

પ્રકાશક

શ્રી સારાલાઈ બોમ્બેવાલ ચોકસી,

મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર,

મ મહાગુજરાત પબ્લિશિંગ & લિ

અર વિરોચરાદ મહેતા રોડ, મુંબઈ-૧

મુદ્રક

શ્રી મનિલાલ જ્ઞાનલાલ

ધી નવપ્રકાશ ટ્રિ પ્રેસ

પીકાટા રોડ, અમદાવાદ

[ગુલરાવ]

આવૃત્તિ ૧લી

જુલાઈ ૧૯૪૨

પ્રાપ્તિએવિયા

રૂ. ૩-૦-૦

પ્રિય બાઈ શ્રીબળસુભાઈ મહેતાને

અનુક્રમણિકા

૧	આચાર્યનો અભ્યાસાર	૧
૨	નિવાસનો ફાસો	૧૦
૩	નકલની વિદ્યમણી	૧૯
૪	પ્રાચ્ય અને પ્રતીચ્ય	૩૫
૫	અયોગ્ય ભક્તિ	૫૬
૬	કાગળ પત્ર	૬૮
૭	સમુદ્રયાત્રા	૧૧૦
૮	નૂતન અને પુરાતન	૧૧૯
૯	નવવર્ષ	૧૪૨
૧૦.	ભાગવતવર્ષનો ઇતિહાસ	૧૫૯
૧૧.	દેવી ગાળ	૧૭૦
૧૨	પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ	૧૮૦
૧૩.	બાહ્ય	૧૯૦
૧૪.	સમાજભેદ	૨૦૮
૧૫	ધર્મબોધનું દષ્ટાન્ત	૨૧૬
૧૬.	ભાગવતવર્ષિય લઘુ	૨૨૫
૧૭	સંસ્કૃતિનું સંકટ	૨૫૬

પૂર્વ અત પશ્ચિમ

અનુવાદકનાં પુસ્તકો

૧ સુબન અને બીજી રાતો	૧૮૨૮
૨ મધ્યપરિચય ભા ૧-૨ (શ્રી ગ. વિ. પાઠક સાથે)	૧૮૨૯
૩ પરિણીતા (શ્રી શુભચંદ્ર)	૧૮૩૧
૪ ખાતીનું વ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર (શ્રી જોશવાલ ગાંધી સાથે)	૧૮૩૧
૫ વિમર્શન (શ્રી ગ્વીન્ડનાથ)	૧૮૩૨
૬ પૂજનગિણી અને ડાકધર (શ્રી ગ્વીન્ડનાથ)	૧૮૩૨
૭ પશ્વીસમાજ (શ્રી શુભચંદ્ર)	૧૮૩૩
૮ ચંદ્રનાથ (શ્રી શુભચંદ્ર)	૧૮૩૩
૯ રાજેશી સમાજ (શ્રી રવીન્ડનાથ)	૧૮૩૪
૧૦ સામગ્રમની (સંપાદન)	૧૮૩૪
૧૧ ઘરે ગાદિરે (શ્રી ગ્વીન્ડનાથ)	૧૮૩૫
૧૨ ચતુર્ગ અને બે બહેનો (શ્રી ગ્વીન્ડનાથ)	૧૮૩૬
૧૩ સત્યાવન	૧૮૩૮
૧૪ નૌકા ફૂલી (શ્રી ગ્વીન્ડનાથ)	૧૮૩૮
૧૫ હિરેન્દની આત્મકથા	૧૮૩૯
૧૬ કંકડી (શ્રી ગાંધીકૃષ્ણન)	૧૮૩૯
૧૭ ગીતાગોવિ અને બીજાં કાવ્યો (શ્રી ગ્વીન્ડનાથ)	૧૮૪૨
૧૮ તીર્થસરિત (શ્રી દિલીપકુમાર ગાય)	૧૮૪૨
૧૯ પૂર્વ અને પશ્ચિમ (શ્રી ગ્વીન્ડનાથ)	૧૮૪૨

નિવેદન

‘સ્વદેશ’ અને ‘સમાજ’ એ બંને પુસ્તકોમાં સમદાયવાદી મોળા નિમંત્રણમાંથી ‘સમાજ’નો છેલ્લો નિમંત્ર ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમ’ ‘સ્વદેશી સમાજ’માં લઈ લીધેલો હોઈ જાણીતા પદ નિમંત્રણમાં જર્મન સ્થિત દરમન દાઉસિંગલિંગ-સંપાદિત ગ્રંથ ‘મૂક ઓન મોરેજ’ માટે લખાયેલો નિમંત્ર ‘ભાગતવાર્ષિક લગ્ન’ અને વિવિધ અતિમ વચનસમુદાયનું આપ્તવાન ‘મઝૂતિનું સમુદાય’ તેમાં ઉમેરીને આ સમગ્ર તૈયાર કર્યો છે

મૂળ પુસ્તકોના નામો સચવાઈ ગયે એ દૃષ્ટિએ આ અનુવાદનું નામ પહેલા ‘સ્વદેશ અને સમાજ’ ગણવા ધાર્યું હતું પણ એ નામનો ‘સ્વદેશી સમાજ’ સાથે ગોઠાણો થતાં પૂરો સજન લાગતા બધા નિમંત્રણમાં જેની અર્થાત્મકતા છે એના એક વિચારનું નામ જ પસંદ કરેલું પશુ અને આખરે ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમ’ એનું નામ ગણ્યું

નિબંધોની નીચે ડાબી બાજુએ લખેલો આપ્તવાદ નિમંત્ર લખાયાનું બજાગી વર્ષ દર્શાવે છે, અને જમણી બાજુએ મૌસમા મૂકેલો આપ્તવાદ તેને મળતું ક્રિસ્તી વર્ષ દર્શાવે છે ૧૪૩ મે પ્રાને છે તે મિત્રાવની પાદટીપો અનુસાદખતી ઉમેરેલી છે

અનુવાદ છપાયા ગયો તે પહેલાં તે વાંચી જવા માટે દુ હાઈ શ્રી ઉમાચંદ્ર જોશીનો આભારી છું

અમદાવાદ

૧૩ ૭ ૪૨

નગીનદાસ પારેખ

આચારનો અત્યાચાર

“અમેજમા પાડતું છે, સિલિંગ છે, પેની છે, ફર્નિચ છે—આપણે ત્યાં કપિયા છે, બાના છે, કડા છે, કાંતિ છે, દન્તિ છે, કાક છે, તિલ છે.....અમેજ અને બોજ પ્રજાઓ નાના નાના ભાગોને હિસાબમાં લેતી નથી; આપણે નાના કાનોને પણ હિસાબ રાખીએ છીએ, છાટતા નથીહિંદુ કહે છે કે ધર્મ—જગતમાં પણ કડાકાતિનો વિચાર કરવાનો હોય છે, સ્વયં જમવાન કડાકાતિ પણ જોડી દેતા નથી એટલે જ કદાચ હિંદુઓએ સામાજિક અનુદાનમાં પણ કડાકાતિ સુધ્ધા છાટ્યા નથી, કડાકાતિનો પણ વિચાર તેઓ કરી નયા છે, અને તેના વિધિવિધાન પણ કરી ગયા છે.”—સાહિત્ય, ૩ એ જાન, ૭ મે ૨૦૧૬

બુધી બાજુ સરખી રીતે મંલાજવી એ માણસને માટે દુઃસાધ્ય હોય છે. એટલા માટે માણસે કોઈને કોઈ બાબતમાં છૂટછાટ મૂકીને ચાલવું જ પડે છે.

કેવળ ધિયરી—સિદ્ધાંતને જ ને વગગી રહેવાનું હોય, તો તો તમે કડા, કાંતિ, દન્તિ, કાક, સૂક્ષ્મ, અતિસૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ટુકડા લઈને પણ ઘરમાં બેસીને, પાટી ગણિતના વિચિત્ર દાખલાઓ

ગણ્યા કરેા તો ચાને, પણ માર્યામા જીતગતાં જ અતિ સુહમ અંગેને છાડીને જ ચાનવુ પડે, નહિ તો હિસાબ મેળવનામાથી દામ ડરવાનો વખત જ નહિ મળે

મગલુ સીમારેખા તો કાઢકે જગ્યાએ રોગની જ પડવાની તમે સુદમ હિસાબી હો, અને દન્નિ મક મુઢી તિસાબ ગણુના માગના હો, તો તમાગ કરતા સુદમતર હિસાબી જરૂર હી શકે કે મક આગળ જ શા માટે અટકી જવુ ? વિવાતાની દષ્ટિ ને અનન સુદમ છે તો આપણા જીવનનો તિમાગ પણ અનન સુદમની તિમાગ જ એવો નોઈએ નહિ તો તેમને પૂરેપૂરે મતોષ નહિ થાય—તેઓ કમા નહિ કરે

નિશુદ્ધ તર્કની દષ્ટિએ આની નિશુદ્ધ કાઈ કશુ મહી શકે એમ નથી—પણ માયની દષ્ટિએ નેના જઈએ તો, હાથ નોડીને વિનીત સ્વરે આપણે મ્દીએ — પ્રભુ અમારી પાસે અનંત શક્તિ નથી, એ તમે જાણો છો અમારે મમ પણ કરવુ પડે છે અને તમારી આગળ હિસાબ પણ આપવો પડે કે અમાગ જીવનનો સમય પણ અ પછ અને સંસારનો માર્ગ પણ મ્કિન છે તમે અમને દેર આપ્યો છ મન આપ્યુ કે આત્મા આપ્યો છે, ક્ષુધા આપી છે, શુદ્ધિ આપી કે પ્રેમ આપ્યો છે, અને એ બધા બોગ સાથે અમને મંસાગના દગ્ગરો લેખિના અને દગ્ગરો વિષયોના વમળમા નાખી દીધા કે આ ઉપરાંત પાછા પડિતો વળી ડર દખાડે છે કે તમે હિંદુના દેવ ખૂન કરોગ છા, તમે કડાકાંતિ, દતિકામ્નો હિસાબ પણ છાડતા નથી એમ ને હોય તો તો હિંદુને મંસા ના કાઈ સાચા કામમા માનવના માર્ધ મહાન અનજાનમા ભાગ લેવાનો વખત જ ન મળે તો તો તમારા મોટા માર્યામા ‘ગોટલી’ મારી કેરા તમારો ક્ષુદ્ર હિસાબ ગણુ ગણુ મગેા પડે તમે જે ગોલાસીંદર્થ—વૈચિત્ર્યમય સાગગમ્બગ પૃથ્વીમા અમને મોખ્યા છે તે પૃથ્વીને તો મર્યાદન કરીને નોવાય પણ નહિ તમે જે ઉતત

માનવયશમાં અમને જન્મ આપ્યો છે, તે માનવોની સાથે મમ્યક પરિચય કરવા, અને તેમનાં દુઃખનું મોચન કરવું, તેમની ઉન્નતિ સાધવા માટે વિવિધ પ્રયત્નો કરવા—એ તો અસાધ્ય ચર્ચા પડે. કેળવ શુદ્ધ પરિવારમાં, શુદ્ધ ગામમાં બધાઈ રહીને, ધરખૂંબે બેસીને, ગતિશીલ વિપુલ માનવ-પ્રવાહ અને જગતભંસાર તરફ નજર પણ નાખ્યા સિવાય પોતાના શુદ્ધ દૈનિક જીવનનાં કડાકાંતિ ગણવા કરવાં પડે. આને નહિ અફ, તેનો પડછાયો નહિ લાડ, અમુકતુ ખાઉ નહિ, અમુકની કન્યા ન લઉ, આ રીતે ઊડીશ, તે રીતે બેસીશ, દીકણી રીતે ચાલીશ, તિથિ, નક્ષત્ર, દિવસ, સળ, લગ્નનો વિચાર કરીને કાલ પગ દલાવીશ, એમ કરી કરીને કર્મબીન શુદ્ધ જીવનના હુકકા હુકકા કરી નાખી, રૂપિયાની બદામ કાઢી કરીને મોટા ઢગલો બનાવવા, એ જ શુ અમારા જીવનનો ઉદ્દેશ છે? હે હિન્દુના દેવતા, નગારી શુ એવી આતા છે કે અમે માત્ર ‘હિંદુ’ જ બનીએ, માણસ ન બનીએ ?”

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે—“પેની વાઈક પાઉક ફૂસિશ.” બંગાળીમાં એનો તરજુમો આમ રહી શકે—કાઢી છટે નહિ ને રૂપિયો દેખે નહિ. એટલે કે કાઢી ઉપર વધારે પડતું ધ્યાન રાખવા જતાં રૂપિયો જતો દેખો પડે. એવું પશ્ચિમમાં એ આવે કે ‘વીટે વજની જેમ પણ ગાંડ સગડણી ગડી જાય’—જીવ પર આપીને આંટા મારવામાં જીવુપ નહિ પણ ગાંડે દીલી.

આપણા દેશમાં પણ એવું જ જન્મ્યું છે. વિધિવ્યવસ્થા, આચાર-વિચાર તરફ અતિગ્રામ ધ્યાન આપવા જતાં, મનુષ્યત્વનાં સ્વાધીન ઉચ્ચ અંગ તરફ અવહેવા કરવામાં આવી છે.

મામાજિક આચારની માટીને ધર્મનીતિની ધ્રુવ આતાએ સુધી બધાંમાં જ એક સરખી કડકાઈ કરવાને લીધે, પશ્ચિમમાં એ આવ્યું, કે આપણા દેશમાં સમાજનીતિ ધીમે ધીમે મુદ્દત અને કદરૂ બની ગઈ છે, પણ ધર્મનીતિ ગિથિય થતી જાય છે. કોઈ માણસ ગાય મારે તો

તેને સમાજની સગ બોગવવી પડે, અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે, પણ માણસનું ખૂન કરે તો પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વગર જ સમાજમાં સ્થાન પામે એવા દાખલાની કંઈ ખોટ નથી. રૂબેને હિન્દુ વિધાતાના હિસાબમાં કડાકાંતિની બૂલ પડે, એટલા માટે પિતા આડ વરસની અંદર જ કન્યાને પરણાવી દે છે, અને મોટી ઉંમરે પરણાવે તો ન્યાતબદ્ધ થાય છે; વિધાતાનો હિસાબ મેળવવાની બાબતમાં સમાજ જો આટલી બધી ઝીણી નજર રાખતો હોય, તો પેલો પિતા પોતાના ઉચ્છૃંખલ ચારિત્ર્યના સેંકડો દાખલા પૂરા પાડ્યા છતાંયે શા માટે સમાજમાં અમાન જાળવીને રહી શકે છે? આ તે કડાકાંતિનો હિસાબ કોવાય? હું જો અસ્પૃશ્ય નીચ જાતને સ્પર્શ કરું, તો સમાજ મને તરત જ કો દંતિ-હિસાબ વિશે સાચ્યેન કરે છે, પણ હું જો જુલમ કરીને એ નીચ જાતનાં ઘરનાર ખેદાન મેદાન કરી નાખું, તો સમાજ મારી પાસે એ ‘ફિયા નો હિસાબ માગે છે ખરો? રાજ રાજ રામ, દૂધ, લાલ, મોઢા, મિથ્યાચરણ ધર્મનીનિના પાવાને ખોદી રહ્યાં છે, અને છતાં સ્નાન, તપ, વિધિવ્યવસ્થામાં તત્તલાર પણ ત્રુટિ પડતી નથી. આવું નથી નજરે પડતું?

હું એમ નથી કહેતો કે હિંદુ સાસ્ત્રમાં ધર્મનીતિમૂલક પાપને પાપ નથી કહ્યું, પરંતુ મનુષ્યકૃત સામાન્ય સામાજિક નિષેધોને પાપ તેની સમાન કક્ષાના ગણવાથી સાચાં પાપની શૃંષ્ણતા સ્વાભાવિક રીતે જ ઝોલણ થઈ જાય છે. અત્યંત મોટી મેદનીમાં હોમનીયનો વિચાર મુશ્કેલ બની જાય છે. અસ્પૃશ્યને સ્પર્શ કરવો, અને સમુદ્રયાત્રાથી માંડીને નરહત્યા સુધીમાં બધાં પાપ અને અપાપ આપણા દેશમાં ભેગભેગ થઈ ગયાં છે.

પાપનિવારણના પણ એવા જ સેંકડો સહેલા રસ્તા છે. આપણા પાપનો બોલો જોમ જોત જોતામાં વધી જાય છે, તેમ જ્યાં ત્યાં તેને ફાળવી દેવાનાં પણ સ્થાન છે. ગંગામાં સ્નાન કરી આવ્યા એટલે

શરીરનો મેલ અને નાનાં મોટાં બધાં પાપ ધોવાઈ ગયાં. જેમ રાત્રીમાં મોટી મરડી ચાલે ત્યારે દરેક મરડાને માટે જુદી જુદી ધોર. ખોદવી અગત્ય થઈ પડે છે, અને અમીરથી માંડીને કુદીર સુધીના બધાને જ દગલો કરીને એક જ મોટા ખાડામાં નાખી દઈ મંદેપમાં અંત્યેષ્ઠિ સત્કાર પનાવવો પડે છે—તેમ આપણા દેશમાં ખાતાં, સૂતાં, ઊઠતાં, ખેસતાં એટલા બધા પાપ થાય છે કે દરેક પાપનું સ્વતંત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા જઈએ તો અમર જ નહિ મળે; એટલે થોડે થોડે નખતે એક સામટા નાનાં મોટાં બધાં જ પાપોને બેગાં કરી અતિ મંદેપમાં એક સમાધિમાં નાખી આવવાં પડે છે. જેમ આંટા વળના જેવા સખત તેમ શકિ સરકણી

આની રીતે, પાપપુણ્ય એ મનના ધર્મ છે, એ વસ્તુ માણસ ધીમે ધીમે બહી જાય છે. મન ભણવાથી, દુભાઈ માગવાથી, ડાણ ખાવાથી પાપ નાશ પામે છે એવી માન્યતા સ્વીકારવી પડે છે. કારણ, માણસને જે માણસ નરીકે ન મળીએ અને યંત્ર તરીકે ગણીએ તો તેના મનમાં પણ પોતે યંત્ર છે એવો ભ્રમ પેદા થાય છે. જે સામાન્ય લાભ નુકસાન, વપાર ગેબગાર સિવાય બીજા કંઈ પણ વિષયમાં તેને સ્વતંત્ર શુદ્ધિ ચલાવવાનો અવસર આપવામાં ન આવે—જે બિડવું, બેસવું, હાવું, મળવું, અડવું, ખાવું—એ બધું પણ જે તેને માટે હદ ભાવે નક્કી થઈ ગયેલું હોય, તો માણસમાં જે એક સ્વતંત્ર માનસિક ધર્મ હોય છે, તે ધીમે ધીમે ભુલાતો જાય છે. પાપ પુણ્ય બધું જ યંત્રના ધર્મ છે એમ માનતાં ગુસ્કેલી પડતી નથી, અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ યંત્રમાધ્ય જાગે છે.

પણ અતિ સદમ નડે કહે છે કે જે માણસની સ્વતંત્ર શુદ્ધિ ઉપર સદેજ પણ આધાર મળવામાં આવે તો દૈવયોગે કાકદંતિનો હિસાબ ન પણ મળે. કારણ, માણસ ઠોકર ખાઈને શીખે છે—પણ રાહેજ ઠોકર ખાતાં જ જે પાપ થઈ જતું હોય તો તેને શીખવાની

તક આખા વિના નાદમાં નાદ પદેગીને ચનાવશે એ જ શુદ્ધિનંગત છે. ઊંઘાગને ચાવનાં શીખવું હોય તો પાંચ દેવ વંદેઈએ, તેના કરનાં તેને ધરેલા ચાવ ત્યાં મુખી કેટલકને કરવું એ જ સાદું. કોમ ફગીએ તો તે પડે પલ નહિ અને છતાં તેનું દર્યા કરવાનું પલ ચાવું મં. ધૂળની એક કણ પલુએ લાગી તો દિંદુના દેવના આગળ દિમાગ આપવો પડે છે, એટલે મનુષ્ય જીવનને નેવમાં નાખીને શીશીમાં નીતિમ્યજિમની પ્રદર્શનીય વસ્તુએ ગળી મરતું એ જ અવાદતવું છે.

એનું જ નામ 'દાડી' છે તે નહિ ને કપિયો જેને નહિ. શુ માથાનું અને શુ ખાંધુ તેના 'દાઈ' વિચાર કરવું નથી. 'દાઈકરનું'માં વાલિનત્ય વિનિમયમા આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

શકુતાર બદલે મુક્તિ દિને

ભેદાર બદલે મોડા

(છીપને બદલે માતી આપે ને વેદને બદલે ઘણી)

આપણે પંડિતો બેગા ઘઈને ખૂબ અર્થો કરીને છીપના બદલામાં માતી આપવા તૈયાર થયા છીએ. જે માનસિક સ્વાધીનતા ન હોય તો પાપપુણ્યનો કોઈ અર્થ જ મહેતો નથી, ને સ્વાધીનતાનો ભોગ આપી આપણે નામ માત્ર પુણ્યને નમદ ગણીને તિન્નેગીમા ભર્યું છે.

પાપપુણ્ય, અને ઉત્થાનપતનમાં ઘઈને જ આપણું મનુષ્યન ઉત્તરોત્તર પરિરુદ્ધ થતું જાય છે સ્વાધીન ભાવે આપણે જે મેળીએ છીએ તે જ આપણો આત્મ લાભ હોય છે; અવિચારપૂર્વક બીજાની પામેથી આપણે જે પ્રહાર કરીએ છીએ તે આપણને મળતું નથી હોતું ધૂળ કાદવમાં ઘઈને, આપાત ગંધાતમા ઘઈને, પતન-પગબરને વટાવીને આગળ વધતાં વધતા જે બળ મચવ કરીએ છીએ, તે બળ જ આપણું ચિરજીવનનું સાથી બની મહે છે ધગી ઉપર પગ સુદ્ધા માડમા વિના, દુર્ગંધેનદુર્ગમ પુણ્યમ્યામાં શ્યામ રક્તીને દિન્દુના ફેરના આગળ જીવનનો અંતિ નિષ્કલક કિસાસ તૈયાર કરી આપી છામવ—પણ તે

હિસાબ એટલે શું ? એક કોટું કટ ખાતુ. તેમાં કંઈ કે નહિ હોય અને આંકડો એ નહિ હોય. ગણેને કડકાતિ કાકડતિની બૂલ પડે એ બીક આવક નવક કે સિલક કશુંજ રાખવાનું નહિ.

નિર્દોષ મંપૂર્ણતા માણસને માટે નથી. કારણ, મંપૂર્ણતામાં એક પ્રકારની સમાપ્તિ ગહેલી છે. માણસ આ જીવનમાં જ સમાપ્ત નથી. જેઓ પરલોક માનતા નથી, તેઓ પણ સ્વીકારશે કે એક જીવનમાં જ માણસની ઉત્પતિ-મૃત્યુના પૂરી ચર્ચ જતી નથી.

નીચલી કોણીનાં પ્રાણીઓ જન્મકાળે માનવશિશુ કરતાં વધારે પરિણત હોય છે. માનવશિશુ બિલકુલ અસહાય હોય છે. બકરીના બચ્ચાને ચાલવા પહેલાં પડવું નથી પડતુ. જો વિધાતા આગળ ચાલનારો હિસાબ આપવાનો હોય તો બકરીનું બચ્ચું કાકડતિ સુધ્ધાંનો દિવાલ મેળવી આપી ગઈ, પણ માણસના પતનની કાલુગણના કમરે ?

પ્રાણીઓના જીવનની મર્યાદા મંકુચિત્ત હોય છે, તેઓ થોડે સુધી જઈને જ ઉત્પતિ કરતા અટકી જાય છે—એટલા માટે આગ લાગ્યાથી જ તેઓ સક્રિયશી અને સમર્થ હોય છે. માણસના જીવનનો પરિધિ બહુ વિસ્તીર્ણ હોય છે, એટલે તે લાંબા વખત સુધી અપરિણત અને દુર્બળ રહે છે.

પ્રાણીઓ જે રાસાયિક નિપુણતા લઈને જન્મે છે તેને અંગ્રેજીમાં ‘ઇન્સ્ટિટુટ’ કહે છે. બગાળાગા આપણે તેને સહજ-મંદાર કહી શકીએ. સહજ-મંદાર, ‘અસિક્ષિત-પદ્ધતિ’ એકત્તમ જ સાચે ગતે ચાલી શકે છે, પણ સુદ્ધિ ખચાતી ખચાતી, બૂલોમાં ચર્ચને પોતાનો રંગો ગોધી કાઢે છે. સહજ-મંદાર પરુઓનો ધર્મ છે, સુદ્ધિ માણુમેનો. સહજ-સંસ્કારનું ગમ્યગ્મ્યન સામાન્ય સીમામાં જ હોય છે, સુદ્ધિનું અતિમ લક્ષ્ય દલ સુધી ગોધાયુજ નથી.

આપણે માનવ સંતાન છીએ એટલે જ આપણી શારીરિક અને માનસિક દુર્બળતા લાંબા વખત સુધી ગહે છે, લાંબા વખત સુધી

આપણ પરી જઈએ જીએ, લાંબા વખત મુઠી આપણે બૂનો દરીએ
છીએ આપણને સીખનાં લાભો રખત લાગે ૧—આપણે અનન્તના
સંતાન છીએ ગેરને ન મા વખત મુવી આપણી આધ્યાત્મિક દુર્મળતા
ગેરે ૨, ડગને ને પગને આપણે દુ ખ પડે ૬, મૃત્યુ વેદના પડે છે,
આપણુ પનન થાય ૮ પગગેજ આપણુ સોભાય છે, એ જ અ પણુ
ચિત્તનનનુ લક્ષ્ય ૯ એ જ આપણને મ્હે છે ૬ ૯૭ થે આપણી
ભુદ્ધિ અને નિમસતો અન આરી ગયો નથી

બાળપણમા જ ને માણુમનો ઉપમદ્વાગ થતો હતો, તો માણુસના
જેવી અપરિગ્રહતા સમન્ત પ્રાણી જંગમમા દ્રષાય જોરા મગન નદિ,
અપરિગ્રહ પદ્મખતિત આ જીવનમા જ ને આપણી પશ્ચિમાત્મિક થતી
હોત તો આપણે તદ્દન દુર્ણસ અને હીન ગગાન એમા ગમ નથી
પરંતુ આપણો ધીમો નિમસ આપણી નુશ્ચિત્તો, આપણા સાપ,
આપણી સામે પડના મુગ્ધભરિધનુ સમન ૨૭ છે તે આપણને કહે
૩ ૫ ૬ કાનિ મા દનિ એ બધુ આપણે પાટા માધેના ધાણીના
બાળને માટે છે તે તેના પૂર્વવર્તીઓના પગનાથી અભયના એક
હુદ્દ ગોળ કુડાળામા જ રોજ ગજ હરી હરીને સગસનમાંથી તેલ
પીનવા રૂપી ગો ખામ નીમેનુ મમ કરીને જીવનનિર્વાદ કર ૩ તેની
એકેએક ક્ષણનો અને તેના એકેએક નીપાતો દિમામ ચલી રામય—
પરંતુ જેને પોતાનુ સમન્ત મનુષ્યન અપરિમેય નિમસ તરફ લઈ
જવાનુ હાય છે તેને પ્રુદ્ધ પચ્ચૂલુ દિસામ કાપી નાખવા પડે છે

ઉપમદ્વાગમાં એક વાત શ્રી મૂકુ, એકિનિઝ અને કાયમો
નામો ન્યાયમા એ કુતર્થ આવે ૭ તેનાથી એવુ સાનિન કરવામા
આવે છે કે એકિનિઝ ગમે તેટલો ક્રાંતાભેગ દોડતો ૧૧૫ તો પણ
મદમતિ મચ્યો બિપત્તી વખતે ને સરેજ પણ આગળ રોય તો
એકિનિઝ તેને પકડી નાં શકે ૭ આ કુતર્થમા તાર્કિક અસીમ

૭ આ કુતર્થ હીનોએ તદ્દ કરેલા છે તે આ પ્રમાણે છે પ્રારો કે
કાયમો એકિનિઝ સાથે સત્ત દો છે પરંતુ કાયમો ધીમો છે તેથી સત્ત

ભાગ્યને દિગ્ગજ કર્યો છે—કડા, કાંતિ, દતિ, કાક વગેરે વડે તેમણે
ધરમાં બેસા બેસા માગિન કર્યું છે કે, કાચળો સમક્ષણ આગળ જ
રહેશે પણ આ તરફ આવી કર્મભૂમિમાં એકિલિંગ એક પગલામાં
બધાં કદાકાનિ દતિકાકને ઉત્તરીને કાચળને પાછળ પાછીને ચાલ્યો
જાય છે.

૧૨૬૬

(૧૮૬૨)

હોદતા પહેલાં એને જાણ વહેતો સાધવામાં આવે છે. પછી એકિલિંગ દોડવાનું
શરૂ કરે ત્યારે નાચમે અચુક જગ્યાએ હશે, અને એકિલિંગ ત્યાં પહોંચે તે
દરમિયાન કાચી થોડું એક તો ચાલ્યો હશે જ પછી કાચળો ન્યાં બીજી વાર
હશે ત્યાં પહોંચવા માટે એકિલિંગને જોડેલો વખત લાગે તે દરમિયાન વળી
કાચળો આગળ ચાલ્યો હશે .. અને એ રીતે એ બે વચ્ચેની રાક્ષસો
અત જ નહિ આવે, કાલ્ક એકિલિંગ દોડે તે દરમિયાન કાચળો કઈકે તો
આગળ ચાલશે જ. — ‘સેટાનુ આદર્શ નગર’ના ઉપોદ્ધાતમાં, પૃ. ૧૦.

નોંધ || કડા (ગાડી) = ૩ કાંતિ = ૪ કાક = ૬ દતિ = ૮૦ તિથ

વિલાસનો ફાંચો

- અંશજો આત્મનૃસિને ખાતર પહેનાના હગતા અનેશજો વધારે ખર્ચ રૂંડે એ વિશે અંશજ પત્રોમા ચચા ચની ન્તેરામાં આવે છે તેઓમાના થણા એ- વસ્તુ મ્હે રૂંડે રૂંડે આગતો આં મજૂરીનો
- હર આજકાન ઉચો હોવા છતાં તેમનો જીવનનિર્વાહ આજના જમાનામા પડેના હગતા અનેશજો રધાં મુસ્તમ થઈ પડ્યો છે કેવળ તેમની બોગમ્બદા વધી ૭ એમ નથી આડબામિરના પલ્લુ અતિરાવ રધી ગઈ કે એના ઈગરડ આં વે સમા વગસે સાડા નણુ લાખથી વધુ માલમોને દેવુ ચૂની ન સમવાને કારણે અદાલતમા હાજર થવું પડે છે એ બધા દેવાનો મોગે લાગ આડબરતુ જ પગિલામ દોર કે પહેનાના વખતમા ચોડી આરખવાળા લોકો કપડા-લત્તામા અને ઘરેલાગામમા જોડતો ખચ મગતા તેના કરના આજે અનેશજો વધારે ૨૦ કે ત્રિંશો ખીને નીઓના મ્પકાનું દેવુ વાગસમાં મુદ્ગય દેરાગિયો થઈ જાય ૪ જે સી મોદીની દુકાનમા મામ મગની હોય તેના પળુ રમને દિવસે કપડા ન્તેવા હોય તો ને અમીગના ધગની હોય ગેવા કામ થાય એવા લાખના અનેક વાગ અને છે.

વિગાળ જમીનદારીમાંથી જે ડચીકેને પુણ્ડળ આવક થાય છે, તેમને પણ અનિ ખર્ચાળ ભોજનસમારંભો વખતે તાણુ પડે છે—જેમની આવક ઓછી છે, તેમની તો વાત જ શી ? આને લીધે માણસો પરણવા તૈયાર થતા નથી અને તેનાં અનેકવિધ ખરાબ પરિણામો આવે છે.

આ ભોગ અને આડંબરનો શુભાગ આપણા દેશમાં પણ ચડવા લાગ્યો છે, એ વાત કોઈથી અનુભવી નથી. અને છતાં આપણા દેશમાં આવકના માર્ગો ઈંગ્વંડ કરતાં સાંકડા છે. એટલું જ નહિ—દેશની ઉત્પત્તિને માટે જે બધા કાર્યો આવશ્યક છે તે બધા આપણા દેશમાં પેસાને અભાવે અધૂરાં ગઈ છે.

આડંબરનો એક ઉદ્દેશ લોકોને મોઢે વાહવાદ પામવાનો હોય છે. આ વાહવાદ મેળવવાની તૃપ્તિ આજના કૃતાં પહેવાના જમાનામાં ઓછી હતી, એ વાત હું માની શકતો નથી. તે વખતે પણ લોક-સમાજમાં ખ્યાતિ મેળવવાની ઇચ્છા બેશક આજના જેટલી જ પ્રબળ હતી. જના કે જે એટલો કે તે વખતે ખ્યાતિનો માર્ગ એક હતો, આજે ખ્યાતિનો માર્ગ બીજો છે.

તે જમાનામાં દાનધ્યાન, ક્રિયાકર્મ, પૂજનપાર્વણ અને પૂર્નકાર્યો દ્વારા મનવાન માણસો ખ્યાતિ મેળવતા. આ ખ્યાતિના પ્રલોભનથી પોતાના ગળ ઉપગ્રવટનાં કર્માનુદાન કરવામાં અનેક સંપત્તિશાલી મુદગ્યો ખાલી થઈ જતા એની વાતો પણ આપણે સાંભળીએ છીએ.

પરંતુ, ગેટલી વાત આપણે સ્વીકારવી પડે છે જે આડંબરની ગતિ પોતાની ભોગવાવસાની તૃપ્તિ તરફ નથી હોતી, તે સાધારણ રીતે છેક જ અમર્યાદ થઈ જતી નથી, અને તેથી લોકોમાં ભોગનો આદર્શ ઉભો થઈ અને આજે કદાચ વિશ્વાસની મગ્ગી દેશમાં એવું થતું નથી ત્રાપવા તરીકે, જે મનવાનના ધરમાં મેળ અતિથિએના આલતી હતી, તેમને એ સેવામાં ખર્ચ ગમે તેટલો વધાડે થતો હશે તો પણ

અતિથિઓ જે આદ્ય પામતા તેનાથી વિનાશિનાની ૧૨ પડતી નહોતી વિવાદ સંગ મર્યામા ગ્રાહ્યો (પાતા ૧ નાભગીને આરેના) અને અનાદ્યોને આવશની મના નહોતી એ ખુ, પરંતુ તેને પરિણામે યવની તેવાગી રિશાગ દોષા છતાં પૂરતી સાદાઈવાળી થતી હતી અને હીને સાવાગ્યુ લોકોની ગેરેણી ખર્ચાગ ચર્ચિત્તી નહોતી

આજે વ્યક્તિગત બેગનો આદર્શ રહી ગયો છે, એટલે વાદસાદનો પ્રસાદ તે તરફ જ વળ્યો છે આજે આદ્ય, વલ્લ, ધર, રાડી, ગાગી, અસમાન, ગચર, ચીલુ એ બધા વડે લેખ પેતાની મોટાઈની નહેગત કરે છે ધનરાનોમાં દમણાં એની જ દડી ઇ આલે છે અથી મરીને માત્ર એ લોકોની જ ગેરેણી ખર્ચાગ ચર્ચિત્તય છે એવું નથી, જોગોની શક્તિ નથી તેમની પણ ગેરેણી ખર્ચાગ થતી જાય છે અને હીને આપણા દેશમાં કેમકેટલા દુષ્ટો ઉત્પન્ન થાય છે, તે સરેજ વિચાર કરીશું તો જાણશે કારણ આપણા સમાજનું બધા જ દશ જે બદનાયું નથી આપણે મમાજ બહુ મંબધારો છે દુનના કે પાસેના અવગત કે પંજિન અનુચર કે પરિચર કાઈનો પણ એ સમાજ અસ્તીમાર કરતો નથી એટલે એ મમાજના ક્રિયામર્મ રિશાગ હોવાના જ પણ તે જ મરણે માત્ર હોય એ પણ અત્યંત આવશ્ય- છે એમ જો ન હોય તો માણુમને માટે તે અસાધ્ય થઈ પડે પહેલાં મે મળ્યું છે કે અત્યાર સુધી આપણા સામાજિક મોર્મોમાં આ સાદાઈ અને રિશાનતાનું સામજિકત્વ હતું, આજે સાવાગ્યુ લોકોની ગેરેણી ખર્ચાગ ચર્ચિત્તય છતાં આજે આપણા સમાજો પરિધિ તેટલા પ્રમાણમાં નાનો ચરો નથી, એટલે સાવાગ્યુ લેખને માટે સામાજિક મોર્મો દુઃસાધ્ય થઈ પડ્યા છે

હું એના એમ માણુમને ઓગણુ છું જે રીસ રૂપિયાની નોકરી કરે છે તેના પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી પિતાના વિચેર કરતા દા જતી સ્ત્રિતા તેને વધારે પીડના પામી મે તેને મૃત્યુ " નાગી આવમ્ના

આ સમાજના બહુ બંધનના ફાંસા હીઠા થઈ જઈ એટલે માનુસ સ્વાધીન બનશે. એમાં દેશનું કલ્યાણ રહેલું છે.

આ બધા તર્કોનો નિવેડો દેશમાં આવે એમ નથી. યુરોપમાં બોમ્બના તમામને કારણે અનેક માણસોને મારીને થોડા માણસોને શક્તિશાળી બનાવે છે. હિંદુ સમાજતંત્રમાં થોડા માણસોને અનેક માણસો મારે ત્યાગ કરવાની ફરજ પાડી સમાજને શક્તિશાળી ગણવામાં આવે છે. આ બંને માર્ગમાં સારું નરમું બનેજ રહેવાં છે. યુરોપનો માર્ગ જ જો એકમાત્ર એવું યુગ્વાર યયો હોત તો તો જો બાબતમાં કંઈ કહેવાપાછું જ રહેત નહિ. યુરોપના વિચારકોની વાત માંબળીએ તો જાણુવા મળે છે કે આ બાબતમાં તેમની વચ્ચે પાણુ મતભેદ છે.

કાંઈ પણ કારણે છે, પણ આપણા હિંદુ સમાજની બધી મંદિરો જો શિથિલ થઈ જાય, તો એટલું તો ચોક્કસ, કે હાલજે વગરો થયા હિંદુ જાતિ જે અટલ આશ્રય ઉપર અનેકાનેક વાવાઝોડાં વેલીને ટકી રહી છે, તે નાશ પામશે. એને દેશણે બીજું કંઈ ઊંચું થશે કે નહિ, થશે તો પણ તે આપણને કેવો આશ્રય આપી શકશે, એની આપણને ખબર નથી. આવી પનિસ્થિતિમાં, આપણુ જો છે, તેની વિનાસદશા નિશ્ચિત મને નહિ જોઈ શકાય.

મુસલમાન અમલ દરમિયાન હિંદુ સમાજને કાંઈ જાનની હાનિ થઈ નહોતી, તેનું કારણ એ કે તે અમલ દરમિયાન ભારતનામાં આર્થિક ફેરફાર થયા નહોતા. હિંદુસ્તાનના કપિયા હિંદુઆનામાં જ રહેતા, તે બહાર ન જતા હોવાને લીધે આપણને અચની ખોટ નહોતી. જો કારણે આપણો સમાજવ્યવહાર સ્વાભાવિક રીતે જ ખૂબ વ્યાપક હતો. તે સમયે ધનોપાજની આપણામાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિના મનને આટલું બહુ આકર્ષ્યું નહોતું. તે સમયે સમાજમાં ધનનું માન ગર્વ નહોતું અને ધનજ સર્વોચ્ચ શક્તિ ગણાતી નહોતી. ધનવાન ઘરોને સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું હતું એવું પણ નહોતું એ કારણથી,

ધનને શ્રેષ્ઠ આસન આપવાથી સામાન્ય લોકોના મનમાં જે હીનતા આવે છે, તે આપણા દેશમાં હતી નહિ.

આજે રૂપિયાની બાબતમાં સમાજમાંના બધા જ અત્યંત સહાન થઈ ગયા છે. એટલે આપણા સમાજમાં પણ એવા એક પ્રકારની હીનતા ફાપલ થઈ છે કે રૂપિયા નથી એ વાતનો સ્વીકાર કરવો એ જ આપણે મન સૌથી વધુ ગરમાવવાનું થઈ પડ્યું છે. આને લીધે ધનાઢંબરની વૃત્તિ વધી જાય છે, લોકો ગળ ઉપરાંતનું ખર્ચ કરે છે, અને બધા જ અમે ધનવાન છીએ એવું સાબિત કરવા ખેડે છે. વલ્લુક જાતિએ રાજસિંહાસન ઉપર બેસીને આપણને આ ધનદાસત્વના પ્રાર્થિની દીક્ષા આપી છે.

મુસલમાન સમાજમાં વિલાસિતા પૂરતી હતી, અને હિંદુ સમાજને તે લગારે સ્પર્શ જ નહોતી એમ પણ કહેવાય એમ નથી. પણ વિલાસિતા સામાન્ય લોકોમાં કેલાઈ નહોતી. તે જમાનામાં વિલાસિતાને 'નવાબી' કહેતા હતા. થોડા લોકોની જ એવી 'નવાબી' રહેણી હતી. આજે વિલાસિતાને 'બાણુગીરી' કહે છે; દેશમાં બાણુની ખોટ નથી.

આ બાણુગીરીની દરીકાઈ ઉત્તરોત્તર વધી જવાને કારણે આપણે ફટલી બાણુએથી ઢટલાં દુનખો પામીએ છીએ તેનો કંઈ પાર નથી. આનો એક પ્રાપ્તો શુઓ. એક બાણુથી આપણા સમાજના વિધાન પ્રમાણે કન્યાને અમુક હિંમરે પરણાવવાને બધા બધાયલા છે, બીજી બાણુથી પહેલાંની પેઢે નિર્મિતચિત્તે લગ્ન કરી ચક્રાંત નથી. ગૃહસ્થ જીવનનો ખોલો ઉપાડતાં યુવકા વ્યાલાવિક રીતે જ રહે છે. આવી રિયતિમાં, કન્યાને પરણાવવી હોય તો મરતિવાને વાંકડે આપી લોલાવવો પડે, એમાં નવાઈ જેવું શું છે? વાંકડાનું પ્રમાણ પણ જીવનનિર્વાહના આજના આદર્શ અનુસાર વધતું જાય, એમાં પણ કંઈ નવાઈ નથી. આ વાંકડા લેવાની પ્રથા સામે આજકાલ ખૂબ મર્યાં આવે છે, ખરું જોતાં એને લીધે બગાળી ગૃહસ્થનું દુઃખ અત્યંત

વધી ગયું છે એ વિગે પણ લગારે સદા નથી—કન્યાના લગ્નની ચિંતા ન હોય એવા કન્યાના આપ આજે બંગાળમાં એાજ ન દેખે આમ છતાં, એને માટે આપણી આજની સાધારણ સ્થિતિ સિવાય કાંઈ વ્યક્તિને દોષ દર્શાવવા જેમ નથી એ વાતથી ભોગનો આદર્શ જિએ સ્વાધી મંમાર વ્યવસ્થા ખૂબ ખર્ચાળ હોય અને બીજી વાતથી કન્યા માત્રને જ અમુક ઉન્નતમાં પગલાંની ટેરી પડતી હોય, તો મુક્તિયાનુ આર્થિક મૂલ્ય વધ્યા વિના ગદેજ નહિ અને છતાં એના જેવી સરમજનક અને અપમાનમગ્ન કાર્ષ પ્રથા નથી જીવનનો સદુથી વધુ ધનિષ્ઠ મંમધ દુક્ષનદાગીથી શરૂ કરવો, જેઓ આજે નહિ ને કાલે આપણા આત્મીય ગણનાના, તેમની સાથે આત્મીયતાનો અધિકાર સ્થાપન કરીને નિર્વજ્જલાવે નિર્મમલાવે ભાવનાય ક્યાં કરવો,—એના જેવી દુ સદ નીચતા જે સમાજમાં દાખલ થઈ કે, તે સમાજનું મ્હણાનું થવાનું નથી, તે સમાજનો વડો નાલ શરૂ થયો છે જેઓ આ અમમનને દૂર કરવા માગતા હોય, તેઓ નૂળમાં કુહાડો ન માગતા જે નાગપાદ્મ ડેદાનો પ્રયત્ન કે તે તેથી લાલ શો ? દરેકે દરેક જાણુ જીવનને સગવડ બનાવે, મંગારના બોગને કમવો બનાવ, ભોગના આકબરને હથકો પાડે, ત્યારે જ માણુમેને મૃદુરથ થવું સહજુ થશે, રૂપિયાનો અલાન અને રૂપિયાની આકાક્ષા જ મર્વોઅય બની જઈને માણુમેને આટલી દુ સુધી નિર્વજ્જ મનાનને નહિ મૂકે એ જ આપણા દેશના સમાજનો ખામે છે, તે મૃદને જે આપણે સરલ ન બનાવીએ, મંગમય ન બનાવીએ, ત્યાગ વડે તેને નિર્મલ ન બનાવીએ, તો અર્થોપાર્જનના દગરો નરા માર્ગો મોધામે તો પણ દુર્ગતિમાંથી આપણો ઉગારે નથી

જરા વિચાર કરી જુઓ. આજે નોકરીએ સમસ્ત બંગાળી લદ સમાજને ગમે કેવો ફરસો નાખ્યો છે ! એ નોકરી ગમે એટલી દુર્લભ થતી જતી હોય, એમાંથી મળતો ગમે એટલું એણુ થવું જતું હોય, તો યે આપણે એને જ ચરણે માથું ઝુમવીએ છીએ આ દેશવાપી

નોકરીની મારી આજે આખી ગંગાગી ગતિ દુર્ભાગ, લાંછિત અને આનંદહીન બની ગઈ છે. આ નોકરીની માયાને લીધે ગંગાગીના અનેક સુયોગ્ય શિક્ષિત માણસો દેવળ અપમાનને જ સન્માન ગણીને સ્વીકારી લે છે, એટલું જ નથી, તેઓને દેશ સાથેનો ધર્મગંબંધ તોડી નાખવાની ફરજ પડે છે. આજે એના દાખલા જુઓ. વિદ્યાતાના લીલા—સમુદ્રમાંથી જુવાળ આવતાં આજે ત્યાજે આખા દેશના હૃદય—પ્રવાહો આત્મશક્તિના માર્ગ તરફ મુખ ફેરવ્યું છે, સાર વિમુખ ક્યા લોકો છે ? એવે વખતે ગાસસી કરીને સાચાનું જૂઠું કરનાર ક્યા લોકો છે ? એવે વખતે ન્યાયાસન ઉપર બેસીને અન્યાયના કંડથી દેશપીડનમાં સદાય કરનાર ક્યા લોકો છે ? એવે વખતે, બાળકનો અતિ પવિત્ર ગુરુ—સંબંધ સ્વીકાર્યા છતાં તેમને અપમાન અને જુલમના હાથમાં અનાવામે મોપી દેવાને તૈયાર કરનાર ક્યા લોકો છે ? જેમણે નોકરીનો કામો ગણામા પહેર્યો છે તેઓ. તેમને દેવળ અન્યાય કરનારી ફરજ પડે છે એમ નથી, તેઓ પોતાની જાતને બોળવે છે—તેઓ જેવું સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે દેશના લોકો બુદ્ધ કંઈ છે. કહો નાનુ, દેશના યોગ્યતમ શિક્ષિત-વર્ગને જો આ જો નોકરીની જાણનો કામો કે એ કેવા પ્રાણહાતક ફાંસો છે ! નવાબગીરી, માહેનગીરી, આલુમીગીને ગળ ગળ ઉમતર કરીને મનને વિદ્યાસનુ ગુલામ બનાવી પોતાના ગુલામખનની મુદત અને દડકાઈ આપણે વધારના જઈએ છીએ.

જીવનનિર્વાહને ધગવા બનાવતા વેન આ દેરાબાપો નોકરીનો ફાંસો એક કણુમા ખૂલી જાય, સાર, ખેતી-સડી કે બીજા કોઈ આમાન્ય કષ્ટમાં પડતાં બીક નહિ લાગે. લાગે આટલી બધી ન્યસ્તનાથી અપમાન સહન કરીને પડી મહેવાનું આલાવિક નહિ મહે.

આપણામાં વિદ્યાસિતા વધી છે એ ઉપરથી કણુ કલ્પના કે છે કે એ આપણી ધનશક્તિનું ચિહ્ન છે. પણ એ વસ્તુનો આપણે વિચાર કર્યો છેઈએ કે પહેલાં જે ધન સાધારણ લોકોના કામમાં

ખર્ચાતું, તે આજે વ્યક્તિગત ભોજનમાં ખર્ચાય છે. એનું પગિન્દામ એ આને છે કે દેશના ભોગવિવાસનાં મ્યાનો મમૃદ્ધિગાલી થનાં જાય છે— શહેરો ફૂલે ફાલે છે—પણ ગામડાંઓમાં દાગિરનો પાગ નથી. સમસ્ત બગાળમાં ગામડાંના દેવમંદિરો ભાગનાં જાય છે, તળાવના પાણી સ્નાનપાનને અયોગ્ય થતા જાય છે, ગામ જંગલથી ભગતા જાય છે, અને જે દેશ બાકે માસ ઉત્સનોથી ગાજતો ગહેતો હતો તે દેશ નિગનદ અને નિન્તપ્ધ બની ગયો છે દેશનું મોટા ભાગનું ધન શહેરમાં ખેચાઈ જઈને પાર્શ્વ મકાન, ગાડીવોડા, આજન્મગમ, આદાગનિદારમાં જ ગ્રીડી જાય છે, અને છતાં જેઓએ આપા ભોગ-વિવાસમાં અને આક્રમ્યમાં પોતાની જ્વતને વહેતી મૂકી છે તેઓમાનું કાઈ સુખી કે મંપજ નથી,—તેઓમાંના ધણાને તો તાણુનાણુ હોય છે, ઘણાને તો દેવુ હોય છે, ધણી તો બાપીકી મિલકત શાકુકાગના દાથમાંથી હોડારવાના પ્રયત્નમાં જ આખી નિંદગી વેડકાઈ જાય છે—કન્યાને પરણાવરી, પુત્રને મોટો કરવો, બાપીકી કર્તિ માથપીને ગહેવુ, એ પણ ધણાને ખૂન મુસ્કેવ થઈ પડ્યું છે. જે ધન મમસ્ત દેશની નાનાવિંધ ઊણપો દૂર કન્યામાં ચારે કાગ વપગતુ હતું, તે ધન મંકુચિત સ્થાનમાં ગોધાઈ ગઈને જે ઐશ્વર્યની માયા રચી ગયું છે તે વિશ્વાસપાત્ર નથી આખા શરીરને ઢેતરીને માત્ર મોટા ઉપજ જે ભોલી ધમી આવે તો તે તકુરસ્તી ન કહેવાય દેશના ધર્મસ્થાનને, બધુસ્થાનને, જન્મસ્થાનને કૃશ કરીને દેવળ ભોગધાનને કુલાની મૂકીએ તો બદારથી તો એમ લાગે કે દેશની શીટદિ રતી જાય કે એટલા માટે જ આ હાલવેથી સર્વનાસ જ આપણે માટે અતિશય લવાયદ કે મગજ કરવાની શક્તિ એ જ ધન, વિનાસ ધન નથી.

નકલની વિટંબણા

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે 'સખ્યાધમ'થી હાસ્યકર્તા બહુ દુઃખથી ગતિ પામી શકે છે. આથી જ એક અંગ્રેજી 'સાહિત્ય'ના પ્રતિષ્ઠિત છે પણ અદ્ભુત એક પ્રવારના હોય છે—હાસ્યકર્તા અદ્ભુત અને વિરમવકર્તા અદ્ભુત.

મેં વિનય દર્શાવેલો ફરતો આ યો ત્યાં આ મને જાણના અદ્ભુત બેગા બેગા મળ્યા એક બાજુ દેવતાત્મા ન્યાયિગણ અને બીજી બાજુ વિનાયકી કપડા પહેરેલો બગાળી સમ્બાધમ અને હાસ્યકર્તા બંને જોડાએ.

અંગ્રેજી કપડા જ હાસ્યકર્તા છે, એવું હું કહેતો નથી—બગાળી અંગ્રેજી કપડા પહેરે એ જ હાસ્યકર્તા છે, એ વાત પણ મારે કાઠી નથી, પરંતુ બગાળીના ગરીબ પર કરા મેળ વગરના વિનાયકી કપડા જે પ્રજાસાત્મક ન હોય, તે નિર્મલ દારા હોય છે અને આથી છે કે આ બાળકો કાઠી સાથે મતભેદ નહિ થાય.

કદાચ મધ્ય એક જાતના અને ટોપી જુદી જાતની, નાચ કોચ હોય કાઠી હોય કદાચ જે એક અંગ્રેજીની આખને બાધામળે.

લાગે તે જ મનુ પહેરણ હોય, કાચ જે અંધાવળખે ધ્રુવી બહાર પહેર્યા હોય તો અંગ્રેજ નવસા જ રહે, તે જ અર્થગત વસ્ત્રો પહેર્યા હોય ! આવા સમજ વગરના મુળભૂત શા માટે ?

જે આગળ મજીડી અને પાછળ પાટલી પહેરેને કાંઈ અંગ્રેજ બગાળી લતામાં ફરવા નીકળે, તો તેણે મનમાન પામવાની આશા ન ગમ્પરી નેઈએ આપણા જે મગાળી બધુએ અદ્ભુત વિલાવતી વેશ પહેરીને ગિન્નિજની ગજસલામાં લાડ બનીતે ફરે, તેઓ ગાંધી ધૈસા ખચીને અંગ્રેજ પ્રેક્ષકોને ગમત પૂરી પાડે ?

નિયામ જરૂર પણ નુ ? અંગ્રેજ રીતગિવાજ તેઓ જાણે પાશી રીતે ! જે મગાળીઓ વિનાયત જઈ આવ્યા હોય ન, જેઓ અંગ્રેજ રૂઢિ જાણે, તેઓને જ ગોતાના દેશબાઈઓના આ વેશવિગ્રમથી સૌથી મધારે શરૂમ લાગે ન તેઓ મૌંવી વધાને ત્રીન વગર કહે ન, — જે આવડતું ન હોય તો પહેરના શુ કામ જાય છે ! અમને સુદાં અંગ્રેજ આગળ દનકા પાડે છે !

શુ કામ ન પહેરે ? તમે જો પહેરો, અને પહેરેને દેશી વસ્ત્રો પહેરનાર ક્રૂતા પોતાને માદા માનો, તો તે ગર્વથી એ શુ કામ વચિત મદ ? તમારા જો એવો મન હોય કે આપણો નવદેશી પોશાક ત્યાજ્ય છે, અને નિદેવી પોશાક જ માલ છે, તો તમારો પક્ષમાં વવારે થાય એનો વિરોધ કન જે ચાલે નહિ.

તમે કહેઓ, વિનાયતી પોશાક પહેરવા હાય તો પહેરે કયુ સખ્ય કયુ અસખ્ય, કયુ ગોળે, કયુ ન શોળે, તે જાણો !

પણ એ કદી બનવાનું જ નથી જેઓ અંગ્રેજ સમાજમાં નથી, જેમના સગવડાવા બગાળી છે, તેમને અંગ્રેજ સમાજના રીતગિવાજના આદર્શ ક્યા જોવા મળવાના હતા ?

જેમની પાસે ધૈસા છે, તેઓ રેખિન દર્મનના દાયમાં આજ ખીચીને પોતાની જાનને સોંપી દે છે, અને મોટા મોટા એક હિપર

સાદી કરી આપે છે, અને મનમાં મનમાં સાંત્વન પામે છે, કે બહે બીલું કરું ન શક્ય પણ લોકો મને જોઈને કમમાં કમ બદ દિરંગી તો માનશે જ, અંગ્રેજી રૂઢિ ચમકતો નથી એવો મૂર્છાકર અપવાદ તો કાઈ નહિ દર્શી શકે.

પરંતુ પંદરઆની બંગાળીઓને પેસાની તાણુ હોય છે, એટલે ચક્રવો જ તેમના બગાળી સહુગારનું ચરમ મોક્ષસ્થાન હોય છે, આથી ઉચ્ચ પાલટ અને જૂથવૂઢ ચલાવી જ. આવી ગિયનિમાં પારકાનો પોશાક પહેરવા જતાં, મોટા ભાગના લોકોનો વેશ ભ્રામણી વેશ જેવો થયા વગર રહેવાનો જ નહિ.

બે ચાર હાગડાઓ અમુક પરિસ્થિતિમાં મોગનાં પીઠા ગોમે એ રીતે કદાચ પહેરી પણ શકે, પરંતુ બાકીના હાગડાઓ કદી એમ કરી શકવાના નથી, હાગલુ, મોગના સમાજમાં તેઓ ભળી શકતા નથી—જોડી રિગિનિમાં અમળ કાચકા જાતિને મસ્કરીમાંથી બચાવી લેવા માટે ઉપર કહેવા બે ચાર હાગ વેશીઓએ મોગનાં પીઠાના લેભ સંધમમાં રાખવો જ પડવાનો. તેઓ બે એમ ન કરે, તો પાગકાનાં પીઠાં વિદ્યુત રીતે પહેરીને ગેખી કરવાનું પ્રદક્ષન ચારેકાર ફેલાવાનું જ.

આ લજગતમાંથી, અંગ્રેજીભીરીના આ વિકાગમાંથી સ્વદેશનું રક્ષણ કરવા માટે આપણે શું પેલા સશક્ત નક્ષકારોને નમ્રતાપૂર્વક વિનંતી ન કરી શકીએ ? હાગલુ, તેઓ સશક્ત છે, બીજા બધા અશક્ત છે. એટલું જ નહિ. અમુક પરિસ્થિતિમાં તેમના યુવપૌત્રો પણ અશક્ત થઈ પડવાના છે. તેઓ બ્યારે ફિંગી લીલાના અધ્યતન રસાતલની ગલીએ ગલીએ સમાજે ફેટી દીધેલા કચરાની પેડે પડી રહેશે, સારે શું રેકિનવિલામીના રેનાત્મા સાતિ પામી શકશે ?

રૂઢિ કાઈ જણ ઉપાયે પાગકાની નકલ ચારી ગીતે કરી શકતો નથી. નકલ કવ્યામાં સામગ્રી બહુ જોઈએ છે, અને તે બધી બહારથી સાવધી પડે છે. જેની નકલ કવ્યાની હોય તેના મંચર્ગમાં દમોશાં રહેવું

પડે છે, અને ગરીબને માટે એ જ સૌથી મુશ્કેલ હોય છે, એટલે એની નિમિત્તે નક્કી કરવા જતાં આદર્શબદ્ધ ચર્ચને કિંમત દિમાકાર જેવું બની જાય છે. બંગાળી દેવદાસીઓ પહેલે એમાં કંઈ સરમાવાનું નથી, પણ દેવદાસી પાટલન પહેલે એમાં સરમાવાનું છે. દારૂ, દેશ પાટલનથી માત્ર એની અસક્તિ જ પ્રગટ નથી થતી, પણ તેમાં સાદેશ બનવાનો જે પ્રયત્ન, જે ઘટના પ્રગટ થાય છે, તે નગીનામ્બી માથે લગારે નુકસાન નથી.

આઆગળવદાર, કપડાંવતાં એ વન-પતિના જેવાં છે, તેને ઉખાડી લાવીએ તો તે મુકાઈને સડીને જાયડી જાય છે. વિલાપની પોસાક, આચાર, રીત-રિવાજ એ ખર્ચાને ચોખ્ખા જમિ અદી ક્યાંથી હોય? તે ક્યાંથી પોતાને કાપી મરેલો ગસ ખેંચીને જીવન્ત રહેવાનાં દનાં 'કાઈ જાકિ ખર્ચ કરીને કૃત્રિમ ઉપાયથી માદી મંગાવી શકે, અને ગત દહાડે પ્રયત્નમીલ અને જનમત રહીને તેને મને તેમ કરીને જોમા ગમી શકે, પણ એ તો કેવળ એચાર જાણીનો જ કરી શકે.

જેની મેમાળ લઈને જીવનાં રાખી શકવાના નથી, તેને ધર્મ લાવી સડાવી દવા ખગળ કરવાની કંઈ જરૂર? એમાં તો પારકાનું મે બગડે અને આપણું એ બગડે. બધું જ ધૂન મેગવવાનો આ પ્રયત્ન આ બગાળ દેશમાં જ જેવા મળે છે.

ત્યારે સુ દેશાર કવો જ નહિ? જ્યાં જેમ છે, ત્યાં સદાકાળ તેમને તેમ જ આપ્યા કરશે?

પ્રયોજનના નિયમ પ્રમાણે દેશાર ચમે, અનુક્રમણના નિયમ પ્રમાણે નહિ. દારૂ, અનુકરણ થતું જાયે પ્રયોજન વિરુદ્ધ હોય છે. તે મુખશાનિરવાચ્યને અનુકૂળ નથી હોતું. આસપાસની પરિસ્થિતિની સાથે તેને મેળ નથી હોતો. તેને પ્રયત્નપૂર્વક લાવવું પડે છે, અને કંઈપૂર્વક સાચવવું પડે છે.

એટલે રેવેની મુસાફરીને માટે, ઓફિસમાં જવા માટે, નવાં પ્રયોજનને માટે, વેનરેલાં કપડાં કરાવી લેા. તે પણ પોતાનો દેશ, પોતાની પરિસ્થિતિ, પોતાની પરંપરા વગેરે નજરમાં રાખીને તૈયાર કરાવ્યાં ! છેક જ ઇતિહાસવિરુદ્ધ, ભાવવિરુદ્ધ, મંત્રિવિરુદ્ધ અનુકરણ કરવા એવદ્વદની પેઠે દોડવું નહિ.

જૂનામાં ફેરફાર કરવામાં અને નવું નિર્માણ કરવામાં હોય નથી. આવશ્યકતા પ્રમાણે બધી પ્રગતિ જ હમેશાં એમ કરવું પડે છે. પરંતુ એવું દેશને પ્રયોજનને નામે પૂરેપૂરું અનુકરણ કરીએ એ ન ચાલે. એ પ્રયોજનનું નામ કેવળ બહાનુ જ હોય છે. કાગળ પૂરેપૂરું અનુકરણ કદી પૂરેપૂરું ઉપયોગી હોઈ શકતું જ નથી. તેનો અમુક ભાગ કદાચ કામનો હોઈ શકે, બાકીનો નકામો હોય છે. તેનું દેકું પહેરણું કદાચ દોડવામાં ઉપયોગી હોઈ શકે, પરંતુ તેનો ચેરટફાટ કદાચ નકામો અને બફાને કરનાર હોય, તેની ટોપી કદાચ ચટ્ટઈને માથે પહેરવામાં સહેલી હોય, પણ તેનાં ટાઈફોઇડ બાધવામાં નકામો વખત જતો હોય.

જ્યાં ફેરફાર કે નવું નિર્માણ અગત્યનું અને અશક્ય હોય, ત્યાં જ અનુકરણ કમ્ય ગણાય. પહેરવેશની જાળતમાં એ તરત કદી લાગુ પડતી જ નથી.

વળી પહેરવેશ કેવળ અંતરિક્ષાનું જ કામ નથી કરતો, એના ઉપરથી તો સભ્ય-અસભ્ય, દેશી-વિદેશી, સ્વગતિ-વિગતિનો પણ પરિચય થાય છે. અંગ્રેજ પોળાકની સભ્યતા અંગ્રેજો સમજે. આપણા જ લોકોમાંના મોટા ભાગના લોકો તે ગણતો હોય એવો સભ્ય નથી. જાણવું હોય તો એ ખીર્તા ખીર્તા પારકાના મોં સામે તાકી રહેવું પડે.

હાર પછી સ્વગતિ-વિગતિની વાત. ઈર્ષ દોષ કહે છે કે પોતાની જાત છુપાવવાને માટે જ વિદ્વાનની કપડાંની જરૂર પડે છે. આમ કહેતાં જેને લાજ આવતી નથી તેને લગ્નચાની દોષની તાકાત

નથી. જેવેનાં ફિરંગી ગાર્ડ, ફિરંગી ગંધુ માનીને જે દેન બનાવે છે, તે દેનનું પ્રસોજન જરૂર કરેલું જ સાકું. ઈર્ષ ક્રોધ જેવેનાં દેશી-વિચારણી લેખિને માંદ જુદા ડબ્બા મેલ છે, 'ક્રોધ' ક્રોધ દોરડામાં દેશી લોકોને નાખત થવા જેવા નથી, એટલા ખાતર વિચારને હટ પામવાની જો કુશળ હોય તો હટ અન્ન કરે, પરંતુ જન્મ છુપાવીને તે ડબ્બામાં અથરા તે દોરડામાં નાખવ શકાયી સન્માનમાં મો વડાંગ રાજ છે, તે અમરજી મુદ્દેય છે.

ફેફકાર કવા મુધી ગય તો અનુકરણ ગણાય એ સાક્ષ્ય કહેલું મુદ્દેય છે, તો પણ આધારણ નિયમ નગરે એક વાત હતી શકાય.

જેટલું લેવાથી બાકીનાની સાથે હલચુ નવાજે, તેટલાને અલગ કર્યું કહેવાય, જેટલું લેવાથી બાકીનાની સાથે મેળ ન આવે, તેટલાને અનુકરણ કર્યું કહેવાય.

મોજાન પહેરી એટલે કાદ પહેરવે જ પડે એવું નથી, ધોનિયાની સાથે પણ મોજાન પહેરવા દોય તો પહેરી શકાય. પરંતુ કાદની સાથે ધોનિયુ અથરા હોતી માથે અપકુલ નહિ ચાલે. તિલ અગ્નિજી બાપમાં પણ વચમા વચમા કે અનુ મિશ્રણ ચાલે છે, એ અગ્નિજી વાચકોને ખબર છે, પરંતુ ફેટલે મુધી ચાલી ગઈ, એનો મેશક એક વાળુપખ્ખો નિયમ છે—એ નિયમ છુદ્ધિમાનને શીખવવાની જરૂર નથી હોતી, છતાં તાર્કિક હતી શકે કે તમે જો આટલે મુધી ગયા તો હું મહેજ આગળ જાઉં, કાળુ મને મેકનાર છે? વાત તો આવી છે! તમારી રુચિ જો તમને રાકતી ન હોય, તો કાના પિટ્ટપુરુષની વાકાળ છે કે તમને રાકી ગયે?

નવા પ્રયોજનની સાથે જ્યારે પહેલ વહેવો ફેફકાર શરૂ થાય છે, સારે એક પ્રકારની અનિશ્ચિન્તા જન્મે છે. તે વખતે કાળે ક્યાં મુધી જવું, એની મર્યાદા નક્કી નથી હોતી. થોડા જિવસની ધક્કાધક્કી પછી પરસ્પર સમજૂતીથી સીમા નક્કી રહી જાય છે. આ અનિવાર્ય

અનિચ્છિતતા ઉપર દોષ ચકાવી જે પૂરેપૂરી નકલ કરવા તરફ જાય છે, તે અત્યંત ખોટો દાખલો બેસાડે છે.

કારણ, આગસ એપી હોય કે! પારકાની તૈયાર કરેલી વસ્તુને સોબે પોતાના સમસ્ત પ્રયત્નોને જતા કરવાનું બે દષ્ટાંત મળે તો લોકો તે તરફ આકર્ષાય છે. તેઓ જૂલી જાણ છે કે પારકા વસ્તુ કરી પોતાની કરી શકાતી નથી. તેઓ જૂલી જાણ છે કે પારકા પોતાક પહેરવેા કરી તો સફાકાળ પારકા તરફ જ નજર માંડીને બેસી રહેવું પડશે.

જકલ્ય જેનો આરંભ છે, તેનું પરિણામ વિકારજ આવવાનું. આજ એ આપણે એમ કહીશું કે કોણ એટલો ખર્ચ વિચાર કરે છે, એના કરતાં વિશ્વાસી દુકાને જઈને એક સરનો ઓર્ડર આપી આવીએ, તો કાલે આપણે એમ કહીશું કે પાટલૂન દૂંડું પડી ગયું છે, કોણ એટલી કટાકટ કરે છે, એનાથી જ ચકાવી લઈશું.

આશું તો જાણ છે, કારણ, બંગાળી સમાજમાં વસ્ત્રની અસંગતતા તરફ કોઈ નજર કરતું નથી. એટલા માટે જ વિશ્વાસ જઈ આવેલા માણસોમાં પણ વિશ્વાસી પોતાક વિશે સિધ્ધિતા બેવામાં આવે છે,—સૌધામાં કરવાના પ્રયત્નમાં અથવા આજસને લીધે તેઓમાંના ધણા એવી રીતે કપડાં પહેરે છે કે જે, રીતસર અસંભવ ગણાય.

એટલું જ નહિ. બંગાળી મિત્રને જેર લમ વગેરે શુભ પ્રસંગે બંગાળી ગૃહસ્થ બનીને આવવામાં તેઓ બેઠકારી બનાવે છે, અને વિશ્વાસી સભ્યતાના નિયમ પ્રમાણે નિમંત્રણ-પોતાક પહેરી આવવામાં પણ આજસ કરે છે. પરંતુ પોતાકમાં કોનો યોગ્ય અને કયો નિષિદ્ધ એ વિશે આપણામાં કોઈ મત પ્રચલિત ન હોવાને કારણે એ લોકો શિષ્ટ સમાજના રીતરિવાજોનું ઉલ્લંઘન કરતા જાય છે. અંગ્રેજ સમાજમાં એ લોકો સામાજિક ભાવે દરવા દરવા પામતા નથી, દેશી સમાજની તે લોકો સામાજિક ભાવે ઉપેક્ષા કરના હોય છે, એટલે તેઓના ખર્ચા નિયમો પોતાના ઘડેલા હોય છે, સગવડો મિત્રો.

હોય છે, એ નિયમમાં આજમને, હિંદીસીનવાને મેકનાઝ હન્ટ' હોતુ નથી. વિવાયતનાં આ બધાં ઊતરવાં કપડાં એમના વસતેના શરીર ઉપર ફેરાં બીજાસ લાગશે, તેની કપડા કરતા પણ ફેલાઈ જોઈ શકાય છે.

દેવળ પોશાકનેજ નહિ, પણ આચાર બજાવતે તો આ વાત એથી વિગેર લાગુ પડે છે. વિવાયતથી પાછા આનીને જેમણે પોતાને દેશી પ્રધાઓથી તફાવત જુદા પાડી નાખ્યા છે, તેમના આચાર બજાવતે સદાચાર અને સદ્વ્યવહારની મર્યાદામાં રાખનાર હઈ વગર છે. જે અંગ્રેજોના આચારો એમણે સ્વીકાર કર્યો છે, તેમની સાથે ધનિક સબંધ એઓ મળી રહતા નથી, દેશી સમાજનો ધનિક સબંધ એમણે બળપૂર્વક તોડી નાખ્યો છે.

અજીવ કાપી લઈએ તો એ ચાડી થોડી વાર તો ચાલે છે, વેગ એકદમ બંધ પડી જતો નથી. વિવાયતનો ધક્કો વિવાયતથી પાછા આવેલાઓને થોડા દિવસ તો પહેાએ, પણ સાર પડી શી રીતે ચાલશે ?

સમાજના દિલને ખાતર બધા સમાજોમાંજ ફેરવાઈ ફેરવ નિયમો આપોઆપ જ પ્રગટી નીકળે છે. જેઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક પોતાના સમાજના લાભ્ય પુત્ર બન્યા છે, અને પ્રવલ્ન કમ્બા છતાં પણ પર-સમાજના પોષ્યપુત્ર થઈ શક્યા નથી, તેઓ આભાવિક રીતેજ બને સમાજના નિયમોનો લાભ કરીને કેવળ મુખજ લેવાનો પ્રયત્ન કરનારા આથી ક'વાયુ રાજ ખરું ?

એમનું તો ગમે તેમ કરીને નભમે, પણ એમના પુત્ર પૌત્રો શું કરશે ? અને જેઓ નકલની નકલ કરે છે, તેઓની કેવી અરાજ દશા થશે ?

દેશી ગરીબોનો પણ સમાજ છે. ગરીબ હોવા છતાં તે જરૂર ગણાઈ શકે છે. પણ સાહેબ બનેલા ગરીબને કયાંય ધ્યાન નથી બગાળી—સાહેબ કેવળ માન મનસપત્તિ અને અધિકારને જોઈ પોતાને

આપસિમાથી ઉઠાઈ રહે ન જૈયરથી તટ રના વત ત માંદેયો
પુત્ર કોઈ પમુ મચના આધાર વચ ના અમાનમા વિગત યઈ ગય
કે સાન તેની પામે શક્તિ પલ દોની નથી, અમાજ પન દોના નથી
તેના નના મથરના આપીમ ગા નુ નામ નિશાન હોતુ નથી, તેમ
હા પ મારથી આનન આવતુ પિતામહના અમાનનુ અવરખન પમુ
દોતુ નથી સાન તેની શી ગાનરી ?

કેરશ માર અનુગ્રહ અને મજરકને ખાતર પાનાના અમાનતાથી
જેગો પોતાને વિષ્ણુ પાડી નાખે તેગમાના પુત્ર પોતે તેમને
પાલ નરિ મારે, એ ચોક્કસ કે અને જે ન રાગા મનના માખમે
ગેમન અનુગ્રહ મવા દાકમ તેગો મધી ગીતે નાન્યનન મધ
પકમ, એમા પમુ શમ નથી

જે રગમાના જેતુ દોવ તેને જ રિમ કાઈ ખામ મોન
અનઅવરા ખેગે તો મિત્રનુ અનન કે તેને ચેતારવા જે સાહેમનુ
અનુગ્રમ રૂ છુ એમ માનીરે જઈ અનુભવે કે તે ખરુ જોતા
માદખીનુ અનુગ્રમ મ મ આદમીનુ અનુગ્રમ સનુલે મા મુ તે
બાલ અને જરૂ અર કે સાહેમનુ અનુગ્રમ મુદન કે મગમ તે
આનન્દ મનુઅવ કે જે સાહેમનુ અનુગ્રમ ગગની તેનામા શક્તિ
હોત તો સાહેમીનુ અનુગ્રમ ખી ગગ જ નહિ એટલે જે કાઈ
શિવ પ્રકવા જતા પોતાની પ્રકૃતિના શુપુતે લીવ હઈ બીજુ જ પ્રકી
મેમે તો તે વિશે જાણી ફેરફાર ન જ એમા જ એવ કે

આજમાન એક અહલુન દસ્ય આપણા દશમા જેતામા આવે
કે આપણમાના જેઓ વિનાયલી પોમા પહેર કે તેઓ જીગોને
સાડી પદગીને બદલ મનના નોકાય પામતા નથી એક જ આસન
ઉપર માડીની જગપી શબ્દમે દટકેટ અને લાળી બાજુએ મુ મગરી
સાડી નાનિન રાગાના આ ન પ્રમાલ વ કાઈ વિનમ દરમીર(૩૫
ચીતર તો ને કતવ્ય સખ્યાકમ ન થાય તો રે અમા અમ સખ્યા
કમની પામે પામેનુ જ મધિ જરૂ થાય

પશુપત્તીઓમાં પ્રકૃતિ ધણી વાન ન-માનના ડાગુઆરમાં એટલેઃ ખંધા ફર ગમે છે કે દેખતો એક મનિના છે એમ વિગેર અનુભવ વગર ઓળખાવજ નહિ. કચ્છવાળીના અભાવને કારણે મિદગુને મિની પત્ની નર્મક ઓળખનાં મુદ્દાલી પડે છે, અને કચ્છાપના અભાવને કારણે મધુરી અને મધુગો અબધ નક્કી કર્યો મુદ્દલ્ય રૂઈ પડે છે.

અંગાજમાં પશુ ભંત કુટ્ટને નેરી કંઈક વ્યવસ્થા કરી હોત નેઃ સ્વામી ભંત પોતાનાં પીઠાં મિનાગીને પોતાની મદદમિદગીને દગવી રૂઈ થકનો હોત, તો તો કંઈ કહેવાપણું જ નહોતું. પશુ ધગ્નો મુખ્ય માણુમ જ ભે પારકાના પીઠાં પૂંછટે ભોમી ધરમાં અનંકથ કૈયાવે, તો તે ધગ્ને માટે અકમામની વાન મહેરાય, એટલું જ નહિ, પશુ પાગમની નજરમાં તે દામ્યનો વિષય પશુ બની જાય.

ગમે તેમ હો, વગ્નુ ગમે નેટલી અસંગત હોય તોયે એ ત્યારે બની જ છે, ત્યારે એમાં કંઈક મગન કાગ્નુ હોય જ ભોમિએ.

અગ્રેજી કપડામાં 'હલકા' હોય તો જેટલું હલકું અને જેટલું દીન દેખાય તેટલું દેશી કપડામાં ન દેખાય. તેનું એક કાગ્નુ એ કે અગ્રેજી પોશાકમાં મગલના નથી, તેમાં આમત્રી અને પ્રયત્નનું બાદુલ્ય છે. અગ્રેજી કપડા ભંત સગરે ફિટ (બધમેસના) ન આવ્યાં, ભે તેમાં બેસાએચ નજરે પડી તો તે ભદ્રતાની દૃષ્ટિએ અત્યંત બેઆનક કરનાર રૂઈ પડે છે, કાગ્નુ, અગ્રેજી પોશાકમાં પહેલેથી તે રૂઈ મુખી સગરને બધમેસતું કરવાનો અનિમ ઉદ્દેશ, સરીગને જાયની પેઠે વીંટી લેવાનો ગમગન પ્રયત્ન હમેશાં ગહેયો હોય છે. એટલે પાટલૂત ભે જગ દૂક પડે, કાટ ભે જરા ઇચ્છો ગહે, તો આપણને પોતાને જ મૌરવલાનિ થયા જેવું લાગે છે, એટલાથી જ અપણું અમાન દખાઈ જાય છે,—જે માણુમ આ બાબત અગ્નુમ હોય અને ખાગી નિગન અનુભવતો હોય તેને વિગે બીજા લોખને ગગમ લાગે છે.

આ વિગે બે વગ્નુ કહેવા જેવી છે. પહેલી નો એ કે રૂઈ પ્રમાણે

કપડા પહેરવા જ નેઈએ એના કઈ ક્યમ થોડા જ આધેવા છે ! આ વચન ખૂબ મોટા માણસના જેવા છે ખરા મમાજનુ દાસત્વ, પ્રથાની સુધામી, એ અધી મુદ્દતાને રિક્કા હો ! પણ એ અતઃપ્રાપ્તિ વાળી જેણે શરૂઆતથી જ વિવાયતી પોગાક પાંગીને અનુગ્રહીતું ગુનામખત માયાધી તે પણ મુઠ્ઠી લાખી મુખ્ય છે તેને નથી ગોળની. ભક્ષે ને પોતાનો હોય તો તેને કાપવાની પણ અતઃપ્રાપ્તિ હોઈ નહિ. પોતાની ફેરાન પ્રમાણે ને ચાલતા હોઈએ તો તેનું ઉલ્લખન કરીને પણ આપણી મોટાઈ બનાવી શકાય પણ પાગડાને ગમે ચાલવું થે ખરું, અને તેને સ્તુરિત કરવો—એ વીગતનું મહત્ત્વ સમજામાં જોતરતું નથી.

ખીછ વાત એ કે, જેમ બાહ્યને જનોઈ, તેમ વિવાયત જઈ આવેવાને વિવાયતી પોગાક, એ સામ્રાજ્ય સંસ્થાઓને જુદો પાડેવા નેઈએ પણ એ નિયમ પણ નહિ આપે શરૂઆતમાં એવું જ હતું એ ખરું, પણ આજનાવ મમુક પાગડા વિના પણ અનેક જણે શિલ્પ ધારણ કરના માણસ આપણા જગદુપ દેશમાં મેલેગિયા, ટોલેગ, વગેરે ને કાઈ પણ ગેજ આપે તો ફાતાન વગર જીવે નથી; વિવાયતી કપડાના પણ દિવસ આવ્યા જ, એને ફેરાના કાઈ અમુક લાગણ જ જુદો ગમી મકરાની કાઈની તાલત નથી.

દીન ભાગ્યદર્શી ને દિવસે ઇતરડના જોતરના કાઢેવા વસ્ત્રોથી શણગારાઈને કોમુ ગહેગે તે દિવસ નિર્જનીય મર્નિ ધારણ કરમે ! આજે ને માન મોત્રવહ છે, તે લાગે કેવું નિષ્કૃત હાવ્યજનક બની જશે ! આજે ને વિગત વસનની સગવડ નમ્રતાદાતા દત્તવહ છે, તે તે દિવસે જુદું પહેરણના ઝિંકોમાંથી અર્ધ-આવરણની ધત્તમનામાં કેવે નિર્વજ્યભાવે દેખાઈ આવશે ! સુણાગનિ ને દિવસે વિગતીલું કાઈને મમત્ત લાગ્યદર્શને ગળસ આવશે તે દિવસે ભાગ્યદર્શી માત્ર એક ડગલુ આગળ વધી પોતાના જ અમુકને ઘાટે પોતાના મર્નિત

પાટણની કાંઠેલી 'દારૂથી માંડીને બગેલી ટાપીનું' નળિયું મુઠ્ઠાં નીચાંત્રુ રાશિમાં નિલીન કરીને નારાયણના અર્ચનગ્રથનનો ભાગ પામે તો મારું.

પણ આ તો 'સેન્ટિમેન્ટ'ની વાત યર્ષ, બાબુજીના વાત યર્ષ, સ્વરથ વ્યવહારૂ માણસના જેવી આ વાત ન કહેવાય. આ 'સેન્ટિમેન્ટ' છે, એ ખરું ! મરી જઈશું પણ અપમાન નહિ મદન કરીએ, એ પણ સેન્ટિમેન્ટ છે ! વિદ્યાવની પોગ્રાફ અમેરિગેનું મતીય ગૌરવચિત્ર છે, એટલે તે હાલેશ પટેરીને સ્વદેશને અપમાનિત નહિ કરીએ, એ પણ સેન્ટિમેન્ટ છે ! આ બધા 'સેન્ટિમેન્ટ' જ દેશનું સાચું ખગ છે, દેશનું સાચું ગૌરવ છે; નહિ કે ધન, નહિ કે રાજપદ, નહિ કે ડાકટરીની હોશિયારી અથવા વહિવટની સફળતા.

મને આશા છે કે આ સેન્ટિમેન્ટનો દેશ પણ આભાસ બાકી રહ્યો છે મારે જ વિદ્યાવની વેશધારીઓ અત્યંત અસંગત દોષા છતાં પોતાની અર્ધગિનીઓની સાડી સાચવી રહ્યા છે.

પુરુષો કાર્યક્ષેત્રમાં, કામની સમ્પત્તિને ખાતર ભારજોજનું બલિદાન આપતાં ધણખરું અવગણતા નથી. પણ ત્યાં સ્ત્રીઓ છે ત્યાં સ્ત્રીઓ અને બાબુજીના રાહુદ્ધી કાર્ય આજે પણ પ્રવેશ કરી શક્યું નથી. ત્યાં હજી ફક્ત પેટવાળો ગાઉત આવીને આપણા દેશી લાવનું ગેય ચિત્ર ગણી ગયો નથી.

સાહેબવેડાને જ જો સરમ ગૌરવનો વિષય માનીએ, તો સ્ત્રીને મહત્ત્વ બનાવ્યા વિના તે ગૌરવ અરધું અધૂરું રહે છે. અને મહત્ત્વ ત્યાં મુખી બનાવી નથી ત્યાં મુખી સાડી પહેરેલી સ્ત્રીને હાથે પડે એ એસાડીને આપણે એ જ વસ્તુ જાહેરમાં કજીવ કરીએ છીએ કે અમે જો કંઈ છે તે સમ્પત્તિને ખાતર કંઈ છે:—જુઓ અમે ભાવનાનું પણ માન રાખ્યું છે, અમારા ઘરમાં, અમારી સ્ત્રીઓના પવિત્ર દેહમાં.

પરંતુ અમને આશાકા રહ્યા કરે છે કે એ લોકમાંના ધણા-અણા આ પ્રમુખે એક અત્યંત નિષ્કૃષ્ટ વચન કહેશે. કહેશે, પુરુષોને

ઉપયોગી ગાંધીય પોગાડ તમારી પાસે છે ક્યા જે અમે પહેરીએ ? આતુ જે નામ પણા ઉપર પાટ ? એક તો પહેંગતી વખતે કેનગ છુટાને વગ ચઈને જે વિનાયતી કપડા પહેર્યો, અને હાર પગી બોલતી વખતે બહાનુ દાદયુ કે તમારી પાસે કાઈ કપડા નહોતાં એટલે જે અમારે આ પોગાક પહેંગવો પડયો કે અમે પાગલનો પોગાક પહેર્યો છે એ ખટુ, પણ તમારે તો કાઈ પોગાડ જે નથી, —એ તો વધારે ખગમ !

મગાળી સાહેબો બચના અંદર અવસ્થાપૂર્વક કહે છે, તમારો ગાંધીય પોગાડ પહેંગવો હોય તો પચમા સપાટ, ઘૂઠામૂની ઉપર સુધી દિલિયુ, અને ખારે એક ચાંદ્ર જોડતી પડે એ અમાગથી ઝડી નહિ અને આ સાબળીને કોલથી નિરુત્તર રીએ છીએ.

અગર જે કે કપડા ઉપર માણુમનો આધાર નથી, માણુસ ઉપર કપડાનો આધાર છે, અને એ દિસામે ગડા ધોતિયા અને આદરમા લેરા પણ શરમાનાનુ નથી. રિયાસામર, —એવા વિદ્યા-સાગર જે નહિ—આપણા અનેમનેક જાડી ચાદરધારી બ્રાહ્મણ પડિતોની સાથે મૌરવમા, ગાબીર્વામા, કોટ-અગત કાઈ પણ વિનાયત જઈ આવેયાની તુલના જે ચઈ શકે એમ નથી જે બ્રાહ્મણો એક કાળે ભાગતવર્ષને સરકૃતિને ઉચ્ચ શિખરે લઈ ગયા હતા, તેમના વસ્ત્રોની નિતાત વિગતતા જગવિખ્યાત કે પણ ખારે એ બધી દલીનો નથી કરતી કાગણુ, સમય બજાઈ ગયો છે, અને તે ફેરફારની મિલકુબ વિરુદ્ધ દિસામા ચાલના જઈએ તો આતમગણુ કરનાનુ અસભવિત ચઈ પડે

એટલે આટલુ તો કળ્યા કરણુ પડશે કે નગાળમા જે રીતે ધોતિયા ચાંદ્ર પહેંગાય છે, તે આધુનિક કામકાજને અને ઓફિસ અદાલતને ઉપયોગી નથી, પણ અચકન ચપકન સામે એ આરોપ મૂકી શકાય એમ નથી

માહી વેશધારીગો મ્હે છે, એ તો પિંગી પોતા કે દહે
 છે ખગ પણુ ગે ખગ હલીન કે અર્થાત્ ગિરેલી કે એના
 ખાનગ તેમણે અપખન ડોક્યા નથી, સારેમ બનગમા કાઈ વિગે
 પ્રોત્ખન કે માટજ તેમણે તે પ્રાર્થા ॥

મગા જે અપખન આ કાટ બનેજ તેમને મારે મરખા નવા
 કોન જે તેમને ઓફિસમા દાખલ થતી વખતે અને રમાગીમા પગ
 મૂત્તી રખતે બનમાથી ગોમ્તી પટેના પસદગી મરી લેનાની હોત,
 તો આ મધી અર્થાત્ ખન નહિ અપખન તેમના સરીગ પગ નાજ,
 તેમને તે મેનાના પિતા તરફથી મળ્યા હતા તેનો ત્યાગ મરીને જે
 દિવસ તેમણે મગા ગામમાં પ્રવેશ મરી ગયે દાઈ બાધી તે દિવસે
 આન મા અા ગૌરમ તેમણે ગે દલીન નહોતી મરી કે પિતાને
 પડુ અપખન મારી મર્યુ હતુ

મરી સારી પગ નથી મગલ અપખનનો ખગ દનિયાસ તેમને
 પણ ખાતર નથી અને રાગ અપખ નથી કાણ કે મુસલમાનો સાથે
 વસ્ત્ર આજુમા સિંધ-સાદિલમા આપલી ગોટલી બધી આપને
 થઈ મિછ ? એમા ફેટન કોનુ કે તે નક્કી મુ મુસ્લેન કે
 અપખન હિંદુમુસલમાનનો સંબંધ પ્રાશાક કે ગે જે જે પરિવર્તનોમા
 થઈને આજના અપમા ગિભર્યો છે તેમા હિંદુમુસલમાન બનેએ
 મદ ગે કે હુ પા ઉતાર હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમા
 અપખનતા અને અધરો જેના મગે કે એ બધા અધરો કેવળ
 મુસલમાનોનાજ કહેના કે એવુ નથી એમા હિંદુઓની પણ
 સ્વાધીનતા બજેલી કે જેમ આપણ હિંદુસ્તાની સગીન મુસલમાનોનુ
 પણ કે હિંદુગોનુ પણ કે તેમા બને કામના ગુણિઓનો હાથ છે,
 જેમ મુસલમાન રાજ્યપદ્ધતિમા હિંદુ-મુસલમાન મનેનુ સ્વાધીન
 અર્થ હતુ

જેમ થતા વિના રહજ નહિ કારણ મુસલમાનો હિંદુસ્તાનના
 વતની હતા તેઓના રિલ્લવિનાસ અને નીતિપદ્ધતિના આદર્શોએ

હિંદુસ્તાનથી આઘા ને આઘા રહીને પોતાની આદિમના સાચી રાખી નહોતી અને મુસલમાનોએ જેમ જળદ્વારા હિંદુસ્તાનને પોતાનું કરી લીધું હતું, તેમ હિંદુસ્તાને પણ સ્વભાવના અગ્રોધ નિયમને અનુસરીને કેવળ પોતાની વિપુલતા અને નિગૂઢ પ્રાણશક્તિદ્વારા મુસલમાનોને પોતાના કરી લીધા હતા. ચિત્ર, સ્થાપત્ય, વસ્ત્રવણાટ, ભરતગૂંચણ, વાસણોની બનાવટ, હાથીદાંતનું કામ, નૃત્ય, ગીત, અને રાજકારભાર—એમાંનું કોઈપણ મુસલમાનોના અમલ દરમિયાન એકલા મુસલમાનોદ્વારા કે એકલા હિંદુઓદ્વારા થયું નથી, બનેએ અડઅડ બેસીને કરેલું છે! તે વખતે હિંદુસ્તાનનું જે એક બદારનું આવરણ તૈયાર થતું હતું તેમાં હિંદુ અને મુસલમાન હિંદુસ્તાનના જમણો હાથ અને ડાબો હાથ બનીને તાણોવાણો વણતા હતા.

એટલે એ મિશ્રણમાં અપકનનું શુદ્ધ મુસલમાનત્વ જેએ બેળે બેળે સાબિત કરવા માગે છે, તેમને એટલું જ કહેવાનું કે, તારા શરીરમાં જો આટલું બધું ભેર છે તો કશું સાબિત કર્યા વગર જ એ શરીરબળને ભેરે જ હેટકાદ પહેર, અમે મનનું દુઃખ મળે મોટે મનમાં રાખીશું.

અત્યારે જો હિંદુસ્તાની રાષ્ટ્ર નામે એક રાષ્ટ્ર ખડું થાય, તો તે કદી મુસલમાનોને બાદ રાખીને થઈ શકવાનું નથી. જો વિદ્વાતાની કૃપાથી કોઈ દિવસ હજારો અનેકોદ્વારા છિન્નલિપ્ત થયેલા હિંદુઓ એક થઈ શકે, તો હિંદુઓની સાથે મુસલમાન એક થાય એમાં પણ નવાઈ નહિ રહે. હિંદુ અને મુસલમાનો ધર્મમાં એક નહિ થઈ શકે, પરંતુ માણુ માણસના સબધથી એક થશે—આપણું શિક્ષણ, આપણા પ્રયત્ન, આપણો વિશાળ સ્વાર્થ એ જ દિશામાં અનવરત કામ કરી રહ્યો છે. એટલે જ પોતાક આપણો રાષ્ટ્રીય પોતાક થશે, તે જ મુસલમાનોનો પણ પોતાક હશે.

અપકન અને પાવનમાં એ એકલા મુસલમાનોએ જ ઉપનવેલો.

પોશાક છે, એ વાત સાચી હોય, તો પણ ગળપૂત વાગિએ અને શીખ સગદારોએ એ પોશાક પહેર્યો છે, ગણા પ્રતાપ અને ગણનિતસિંહે અપકન પાયગનમા વાપરીને તેને ધન્ય કર્યા છે, એ ન્યારે યાદ કરીએ છીએ ત્યારે મિસ્ટર ઘોષ, બોઝ, મિન, એટર્જ, બેનર્જ, મુખર્જ એ પોશાક પહેરે એમા કઈ વાધો દેખાતો નથી.

પણ સૌથી ભયકર વાત તો એ છે કે અપકન પાયગનમા દેખાવમા ખૂન બેડોળા છે દલીલ ન્યારે અહીં આવે છે ત્યારે માનમાં ને માનમા ચૂપ ગહેવામા જ ક્રેમ છે દારણુ, રુમિની દલીલનો આખરે ઘણે ભાગે બાહુબળમા આપીને જ નિહાલ થાય છે.

પ્રાચ્ય અને પ્રતીચ્ય

હું બ્યારે યુરોપ ગયો ત્યારે મેં જોયું કે જહાજ ચાલે છે, ગાડી ચાલે છે, લેક્ટ્રી ચાલે છે, દુકાન ચાલે છે, થિયેટર ચાલે છે, પાર્કમેન્ટ ચાલે છે,—પણ જ ચાલે છે નાનીચી મોઝી મધી જ બાન તમા એક નિપરીત પ્રવલ્ન નવદિનસ અત્યંત ત્વરપૂર્વક ચાલુ જ છે, માણસની ગમ્તિની અતિમ મીમાને મહોત્સવ ચારે મધ્ય મળીને અત્યાતભાવે દોડી રહ્યા છે.

આ જાઈને મારી દ્વિદુશ્તાની પ્રકૃતિને કોણેશ રમ્યો, અને સાથે સાથે વિશ્વવપૂર્વક તે બોલી,—હા, આ લેક્ટ્રી જ ગળતરનાને સગ્ગત થના છે! આપણે મન જે પૂરતા કરતા પણ અનેમ્મણ વધારે હોય તે એમને મન તો અગ્નિવન પ્રગ્લિ લાગે છે એ લોકોની અતિ સામાન્ય સગવડને માટે પણ, એ લોકોના અતિ ક્ષણિક આનંદને માટે પણ માણસની શક્તિ પોતાની પેશા અને ન્યાયુ નિમિત્ત હદ સુધી તાણી તાણીને મહેનાત કરી મરે છે.

જહાજમા મેં ૧ મેઝા હુ વિચાર કર્યો કે આ પદાણુ ગત-દિનસ વેગાની છાતી કુવાનીને ચાલે છે, ત્વર ઉપર આપુરોમોમાથી

કોઈ વળી વિશ્રામ કરે છે, તો કોઈ વળી રમતગમતમાં મદમૂલ છે, પણ એના ગોપન જરૂરમાં ન્યાં અનાંત અગ્નિકુંડ ભડભડી રહ્યો છે, ન્યાં કાળજીકાળા નિરપરાધ નાટકીઓ ઝાઝ ઝાઝ જીવનને બાળી બાળીને ટૂંકું કરી રહ્યા છે, ત્યાં કેવો ભયંકર પ્રવાસ, કેવો દુઃસાધ્ય પરિશ્રમ, માનવ જીવનનો કેવો નિર્દય અપ્રત્યય અશ્રાન્તભાવ ચાલી રહ્યો છે ! પણ શું થઈ શકે ? આપણા માનવરાત્ર આત્મવા મંડ્યા છે; ક્યાંય તેમને ચોલવું નથી; નકામો વખત બગાડવા કે માર્ગનાં કષ્ટો સહેવા તે તૈયાર નથી.

તેમને માટે અવિશ્રામ યત્નો ચક્રાવીને લાંબી વાટને ટૂંકી કરીએ એટલું જ બસ નથી; તેઓ મહેલમાં જે આરામમાં, જે આશ્ચર્યમાં રહે છે તેમાં અહીં મુસાફરીમાં પણ એક તણપૂરે ઘટાડો થવો ન જોઈએ. સેવાને માટે સેંકડો નોકરો તથા રાક્ષસો છે; બોજનસાળા અને સંગીત-મંડપ સારી પેઠે શણગારેલાં છે, સોને ચીતરેલાં છે, સફેદ પથ્થરથી શોભાયમાન છે, સેંકડો વીજળીના દીવાથી ઝળાંઝળાં થાય છે. બોજન સમયે ચર્ચ, ગોખ, લેણ, પેયનો પાર નથી. જહાજ સ્વચ્છ સુધડ રાખવાને માટે કેટકેટલા નિયમો, કેટકેટલી વ્યવસ્થા ને. જહાજનું એક એક દોરકું સુધાં વધારવાને સુસોજિન રીતે ગોઠવી રાખવા માટે કેટકેટલી દેખરેખ.

જેમ જહાજમાં તેમજ રસ્તે ઘાટે દુકાને, નાટકસાળામાં, ઘરમાં સર્વત્ર જ સામગ્રીનો કંઈ પાર નથી. દશેદિશમાં મહામહિમાવાન માનવની પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયની પોડશોપચારે પૂજન થાય છે. તેને કાળુભરતે માટે પણ સતોષ થાય એટલા ખાતર આજુ'વરસ પ્રવાસ ચાલે છે.

આણું મહા મહેનતે ચલાવેલું સભ્યતા-યંત્ર આપણા અંતર-મનસ્ક દેશી સ્વભાવને યંત્રણા જેવું લાગતું. દેશમાં જો એક જ સ્વેચ્છા-ચારી વિશ્વાસી રાજા હોય તો તેના શોખની સામગ્રી પૂરી પાડવા માટે અનેક અધમોને પોતાની જિંદગી ખરચવી પડે, પરંતુ ન્યારે

લાખો રાત્રીઓ હોય ત્યારે માણસ છેક દુર્વહભારથી દબાઈ જાય છે. કવિવર હરિશ્ચંદ્રે 'સાંગ એવ ધ રાઈ' એવા કલેશપ્રાપ્ત માનવનું વિલાપ સંગીત છે.

ખૂબ સ્પષ્ટિત છે કે દુર્દોલ રાત્રીના અમલ દરમિયાન ઇજિપ્તના પિગમીઝ અનેક શિક્ષાઓ અને અનેક હતભાગી માનવોનાં જીવન વડે ગમ્યા હોય. આજની આ પરમ કુદર ગગનચુખી સમ્પત્તાને જોઈને એવું લાગે છે કે એ પણ ઉપર પાવાણુ, નીચે પાવાણુ અને વચમાં માનવજીવન મકીને ચણવામાં આવે છે. એ વસ્તુ અસ્પષ્ટિત રીતે વિશાળ છે, અને કારીગરી પણ અપૂર્વ અને ચમત્કારક છે, તેમજ 'ખર્ચ' પણ સાચે જ અપાર છે. આ વસ્તુ બહારના કોઈની નજરે ચડતી નથી, પરંતુ કુદરતના ચોપડામાં ઉત્તરેતર તેનો હિસાબ લખાતો જાય છે. કુદરતના કાયદા પ્રમાણે, ઉપેક્ષિતો યથાકાળે પોતાનો બદલો લેવાનો જ. જો રૂપિયા ઉપર ખૂબ વદાલ વગસાવે અને પૈસાનો ખૂબ અનાદર કરે તો તે અનાદર પામેલો નાનો તાંજાનો ઢુકડો બહુ લાડના પેલા ગૌરામ રૂપિયાનો નાશ કરી નાખે છે.

મને એવું યાદ છે કે યુરોપના કોઈ એક મોટા માણસે ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી છે કે એક વખત કાકરા લેદિયા યુરોપ છૂટી બેશે. આફ્રિકામાંથી કાળી અમાવાસ્યા આવેને યુરોપના શુભ સ્વિસના પ્રકાશને ગળી જશે. હું તો પ્રાર્થના કરું છું કે એવું ન થાઓ, પણ ચાલ તો નવાઈ શી ? કારણ પ્રકાશમાં નિર્ભયતા હોય છે, તેના ઉપર હજારો આખ મડાયલી હોય છે, પરંતુ ત્યાં અધકાર એવો થતો હોય છે ત્યાં જેમીને વિપત્તિ ગુપ્ત રીતે બળસરથી કરે છે, ત્યાં જ પ્રલપની અધકારઘેરી જન્મભૂમિ હોય છે. માનવનવાણી નવાળી જ્યારે ઉત્તરેતર અસહ્ય બની જશે, ત્યારે દાગિંદના અપંગિયિત અધાગ ઇશાન ખૂણામાંથી જ વાવાઝોડ રાડ ચલાવે સંભવ છે.

આની સામે બીજી એક વાત યાદ આવે છે, જો કે વિદેશી

સમાજ નિર્મિ કાર્ત પલુ વાત નિ મશવપણે કહેતી ગે પુટના વખાવ,
જનાં જનાં જનાં જનાં જોડતુ ગમણ શકાય તેમના ઉપરથી લાગે છે
કે યુગોપમા મળવાની જેમ જેમ આનંદ વધે તે તેમ તેમ સ્ત્રીઓ
અગુખો થતી જાય છે

સ્ત્રીઓ સમાજની કેન્દ્રાક્ષિયામી (Centripetal) શક્તિ છે,
સમ્બતાની કેન્દ્રાપગામી મમ્તિ સમાજને જોડતા પ્રમાણુમા બદાની
તરફ ફેરે ફેરે, તેટલા પ્રમાણુમા કન્દ્રાક્ષિયામી શક્તિ તેને અતઃ તરફ
આપવી લાવી શકતી નથી. પુરુષો દેશમા નિદેશમા ચારકાત કનાપડા
છે, અજાર વડાની સાથે દમેશા જીવનસમામમા મળેલા કે નિનિક
વધુ જોગત લઈને લડી શકતો નથી, મુસાફર વધારે મોજે લઈને
આવી શકતો નથી, યુગપમા પુરુષ કૌટુંબિક જોગત મદાણુ કે વા
એકદમ તેવાઃ થતો નથી. સ્ત્રીઓનુ ગત્ય ધીમે ધીમે ઉત્તરક થવા
જેલુ છે મનુષ્યાની નાદ જોતી કન્યા લાગા વખત મુધી જેમી મ્હે
જ, જ્યામી કામસઃ આજો જાય છે, પુન ઉમર આવવા પાઠો થઈ
જાય જ પ્રખર જીવનસમામમા સ્ત્રીઓને પલુ એમ્મે દાથે મુજરાની
જરૂર પડે છે અને જના તેઓનુ લાગા કાગતુ શિક્ષણ, અભાવ,
અને સમાજના નિવમ એમાં પ્રતિકૂળ નીવડે છે

પુરોપમા સ્ત્રીઓ પુરુષોની સાથે સમાન અધિમત પ્રાપ્ત થવા
જે પ્રયત્ન કરે છે, તેનુ કાન્યુ સમાજનો આ સામન્ત્ય નાશ જ
લાગે છે નોવેના પ્રમિદ નાટકમા ૬ એન ગચિન કેનાક સામાજિક
નાટકમા જોવામા આવે છે કે નાટકમાં આવતી અને સ્ત્રીઓ પ્રચલિત
સમાજજીવન પ્રત્યે અનિવર અમદિધનુતા પ્રગટ કરે છે અને જના
પુરુષો સામાજિક પ્રધાને અનુરૂણ હોય કે આવી રિપરીત વાત
વાચીને મને થયુ ખરેખર આજના યુગોપીય સમાજમા સ્ત્રીઓની
દશા જ ખૂબ અપમત કે પુરુષો ન તો તેમને ઘર માડી આપવા માગે
છે, ન તો તેમને કર્મજોગ્ય પ્રવેશ કરવાનો પૂર્વ અધિકાર આપવા

ખરૂં છે. રશિયાના નાઈલિલિસ્ટ પક્ષમાં આટલી બધી સ્ત્રીઓને જોઈને તત્કાલે તો નવાઈ લાગે છે. પણ વિચાર કરી જોઈએ તો સમજાય કે યુરોપમાં સ્ત્રીઓએ પ્રવલભૂર્તિ જનવવાનો સમય લગભગ આવી પહોંચ્યો છે.

આથી એકંદરે જોતાં લાગે છે કે યુરોપીય સભ્યતાને બધી બાબતમાં જ પ્રગળતા એટલી આવશ્યક થઈ પડી છે કે અસમર્થ પુરુષ શું કે અબલા રમણી શું—દુર્જીનાનું આશ્વસ્થાન એ સમાજમાં જાણે ધીમે ધીમે લોપ પામતું જાય છે. હવે કેવળ કાર્ય જોઈએ છે, કેવળ શક્તિ જોઈએ છે, કેવળ ગતિ જોઈએ છે; ક્યા આપવાને અને લેવાને, પ્રેમ કરવાને અને પામવાને જોએ. ચોગ્ય છે, તેમને જાણે બહોં પૂરો અધિકાર નથી. એટલા માટે જ સ્ત્રીઓ જાણે પોતાના સ્ત્રીસ્વભાવથી શરમાય છે. તેઓ રીતસર પુરવાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે, અમને કેવળ હૃદય જ છે એમ નહિ, અમારામાં બળ પણ છે. એટલે ‘હું તે કદી કંડુ સખી, ભિખારી રામથી* ?’ ક્લાય, આપણે અંગ્રેજશાસિત બંગાળીઓ પણ એ જ રીતે બોલીએ છીએ, “નથી શું બળ આ બુજમૂણાલે ?”

* આ બંને પંક્તિઓ શ્રી માહકેશ મુખુસૂદન દત્તના વિખ્યાત મહાકાવ્ય ‘પ્રેમનાદવધ’ના ત્રીજા સર્ગમાં આવતી હંદ્રગિતની પત્ની પ્રમીલાની ઉક્તિમાંથી લીધેલી ■. લોકને ત્યારે કાશ્મી સમતા સાગરસમા સૈન્યે ઘેરી લીધી છે અને પ્રમીલા અને તેની સખીઓ રાહર બહારના એક ઉદ્યાનમાં રહી રહી છે. હવે લોકોમાં જતું શી રીતે ? એનો પ્રશ્ન એક સખી કરે છે તેના જવાબમાં પ્રમીલા કહે છે : ‘શું કહ્યું તે વાતથી ? પર્વતરૂપી ધરને ઘેરીને નદી ત્યારે સિંહુને મળવા બહાર આવે છે ત્યારે કોની તાકાવ છે કે તેની ગતિને રોકી રહે ? હું દાનવનદિની છુ, સક્તેશ કુવરૂ છુ, રાવણ મારા સસરા છે, ગેલનાદ મારા સ્વામી છે. હું તે કદી કંડુ સખી, ભિખારી રામથી ?’ ત્યાર પછી પોતાની સખીઓને ઉત્તેજવાને માટે એ વચનો કહે છે, તેમાં એક જગ્યાએ કહે છે : ‘અમરે આપણે મનુ ખાસ કરીએ છીએ, અને લોચનમાં મરવ; નથી શું બળ આ બુજમૂણાલે ?’

આવી દગા જે પગતુ એટલામા જ્યાર ઇન્કડમા આ રાખી
 સ્ત્રીઓની દુગ્ધધાનો ઉપેક્ષ કરીને નમ્રાધાર આંધુનો વારાંચ થાય
 છે, ત્યારે આટઆટલી અજસ દયાને નમ્રા વેડફાઈ જતી જોઈને
 મનમા ખૂબ દુઃખ થાય કે અગ્રેજના ગળમા આપણને પુ' ન મળ્યા
 અને પુષ્કળ આતનો મળી ૬ મુનિયમ, મુલ્યવધા વિગે તો કંઈ
 રહેવાનું જ નથી નથી અગ્રેજે આપણા આખા દેશને સ્ત્રીકીપદકીને,
 ધોઈ નીચેરી, અગ પાડી ઘડી કરીને ઉપર ઈલી ફરી દઈને પોતાની
 પેગીમા મૂકી તેની ઉપર મોગી ચિના થઈને ગોદાઈને ભેગ કે આપણે
 અગ્રેજની સાવચેતી, પુરુષાર્થ, પ્રખરણદિ, ન્યાયિયન કાર્યપદનાનો
 ખૂબ પગિયમ પામના ગઈએ જીએ, માત્ર જો કોઈ નમ્તુનો અભાવ
 લાગતો હોય તો તે આ અર્ગોય કરુણાનો, નાચા અરે યમિમતના
 અરસામિદીન અનુન પ્રસન્નભાવનો આપણા ઉપર ઉપમાર તો ધણ
 કર કે, પણ દયા વગાર કરના નથી આથી જ્યારે એ દુર્લભ મુળાનો
 અરથાને અપવ્યય થતો જોઈએ જીએ ત્યારે દુ ખનો પાર રહેતો નથી

આપણે તો જાઈએ છીએ કે આપણા દેગની સ્ત્રીઓએ
 પોતાના સુગોગ કામન અને બાકુએ જગડી પહેરીને સેથીની વચમા
 સિદ્ધાંતી રેખા કરીને સદા પ્રસન્ન મુખે એક પ્રેમ અને કમ્પાણથી
 આપણા રગને મહુર નનાન્યા છે અર્ધકાઈના અભિમાનના અશુ-
 જલથી તેમના નયનપન્થ લીં તઈ જાય છે અર્ધાર વગી પ્રેમના
 ભારે અત્યાચારથી તેમના સરભ સુદ મુખની શી ધર્મગભીર સમુજ
 વિવાદથી જ્ઞાન કાંતિ ધાગણ કરે છે, પગતુ સ્ત્રીના નસીનરોગે અગમ
 ઘણી અને નગુણા પ્રેમ દુનિયાના બધા જ ભાગમા જોવા મળે છે,
 વિશ્વામપાન સાધનોદ્વાગ જલુના મળે છે કે ઇન્કડમા પણ એની
 ખોટ નથી ગમે તેમ હો, આપણી ગૃહનક્ષત્રીઓ માથે આપણે તો
 ખાસા મુખથી ગઈએ છીએ અને તેઓ પણ બહુ દુ ખી ન એવું
 તો મદી તેમણે આપણને જણાવ્યું નથી, તો વચમા આ દમ્નરે ગાઉ
 દૂના લોકાના ટૈયા પ્રેમ નમ્રમા ફાગી જાય છે ?

એકબીજાનાં સુખદુઃખ વિશે લોકો જ્ઞાણવિક રીતે જ અત્યંત ખોટી ધારણા બાંધી લે છે! માછલાંએ ઉત્તરોત્તર સખ્યતાના વિકાસને લીધે એકાએક માનવહિતૈષી બની જાય, તો આખી માનવજાતને એક પુષ્કળ સેવાજવાળા બોડા સરોવરમાં દુઆડ્યા વગર તેના કરુણ હૃદયની ઉત્કંઠા સમે ખરી? તમે બહાર સુખી રહો છો, અમે ઘરમાં રહીએ છીએ, હવે અમારું સુખ તમને સમજાવવું શી રીતે ?

એકાદ ભેડી ડકરીન—સ્ત્રી ડાકટર આપણા અત પુરમાં દાખલ થઈને ત્યારે જુએ છે કે ઝોરડી નાની અને અસ્વચ્છ છે; બારીએ નાની છે; મિજાનું લગારે દૂધના શીણ જેવું નથી, દીવો માટીના કોડિયાનો છે, મચ્છરદાની દોરીએ બાધેલી છે, હાથિઓ આર્દ્રકોડિયાના રંગ ચોપડેલી છે, દીવાલો ઉપર દીવાની બ્યોતની મેશ અને અને ઘણા ભેટાના ધણા દિવસના મેલા હાથના ડાઘા લાગેલા છે,—ત્યારે તેને ધાપ છે કે આ તે કેવા સર્વનારા, આ તે કેવું ભયંકર દૃશ્યમય જીવન, એમના પુરુષો કેવા સ્વાર્થી છે, સ્ત્રીઓને પશુની પેઠે રાખે છે. તેને ખબર નથી કે આપણી દશા જ આ છે. અમે મિશ્ર વાંચીએ, સ્પેન્સર વાંચીએ, ગ્રિફિન વાંચીએ, આફ્રિકામાં કામ કરીએ, વર્તમાનપત્રોના લેખ લખીએ, પુસ્તકો છપાવીએ, પેલા માટીના કોડિયામા દીવો બાળીએ, પેલી સાદી ઉપર બેસીએ, મિતિ જરા સારી હોય તો ફસણુ લઈ બેસતી સહકર્મિણીને ધરણા ધડાવી આપીએ, અને પેલી દોગડીએ બાધેલી જાડી મચ્છરદાનીમાં હું, અને મારી સ્ત્રી વચમાં એક નાનું બાળક લઈને તાડનાં પાદડાંનો હાથ પગો ખાતાં ખાતાં ગત પસાર કરીએ.

છતાં નવાઈની વાત એ છે કે, આમ છતાં અમે છેક અધમ નથી. અમારી પામે ક્રેચ, કાર્પેટ, આરામખુર્ચી નથી જ એમ કહીએ તો યે ગાલે, પણ છતાંયે અમારામાં દયા માયા અને પ્રેમ છે. પાટ ઉપર અગધા સૂતા સૂતા એક હાથમાં જોસિકું પકડી રાખીને અમે

તમારું સાહિત્ય વાચીએ છીએ, તો એ અમે ઘણું સમજી શકીએ છીએ, અને અમને મુખ થાય કે, જાણેતે પ્રકિરે, ઉવાડ શરીર અમે તમારી ફિનસશીનો અભ્યાસ કરીએ છીએ છતાં તેમાની એટલું બધું જ્ઞાન મળે છે કે અમાગ છોડીએ પણ તમારી જ પેર શ્રદ્ધા-હીન બનના જાય કે

વગી અમે પણ તમારી વાત અમજી શકતા નથી જાય, આગન ખુશી, ગમતગમત, એ જ તમને એટલા બધા ગમે કે કે ત્રી પુન ન હોય તોયે તમારુ અડધુ ન ગહે તમાર પહેલા આગમ, ત્યાર પછી પ્રેમ, અમારે પ્રેમ રંગ તો ચાલેજ નહિ, ત્યાં પછી જીવ કાઠી નાખીએ તો એ આ જીવનમા કેમે કયો આગમ મળતો જ નથી-

એટલે, અમે જ્યાર એમ ક્ષીએ કે અમે લગ્ન કરીએ છીએ તે કેવળ આધ્યાત્મિકતાની દૃષ્ટિએ પાર્શ્વિક મુખિત મેળવવા માટે જ, ત્યારે એ રચનો ખૂબ દમામગાર લાગે છે, પણ એ માન મેળવતી વાત હોય કે, અને તેની સાનિતી મેળવવા માટે અમાગ આજના સમાજને છોડીને પ્રાચીન પોથીઓના પાનામા લખન ચક્રને મઠા મહેનતે મોઢ કઠોરી પડે છે સાચી જાન એ કે કે એના રંગ અમને ચાલતુ નથી—અમાગથી ગહેવાતુ નથી અમે સિત્તમાગની પેરે કમ તરગમા ગનાટ ખાતા કરીએ ખગ, પણ ચટ દધિને તરત જ ગમે ત્યારે અત રુગમા લાસ કરીને દમ નહિ છોડી આવીએ તો અમાગથી જિવાય જ નહિ જેને જે મહેનુ રોય તે કહે પાર્શ્વિક સદ્ગતિને માટે તો અમે એ નથીજ કરતા!

આવી પશ્ચિમિનિમા આપણા સમાજનુ જનુ થાય છે કે ખૂરુ થાય કે, એનો અત્યારે વિચાર નથી કરતા, એ વિગે અનેક વાદ પ્રતિવાદ રહી ગયા છે અત્યારે નો વાત એ ચાલતી હતી કે આપણી સ્ત્રીઓ મુખી છે કે કુખી અને લાગે છે કે આપણા સમાજની જે પ્રકારની રચના છે, તેમા સમાજનુ જનુ ખૂરુ ગમે તે થતુ હોય,

આપણી સ્ત્રીઓ તો એક પ્રકારે ખાસી મુખમાં છે. અંગ્રેજોને ભલે લાગે કે 'લોન ટેનિસ' રમ્યા વગર અને 'બોલ'માં નાચ્યા વગર સ્ત્રીઓ મુખો થાયજ નહિ, પરંતુ આપણા દેશના લોકોને ખાત્રી છે કે પ્રેમ પામવામાંજ સ્ત્રીઓનું સાચું મુખ છે. પણ એ એક વહેમ પણ હોઈ શકે.

આપણા પરિવારમાં નારીહૃદય જેમ અનેકવિધ પ્રકારે ચરિતાર્થતા પામી શકે છે, તેમ યતું અંગ્રેજ પરિવારમાં સંભવિત નથી, એટલા માટે એક અંગ્રેજ સ્ત્રીને માટે બાળકુવારી રહેવું એ ભયંકર કમનસીબ છે. તેઓનું સર્વ હૃદય ધીમે ધીમે નીરસ બની જાય છે, કેવળ કુરકુશિયાં પાળીને અને લોકલિતની મહાશીઓને પોપોને પોતાને મોકાવવા રાખવા તેઓ મગ્ને છે. જેમ સંતાન મરી ગયું હોય એવી પ્રસૂતાનું સચિત દૃષ્ટ કૃત્રિમ ઉપાયે કાઢી નાખવું એ તેના આરોગ્યને માટે આવશ્યક છે, તેમ મુરખની બાળકુવારીઓના નારી હૃદયમાં સચિત યથેક્ષા રનેહરસને અનેકવિધ ઉપાયે નિષ્કળ ખર્ચી નાખવો પડે છે, પરંતુ તેથી તેમના આત્માને ખરો સતોષ મળતો નથી.

અંગ્રેજ 'એલડ મેઈડ'ની સાથે આપણી બાળવિધવાને સરખાવીએ તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી. સખ્યામાં કદાચ અંગ્રેજ કુવારી અને આપણી બાળવિધવા સરખીજ હશે, અથવા સાહેબસાજ વત્તાઓછી હોય તો હોય. બાલ્ય સરખામણીમાં આપણી વિધવા મુરખીય ચિત્રકુમારીની સમાન હોવા છતાં એક મુખ્ય બાબતમાં ભેદ છે. વિધવાની નારીપ્રકૃતિ કદી શુષ્ક, સખ્ય, અને પડતર રહીને અનુવર્તર થઈ જતી નથી. તેનો ખોખો કદી સૂનો રહેતો નથી, તેના બાહુ કદી કામ વગરના રહેતા નથી, હજ્ય કદી ઉદાસીન રહેતું નથી. તે કાઈવાર માતા, કાઈવાર દુહિતા, કાઈવાર સખી હોય છે. આથી જીવનભર તે કામલ, સરસ, રનેહરીય અને સેવાતત્પર રહે છે. ધરનાં

હામ ! તેનીજ આખ આગળ જન્મે છે, અને નેનાજ ખોગામા મોટા થાય છે ઘઠ્ઠી બીજી સ્ત્રીઓ આવે તેને લા ૧૧ મગો મુખ દુ ખમય પ્રીતિનો સખિત અનધ હોય છે, ઘઠ્ઠી પુરો માથે એક ભક્તિપન્દિસો અનેકરિધ નનધ હોય છે, ઘઠ્ઠીમનો ભાગ જે મનાનારિ રીતેજ સ્ત્રીઓને ગમતો હોય છે તેની પણ તેને ખોટ નથી હોતી અને એ મધામા ગમાયગુ મદાલાગત, એમ મે પુગલુ વાચરાનો અથરા સામગરાનો વખત ગહે છે, અને સાગે નાના નાના માગકાને ગોદમા લઈને વાર્તા મેરી એ પણ એ સ્નેહનુ જ કામ છે જીનકુ કાઈ પગેરી સીને મિનાડીના બચ્ચા અને મેના પાગનાનુ મન થાય છે અને વખત ગજે જ, પણ વિધવાના હન્યો તે વધાગનો ખૂબો પણ ખાલી ગેતો જાગે જોનામા આરતો નથી.

આ બધા કાગલાને લીધે, તમારી જ સ્ત્રીઓ પ્રમોના વમગમા ગતરિસ ધૂમતી હોય છે અથવા પુરુષોની સાથે દરીકાઈ મનામા મહેલી હોય જ અથવા એમદ જે કુકુગિયા અને ચાગપાય સમા ખોગામા લઈને એકસી મૈમાર્થ અથવા વંધન્ય ગાજતી હોય જ, તેમના કગતા અમારી અત પુગાગિણીઓ દુ ખી છે, એ વાત મારે ગજે જિતગતી નથી પ્રેમહીન, બધનહીન શન્ય સ્વતત્રતા સીને માગે ભયક છે—મરુખૂમિમા મળવક સ્વાધીનતા મૃદચ્ચ માલુમેને માટે જેમ બીચલુ મનમાગાળી હોય જ તેમ

અમે મીચુ ગમે તે હઈશિ પણ અમે મૃદચ્ચ ગતિ છીએ, એને વિચાર મરીએ તો અમે અમારી સ્ત્રીઓને આમજેજ અતિયિ છીએ તેમજે અમને હમેશા ખૂન આદરપૂર્વક ગાખ્યા છે અને એ રીતે અમને એવા તો સપૂર્ણ રીતે વશ કરી લીધા છે કે અમે ઘર છોડીને ફેશ ઠોડીને મે વિવસ પણ ગદી સમતા નથી આધી અમને પુષ્કળ નુકસાન થાય છે, એમાં શક નથી પણ તેથી સ્ત્રીઓ દુ ખી ચની નથી.

આપણા સમાજમાં સ્ત્રીઓની જાળતંત્રી કરવા જેવું નથી, આપણે સમાજ સર્વશ્રેષ્ઠ સર્વસંપૂર્ણ છે અને આપણી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ એની માનિતી છે, એવું કહેવાનો મારો અભિપ્રાય નથી. આપણી સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ પામળું છે, અને ઘણી જાનતંત્રી તેમના શરીરને અને મનને સુખ થાય એમ કરવાને આપણે ઉપેક્ષા અને ઉપદ્રાસની નજરે જોઈએ છીએ એટલું જ નહિ, સ્ત્રીઓને ગાડીમાં એસાઈ આગેઅગ્ર હવા ખવડાવવાને પણ આપણા દેશના પશ્ચિમ-ગણે પગમ દાખવેલો વિષય માને છે, પણ છતાંયે એકદરે આપણે કંઈ શરીરે કે આપણી સ્ત્રી અને કન્યાઓ સદા લગના મન્યતા વસતી નથી, અને તેઓ સુખી છે.

તેમના માનસિક શિક્ષણની વાત કરીએ તો એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે આપણે યુરોપીય શુ બહુ કેળવવાના છીએ ? આપણે શુ અધ્યવસાય, આધારીયજાનાળા વિચિત્ર પ્રાણીઓ નથી ? શુ આપણી નિરીક્ષણશક્તિ, વિચારશક્તિ, અને વાગ્ધર્મશક્તિનો સારો મુખ્ય આભારિક અને ઉદાર વિકાસ થયો છે ? આપણે હમેશા નિરીક્ષણની સાથે અદ્ભુતી કલ્પનાને ભેગી નાખતા નથી ? અને જોડા વહેંચે શુ આપણા વિવેકના સિદ્ધાંતનો અગ્રણી ભાગ પચારી પડી મદા અગ્ર અને દાહિકલાવે ત્યાં મેસી ગહેતા નથી ? આપણી આવી દુર્બળ કેળવણી અને દુર્બળ આગિતને લીધે હમેશા શુ આપણી માન્યતા અને ધર્મ વચ્ચે એક પ્રકારની અદ્ભુત અસંગતતા જોવામાં નથી આવતી ? આપણુ બગાડીઓના નિચાર અને મત અને કાર્યમાં એક પ્રકારનો વ્યવસ્થા અને સયમ વિદોષો લારે જોડાળો નથી નજરે ચડતો ?

આપણે સુશિક્ષિત રીતે જોતા શીખ્યા નથી, નિચાર કરતા શીખ્યા નથી, કામ કરતા શીખ્યા નથી, એટલા માટે આપણા કથામાં જ ગિચતા નથી આપણે જે જોઈએ છીએ, જે રીતે

છીએ—મધુજી ગમન જેવું નાં છે, બધુજી ઈગ્ગમની ઈગ્ગીની પેઠે ખરી પડીને ધૂમમા મગી નવ છે આથી આપણી ગચના ચચાપગિ પદના નિમધ જેવી થઈ ગય છે, આપણા અભિપ્રાય સદમ તર્કચાતુરી અગત્ત્વા પૂગતા હોય છે, જીવનના નવદાગને માટે નથી હોતા, આપણી બુદ્ધિ કુસાકુસ જેવી તીક્ષ્ણ હોવા છતાં તેમાં અઅનુ બગ નથી હોતું આપણીજ ને આ દશા કે તો આપણી સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ હોઈ હોઈને કેટલું હોવાનું! સ્ત્રીઓ આભાવિષ રીતેજ સમાજના જે અદગના ગ્ધાનમાં અધિમાત્ત્વમાનીને ખેરી ત્યાં છે ત્યાં પડતી થતા જગ વાગ લાગે છે યુરોપની સ્ત્રીઓની ગ્ધિનિને વિચાર રીતે તો ત્યાં પણ જોજ ગ્ધિનિ માનમ પડશે એટલે આપણા યુરોપી શિક્ષણ પામે તે પડેનાજ ને આપણી મોટા ભાગની સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ સંપૂર્ણ હોય એવી આશા મગીએ તો તે થોડાને જુઓ મગી ઈગ્ગીને વાસ અવકાશના જવુ થાય.

તો પગ એટલું તો કહેવુંજ પડશે કે અગ્ગેજ સ્ત્રીઓ અશિક્ષિત ગઈ તો તના સ્વભાવનો વિકાસ જેટલો અમપૂર્વ ગહે છે તેના કગ્ગા આપણી સ્ત્રીઓના જીવનનું શિક્ષણ આપણા પગિપૂર્ણ ધગ્ગી કૃપાથી એધુ અસપૂજ ગહે કે

પગતુ આ વિચાર ધગ્ગા ભાગને લીધે આપણી ગનિતો પડી વિગમ થઈજ ગમ્મો નરિ ગાર્હગ્ધ્ય ઉત્તરાત્તરએવુ મોડુ થઈપજુ છે કે પોતાના ધગ્ગી મહારને માટે કાર્ધની કદી શક્તિજ બાકી રહેતી નથી ધગ્ગાજગ્ગો એધન બેગા થઈને બધાનેજ સગ્ગા ઈગ્ગરાથી મૂકે કે સમાજ અત્તત ગાગ જગન જેવો બની ગય છે તેના કમરો બાધામધનોમા કાર્ધ એધ જલને માટે માયુ ઊંચુ મરી ગાવુ ખૂન મુરકેન થઈ પડે કે

આ ધનિષ્ઠ પગિગગ્ગા બધનપાસમાં પડવાને લીધે આ દેશમાં મહાગતિ પેા થી નથી દેશ ખડો થતો નથી વિધરિનથી

મનુષ્યત્વનો વિકાસ થતો નથી. આપણે ત્યાં પિતામાતા થયાં છે, પુત્ર થયા છે, ભાઈ થયા છે, સ્ત્રી થઈ છે, અને આ નિષ્પિદ સમાજ-શક્તિની પ્રતિક્રિયાએ અનેક વૈરાગી મં-ચારી પણ થયા છે, પણ જદા મંસારને માટે કાઈ જન્મ્યું નથી;—પરિવારને જ આપણે મંસાર કહીએ છીએ.

પણ યુગેપમાં વળી બીજે જ એક પ્રકાર જોવા મળે છે. શુરોપિયનોત્તુ ગૃહઅંગન પ્રમાણમાં શિયિત્ર હોય છે, એટલે તેઓમાંના અનેક જણ જેમ સમસ્ત શક્તિ સ્વગતિના અથવા માનવના દિતમાં વાપરી શકે છે, તેમ બીજા બાજુ અનેક જણ મંસારમાં કેવળ પોતાનું જ લાલનપાલન અને પોષણ કરવાને પુષ્કળ કુરસદ અને સુયોગ પામે છે : એક બાજુ જેમ અધનડીન પરહિતૈવા તેમ બીજા બાજુ બાધા-વિહીન સ્વાર્થપરતા. આપણે ત્યાં જેમ દર વરમે પગિવાગ વધતો જ નય છે, તેમ એ લોકોનો દર વરમે આગમ વધતો નય છે. આપણે એમ કહીએ છીએ કે આપણે દારપરિગ્રહ ન થાય ત્યાં સુધી પુરુષ અર્ધો ગણાય, અગ્રેજો એમ કહે છે કે ત્યાં સુધી એકાદ દલખ ન મળે ત્યાં સુધી પુરુષ અર્ધાંગ ગણાય. આપણે એમ કહીએ છીએ કે મંતાનોથી ઘર ભરેલું ન હોય તો ઘર અશાન સમાન લાગે, અગ્રેજો એમ કહે છે કે ગચગચીલા વિના ઘર અશાન જેવું લાગે.

સમાજના એક વાર જો આ બાલ સપદને વધારે પડતી બહેકવા દીધી કે તગત જ તે શેક થઈ બેસે છે, અને પછી તેના હાથમાંથી સહેલાઈથી છટકી સદાય એમ રહેતું નથી. તે ધીમે ધીમે ગુણો પ્રત્યે અવગત અને મદતતા પ્રત્યે કૃપા કટાક્ષ કરવાનું શરૂ કરે છે. હાલમાં આ દેશમાં પણ એનાં ધણાં દર્શિતા જોવા મળે છે. ડાક્ટરીમાં જો કાઈને આગળ વધતું હોય તો તેને સૌ પહેલાં વૈદ્યગાડી અને મોટું ઘર તો જોઈએ જ; એટલા માટે ઘણી વાર ગર્ભીને મારવાનું શરૂ કરવા પહેલાં નવો ડાક્ટર પોતે જ મગવાનું શરૂ કરે છે. પરંતુ

આપણા વૈદરાજ જે સપાટ અને ચાદર પહેરીને પાલખીમાં બેસીને આવળ કરે તો તેથી તેમના ધધાને વંધા આવતો નથી. પરંતુ એક વાર જે ગાડી, ઘોડા, ધડિયાળ, અઠોડાને સ્થાન આપ્યું તો પછી સમસ્ત ચરક સુશુભ ધન્યવંતરીની તાક્ષત નથી કે કાઈ એના હાથમાંથી બચાવે. ઇન્દ્રિય દ્વારા જડવન્તુઓની સાથે માણસનો એક પ્રકારનો ધનિક સંબંધ હોય છે, એ તકનો લાભ લઈને તે હમેશાં આપણો શેક થઈ બેસે છે. એટલા માટે પ્રતિમા પહેલાં છલ કરીને મંદિરમાં દાખલ થાય છે અને પછી દેવતાને દક્ષા દેતી નથી. ગુણના બાહ્ય નિદર્શનરૂપ બનીને ઐશ્વર્ય આવે છે અને આખરે બાલાડબરના અનુચર તરિકે આવ્યા વિના ગુણનું કશું સંમાન રહેતું નથી.

વેગવતી મદ્રા નદી પોતે રેતી ભેગી કરીને લાવે છે અને પોતાનો માર્ગ ફેંધી બેસે છે. યુરોપિયન સભ્યતા કાઈકાઈ વાર એવી પ્રજા નદી જેવી લાગે છે. તેના વેગના બળથી માણસને જે સામાન્ય રીતે આવશ્યક હોય એવી બધી વસ્તુઓ ચારે કારથી આવી આવીને ખડકાય છે. સભ્યતાનો દર વરસનો કચરો પર્વતાકાર બનતો જાય છે. અને આપણી સાંકડી નદી જિજ્ઞસુક્ષ્મ ક્ષીણ પ્રવાહે વહેતી વહેતી આખરે રસ્તા વચ્ચે જ પારિવારિક ગ્રાહ સંવાળ જળમાં જડ બની જઈને ડંકાઈ જેવી મઈ છે. પરંતુ તેની પશુ એક પ્રકારની શાલા, સરસળા, સ્થામલતા છે. તેમાં વેગ નથી, બળ નથી, વિન્નાર નથી, પરંતુ મૃદુતા, મિન્યતા, સદિધ્યુતા છે.

અને, જે મારી આશંકા સાચી હોય તો યુરોપની સભ્યતા કદાચ તળિયેથી જડતાની એક મદ્રાન મરુભૂમિ રચી રહી છે; ૫૨, જે માણસના રોહ અને પ્રેમનું એકાંત વાસસ્થાન છે, કલ્યાણની ચિર મગોત્રી છે, મૃત્યુનું બીજું બધુ ય લોપ પામી જાય તો પશુ ન્યાં યોડી જગ્યા હોય એ માણસને માટે અત્યંત આવશ્યક છે, તે જ સ્થાન દમવાના દમવા બાલવન્તુઓથી વધારે ને વધારે ભરાઈ

જાય છે, અને હૃદયની જ-મબૂમિ જડ આવરણોથી કઠિન બનતી જાય છે

ગમે તેમ હો, માગ જેવા નાલાયક માણસને માટે મુશ્કેલીનું સમ્યક્તાનું પગલાં શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન થયે જાગે આદુના વેપારીએ જલ્દાજની ખજાર પૂછવા જેવો ચર્ચ પડે છે તો પણ એક વાતની નિર્ણયતા છે કે હું જાણે ગમે તે અનુમાન 'બાધુ' તે સાચું છે કે ખોટું તેનો નિર્ણય થવાને એટલી બધી વાગ છે કે ત્યાં સુધીમા તો મેં અહીંના દડપુરકારના હાથમાથી છટકીને વિઘ્નપ્રતિષેદશમા અજ્ઞાતનાસ સ્વીકાર્યો હશે આથી આ બધી વસ્તુ જેને જે રીતે લે-રી હોય તે રીતે લે, હું એના જવાબ દેવા માગતો નથી પરંતુ મુશ્કેલીની સ્ત્રીઓ ત્રિશે જે એક વાત હું મ્હેતો હતો તે છેક અનગણના કંવા જેવી મને લાગતી નથી

જે દેશમા ઘર નાશ પામીને ધીમે ધીમે દોરેલ વનતી જાય જ સૌ પોતપોતાનું માર્ગ લે ને અને પોતાનું ઘર આગમ ખુરસી, ફર્નિચર વોડો, બેન્ચ, ચિરટની ચૂંચી, અને જુગાર મમવાની કલ્પ લઈને નિર્વિઘ્ન આગમ કરવાના પ્રયત્નમા મશગૂલ છે ત્યાં બેસાડ સ્ત્રીઓનો મધપૂડો તૂટી ગયો હોવો જોઈએ પહેલા સેવક માખીઓ મધ શોધી લાવીને પૂજામા સવગતી અને ગણી માખીઓ હુમ્મ મલાવતી હવે સ્વાર્થીઓ પોતપોતાનો પૂડો જાડે લઈને સમારે મધ માર્ગને સાજ સુધી એકલા જ બધાનો ઉપભોગ કરે છે એટલે રાણી માખીઓને હવે બહાર નીકળવું પડે છે કે-નળ મધુપાન અને મધુપાન કરવાનો હવે વખત નથી રહ્યો વર્તમાન સ્થિતિ જી તેમને સ્વાભાવિક ચર્ચ ગર્ચ નથી એટલા માટે મોટે ભાગે અસહાયતાએ તેઓ આમતેમ બચુ-મચુ મરતી ફરે છે આખરે આપણી મદારાણીઓના રાજ્યમા ખાસ સુખમા છીએ અને તેઓ પણ આપણા અત્યુચ્ચ એટલે કે આપણા પારિવારિક સમાજના મર્મગ્રાન પર અધિગ્રા જમાવીને બધાને લઈને ખૂબ સુખમા છે

પરંતુ હમણાં સમાજમાં જુદી જુદી બાબતમાં અન્યાય તરફ રહે છે. દેશની આર્થિક અન્યાયમાં એણે પરિવર્તન થયું છે કે જન-વાતની પદ્ધતિ જ નવું સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગી છે, અને તેને લીધે આપણે સમુદાય પરિનામ કાળક્રમે કઈક નિરિપજ થયો હોય એમ લાગે છે. તેની માથે ધીમે ધીમે આપણી સ્ત્રીઓની અવસ્થામાં પરિવર્તન આવું આવસ્યક અને અસંભવની ચર્ચા કરીએ માત્ર મૃદુલકિત મમલ હૃદયરાશિ બની રહે નહિ ચાલે, મેરુદક ઉપર આધાર ગાળી ધન ઉત્સાહી લાવે તેણે શ્રામીની પાર્શ્વચાંચી બનવું પડે.

આથી જીવનશૈલી જે પ્રચલિત ન થાય તો આજના શિક્ષિત સમાજમાં પતિપત્ની વચ્ચે મેળ ગહેવાનો નથી આપણા દેશમાં વિદેશી કેળવણી પ્રચલિત થવાને લીધે, જેઓ અંગ્રેજી જાણે છે, અને જેઓ અંગ્રેજી જાણના નથી તેમની વચ્ચે એક પ્રમથના નતિભેદ જેવું જીવું થયું છે, મેટને ઘણે ખરે ટેમણે આપણા વગડ્યામાં ખરે અસરથી વિવાદ થાય છે એક જાણના વિચાર, વિચારની ભાષા, શક્તિ અને કાર્યનો ખીજનાની સાથે પુખ્ત બેદ હોય છે એટલા માટે આપણા આધુનિક દામ્પત્યમાં અને પ્રદક્ષન અને સભવ છે કે અને 'ટૂંકડી' પણ બજવાઈ ગઈ કે પતિને જ્યાં જતાકાદાર સોડા વોટર નેઈલું હોય ત્યાં સ્ત્રી સુશીલન તરેપાનું પાણી લાવીને હાજર રે છે.

આટલા માટે જ સમાજમાં સ્ત્રીગૃહની ધીમે ધીમે પ્રચલિત થતી જાય છે, કાઈના લાણુથી નહિ કર્તવ્યના યાનથી પણ નહિ, પણ આવસ્યકતાને વશ થઈને.

હવે, આ અંગ્રેજી શિક્ષણ અતઃમાં અને બહાર પ્રવેશ કરીને સમાજમાં અને ભાનાન્તર જીલા કરશે જ એમાં શકા નથી પરંતુ જેઓને આશકા ગહે છે કે આપણે આ કેળવણીની અસરથી કુરોપિતન મમતામાં પ્રાચલીયા સંકેતી લઈ પરમ પ્રાચલ્યોકને પામીશું—તેઓની એ આશકા મને આશા છે અને મને વિશ્વાસ છે કે બચ્ન થવાની છે.

ગરુડ, ગમે એવી કેળવણી મળે તોયે આપણુ એકદમ રૂપાંતર થતુ મલવિત જ નથી. અંગ્રેજ કેળવણી આપણને ફક્ત કેટલાક ભાવ આણી આપી શકે, પરંતુ તેની બધી અનુકૂળ પરિસ્થિતિ આણી નહિ આપી શકે આપણને અંગ્રેજ સાહિત્ય મળગે, પણ ઇંગ્લેન્ડ કયાથી મળવાનુ હતુ ! બીજા મળે પણ માટી મળવી જ મુશ્કેલ છે.

હાખવા તરીકે આપણે બતાવી ગઈએ કે બાઈબિય જે કે ધણા કાળથી યુરોપનો પ્રધાન શિક્ષાગ્રંથ ગયો છે, તોપણ યુરોપ પોતાનો અસહિષ્ણુ દુર્દાન્ત વ્યભાવ સાચવી ગયું છે, બાઈબિયની ક્ષમા અને નમ્રતા હજી પણ તેમના અતરને પિગાળી શકી નથી.

મને તો લાગે છે કે યુરોપનુ એ પગમ મૌલાગ્ય છે કે તેને બાઈબિયથી એવુ એક શિક્ષણ મળે છે જે તેની પ્રકૃતિનુ અપૂર્ણપણે અનુયાયી નથી, જે તેના સદ્ગુણ વ્યભાવ આનળ નવો જ અધિકાર લાવીને ખડો કરે છે, અને હમેશા મધાતદ્વાગ તેને મૂલત્વને માર્ગે ભગ્નત રાખે છે.

યુરોપને જે કેળવણી પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરતી જ કેળવણી મળી હોત તો યુરોપની આજે આટલી ઉન્નતિ થાત નહિ. તો યુરોપની સભ્યતામા આટલી નિશાળતા ન હોત, તો એક જ ઉન્નત ક્ષેત્રમાં આટલાટલા ધર્મનીગ અને કર્મવીર પાકત નહિ ખ્રિસ્તી ધર્મ હમેશા યુરોપના વ્યર્ગ અને નગ્ન વસ્ત્રે, મન અને આત્મા વચ્ચે સમન્વય સાધી આપતો ગયો છે.

ખ્રિસ્તી શિક્ષણ માત્ર તળિયેથી યુરોપિયન સભ્યતામા આધ્યાત્મિક ગસનો અચાર કરે છે, એમ નથી, તેના માનસિક વિદાસને પણ તેજે એટલી મદદ કરી છે કે કાઈ કહેવાની વાત નહિ યુરોપના સાહિત્યમા એનો પુગવો મળે છે. બાઈબિયની માથે સાથે પ્રાચ્યજાવ અને પ્રાચ્ય કવ્યના પણ યુરોપના હૃદયમા ગ્ધાન પાગી અને તેજે લા કેટકેટલુ કવિત્વ કેટકેટલુ સૌંદર્ય નિકળાવ્યું છે, ઉપદેશ દાગ નહિ, પણ અંપૂર્ણ

બિન પ્રમાણના જાણની સાથે થનિદ નેપકંદાવ તે ૧૧ હવેનો સાર-
જાનીન અધિભાગ કેટલેક વિનુન કયો ૧૬, તે અજો કાનુ વિનુન
કરીને બાવારી સકે ૧

સામાન્યતાત્ આપજીને જે સિદ્ધિ મને ૧૬ તે પણ આપજી
પ્રતિને પૂરેપૂરું અનુસરું નથી એટલે હું આજા રાખુ છું કે આ
નથી યમિના અમાનમથી આપજી લાંબા વખતનું વૈરિધ્યન્ય જાણ
લાગી સકીશું, નવજીવન ૧૧ જિલ્લાનના અપર્યાયી સજીવના પામીને
કરીવાર નવજનપુષ્પે વિદસિત થઈ જઈશું, અને આપજી માનસિક
ગત્ય દુઃ દુઃ સુધી વિનુનગી સકીશ

કાઈ કાઈ કહે ૧ કે કુદાપનું જે સારું ૧૬ તે કુદાપને માટે જ
સારું ૧, અને આપજી જે મારું ૧૬, તે આપજી માટે જ સારું ૧
પરંતુ કાઈ પણ અજાણી સારી વસ્તુ કદી પગપગના પ્રતિયોગી
(વિરોધી) નથી હોતી, સદ્યોગી હોય ૧ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે આપજી
કાઈ એમન તે કાઈ બીજીને પ્રધાન્ય આપીએ છીએ, પરંતુ માનવના
સવાગીજી દિન તરફ નજર મળીને તે કાઈને દુઃ કરી સમય એમ
નથી હોતું એટલું જ નહિ બધી મારી વસ્તુઓમા એવા એક પ્રમાણે
કૌટુંબિક મેળબે હોય ૧ કે એમને દુઃ કાઢી મૂકીએ એટલે બીજી
દુઃખ પડી જાય છે અને અગતીન મનુષ્યત્વને ધીમે ધીમે પોતાની
ગતિ બધે ખરીને અસાગના માર્ગની બાજુમા એક જગ્યાએ ઉજા
ગહેવું પડે ૧૬, અને તે નિરુપાય ઈચ્છિતને જ ઉત્તરિની પગદાશ માની
તે પોતાને બોગદવાનો પ્રવલ્લ કરે છે

જાડ જે એમએક શુદ્ધિમાન અથવા અલ્પત સહન્ય ગતી જાય
તો તે મનમા મનમા એવી દલીલ કુગે કે પૃથ્વીજ મારું જન્મ-
સ્થાન છે, એટલે કેવળ પૃથ્વીના રસ ખેંચીને જ મારે જીવ
આમરાના તરફ પાણી મને બોળતી મારી માતૃભૂમિથી મને ધીમે
ધીમે આમરા તરફ જ લઈ જાય છે, એટલે અમે તરુણ તરુઓ એક

સભા ભરીને આ સનત ચંચલ પરિવર્તનશીલ તડકા વરસાદ અને વાયુનો મંસર્ગ ખૂબ પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરીને અમારી ધ્રુવ, અટલ, સનાતન પૃથ્વીનો જ એક માત્ર આશરો લઈશું.

અથવા તે આવી દલીલ પણ કરી રહે, કે પૃથ્વી ખૂબ ઘૂલ છે, હેય છે અને નીચી છે, એટલે તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન રાખતાં હું ચાતક પંખીની પેઠે કેવળ મેઘની સામે તાકી રહીશ—આ બને ભતતની દલીલમાંથી એટલું જ પ્રગટ થાય છે કે જાડમાં ભેઈએ તે કરતાં ઘણી વધારે ભુદિનો સચાર થયો છે.

તે જ પ્રમાણે આજે જેઓ કહે કે અમે પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં બદ્ધ-મૂલ થઈને બહારની કેળવણીથી પોતાનું રક્ષણ કરવા માથેમેાટે ઝોાડીને ખેસી રહીશું, અથવા જેઓ એમ કહે છે કે એકાએક કેળવણીને ભેરે અમે આતશબાણની પેઠે એક ક્ષણમાં ભારતની ભૂમિને છોડીને સુરે ઉત્તરના ન્યોતિષ્ઠ લોકમાં પહોંચી જઈશું, તેઓ બને જ નકામી કલ્પના કરીને વધારે પડતું ભુદિકૌશલ વાપરે છે.

પરંતુ સહજ ભુદિને તો આભાવિક રીતે જ લાગે કે ભારત-વર્ષમાંથી ભૂમિમાં ઉખાડી નાખીને પણ આપણે જીવતા રહેવાના નથી, અને જે અંગ્રેજ કેળવણી આપણી ચારેકાર જુદે જુદે સ્વરૂપે વરસી અને વહી રહી છે તેને પણ આપણે માથે ચડાવવી જ પડવાની છે. વચમાં વચમાં કદાચ એકાદ બે વજ્ર પણ પડે, અને કેવળ વરસાદ જ વરસશે એવું કદી નથી, કોઈકોઈ વાગ કરા વરસવાનો પણ સંભવ છે, પરંતુ વિમુખ થઈને જવાના ક્યાં ? વળા એ પણ માત્ર ગખતું ઘટે કે આ જે નવા વરસાદની જળધાગ પડે છે, એ પણ આપણી ખેલી પ્રાચીન ભૂમિમાં જ નવજનનનો મંચાર કરે છે.

એટલે અંગ્રેજ કેળવણીથી આપણું શું થશે ? આપણે અંગ્રેજ નહિ બનીએ, પરંતુ આપણે સખળ થઈશું, ઉન્નત થઈશું, જીવન્ત થઈશું. એકંદરે આપણે જીએ એરા મુદ્દમિય, શાંતિમિય જ રહેવાના

છીએ, તો પણ અલાટે જેમ ધરતી આગણુ પગદેશ લાગે છે, તેવું નદિ ગહે આપણી બદ્ધ પળુ વિશ્વ કે, તેવું આપણને જ્ઞાન ધરે આપણી સાથે ખતની તુનના મી આપણી જે માર્ગ બામમાં અણુ આવડત કે આમના અથવા અનિશયતા હમે તો તે અલુન અને હામ્યજનક અથવા નિલપાત્ર ગણીને મારી સમીશુ આપણી લાખા વખતની બધ મારીઓ ખોલી નાખી બદ્ધનો પવન અને પૂર્વપશ્ચિમ મનો પ્રકાશ વગમા સારી સમીશુ જે બધા નિર્જીવ મંગલો આપણુ ધરતી હરા મગાટી ગણા છે અથવા હુરેરમા બાધાકષ બની કમને તે પગને જીક મી જમ્યા મોકીને પજા કે, તેમા આપણા વિચારની વિગત સિખા કમમરો કરીને કેનામને બાળી નાખમે અને કેટલામને પુનર્જનિત મી હમે આપણે મુખ્યત્વે કરીને સૈનિક વલ્લિ કે પશ્ચિમ જનિ ન પણ ધર્મ સમીએ, પરંતુ આપણે સુચિસિત, પશ્ચિમતણુદિ, સહદય ઉદામ્યજાન માનવકિર્તી ધર્મપગવલુ મુદ્દય તો ધર્મ સમીએ અને બને પુ કળ ધનમન ન હોય તોયે સદા પ્રવલસીત જાન અને પ્રેમ પડે સાધાગ્ય માનનને પૂગતી મદદ મી સમીશુ

પણુને આ 'આઈડિયલ' જોઈએ એવા ઉચ્ચ ન પણ લાગે- પરંતુ મારે મન એ ખાસો સગવ લાગે કે એટલુજ નદિ મને તો લાગે કે કે પહેનવાન યવુ એ આદર્શ નથી, તદુરસ્ત યવુ એજ આદર્શ છે ગમનમેદી મૃતિસ્તલ અથવા પિંગાગિઃ આઈડિયલ નથી દદા અજવાણુ આવે અને મી સમય એવુ મજબૂત મગનજ આઈડિયલ કે

એ સૌમિતિક રેખાને મમે તેટલી લાગી અને મચી કરવામાં આવે તોયે તેને આકૃતિનો ઉચ્ચ આદર્શ ન મી સમય તેજ પ્રમાણે માનવની વિવિધ વૃત્તિઓ સાથે સમન્વય રહિત એકાદ એગએ ગમન સ્પર્શો વિશેતાને મુખ્યત્વે આઈડિયલ ન મી સમય આપણા અતરનો અને બાહ્યનો સારી પેઠે વિમલ સાધી આપણી વિશિષ્ટ

શક્તિને નીશાળી અને સુંદર રીતે સાધારણ પ્રકૃતિમાં અંગીભૂત કરી દેવી એ જ આપણો સાચો વિકાસ છે.

મને આશા છે કે આપણે અનેકવિધ ભ્રમ અને આધાત પ્રતિ-
ધાતમાં ઘર્ષને પૂર્ણ મનુષ્યત્વ તરફ જ જઈ રહ્યા છીએ, હજી એ
આપણે જો વિપરીત શક્તિઓની વચ્ચેમાં ઝોલાં ખાઈએ છીએ; એટલે
બંને બાજુનું સત્ત્વ અનિશ્ચિત ટાપા જેવું અસ્પષ્ટ દેખાય છે; માત્ર
ઢાઈઢાઈ વાર ફલોફને સારુ વચ્ચે આશ્રયનો અનુભવ થાય છે, અને
ભવિષ્યને માટે એક ચિંતર આશા જન્મે છે. મારી આ અસંબદ્ધ
અસંપૂર્ણ રચનામાં વાગદોશી તે આશા અને આશંકાની વાત જ
પ્રગટ થઈ છે.

૧૨૯૮.

(૧૮૯૧)

અયોગ્ય ભક્તિ

હજિ અને પુરોહિત
 જેના પર સર્વસ્થિત
 તેઓ કદી આવે જ્યારે ઘર,
 ખાલી હાથે પ્રણમતા
 મન ખૂબ ભારે થતા,
 મુખે દ્વાર, અંતરે તો રોષ
 તથા રૂપિયા રોક દેતા
 માયા પર તથા મૂંઝી
 પ્રસન્ન વદને આપે વર

ઉપરના તથા શ્રેષ્ઠ રૂપિયા સળધીએક જોડામાયા ઉતાપી
 છે એના હૃદ, પ્રાસ અને મિત્ર નિશ્ચે ! કશી જાનવારી ગ્રીહારવા
 તૈયાર નથી

માન જોવાની વસ્તુ એ છે કે એમા જે સત્ય વર્ણવ્યું છે તે
 આપણા દેશમા લોભસમાજમા પ્રચલિત છે, એ નિશ્ચે સૌ સમત છે

રૂપિયાની કેવી અશ્વર્જનક શક્તિ છે, તેના જ અને દષ્ટાંતોમાં
 આપણા પ્રજાત પ્રિયે ઉપાનુ દષ્ટાત તથા દાખલ રહેલું છે, પરંતુ

એ દૃષ્ટાંતમાં ઉપમાની શક્તિ માણસના મનની તે આશ્ચર્યજનક શક્તિને પ્રગટ કરે છે જેના પ્રભાવે તે એકી વખતે એકના એક માણસ પ્રત્યે એકી સાથે ભક્તિ અને અથહા સેવી શકે છે

આધારણ રીતે ગુરુ પુરોહિત સાધુ પુરુષો નથી હોતા, સામાન્ય સસારી માણસોની પેઠે જેમનો તેમને ભારે લોભ હોય છે, એ વિશે આપણે લગભરે અધાગમા છીએ જ નહિ, તોપણ તેમના અગણની જન માથે ચાલીને આપણે કૃનાર્થ થઈએ છીએ, મરણુ ગુરુ ધક્કા છે આની ભક્તિદ્વાગ આપણે પોતાને અપમાનિત કરીએ છીએ, અને યોગ્ય બક્તિને માન આપનામા જ આત્મસન્માન છે એ વસ્તુનો આપણે ખ્યાલ પણ મળતા નથી

પરંતુ આધળી ભક્તિ આધળા માણસની પેઠે અભ્યાસને માર્ગે થઈને અનામાસે ચાલી જાય છે જ્યાં દેશેમા જ એના દાખના ગળી આવે છે રિનાયતમા કોઈ લોહનો એમ્સે બધી રીતે નમ્રમે હોય તોયે બહુ જ સહેલાઈથી લાયક માણસોની તથા આકર્ષે છે

જેની અનેક માણસો અનેક વસ્તુઓ થઈ પૂજા ગતા આવ્યા છે, તેની ભક્તિ કરવાને માટે કોઈ ભક્તિજનક ગુણ અથવા શક્તિ છે કે નહિ એનો નિર્ણય કરવાની જરૂર પડતી નથી એટલું જ નહિ, એવે સ્થળે અભક્તિનુ પ્રત્યક્ષ કાણુ હોય તોયે અર્ધ આપોઆપ એ આઈને આવે છે

આ પ્રમાણે આપણા મનમાં ગ્વાભાવિત રીતે જ મોટે ભાગે જરૂરિયાત રહેતો છે એને લીધે આપણુ મન અભ્યાસની આતુ ધરેડમાં મોહના આકર્ષણથી આપોઆપ જ પથ્થરની પેઠે ગમડી પડે છે, ફલીલ તેમાં વચમાં અમ્મવરા આવે તો તેના ચૂરેચૂગ થઈ જાય છે

ભક્તિદ્વાગ જે નમ્રતા આવે છે, તે નમ્રતા હમેશા બધા જ પ્રસંગોમાં શોભતી નથી એ નમ્રતા, કેવળ મહણુ કરવાને માટે, શીખવાને માટે, માહાત્મ્યના પ્રભાવ આગળ પોતાની પ્રકૃતિને સાધુએ

અનુકૂલ કરવાને માટે હોય કે પરંતુ પાયા નબળી નમ્રતા, અગ્ધાને નમ્રતા એ જ દાગલો માણસની દુર્ગતિ કરે કે તે હીનની ભક્તિ કરીને હીનતા પામે છે, તે અયોગ્યની આગળ નમીને અયોગ્યતાને માટે પોતાને અનુકૂલ બનાવી મૂકે કે

ભક્તિ આપણને ભક્તિભાજનના આદર્શ તરફ આપોઆપ જ ખેંચે છે, એટલે જ સજીવ સખ્ય સમાજમાં ટેલાર ટોર નિર્ણયો પ્રચલિત હોય છે ત્યાં જે માણસમાં એવી કોઈ શક્તિ હોય જે લોકોની દૃષ્ટિ અને મહા ખેંચે એમ હોય તે બધી બાબતમાં નિષ્ઠા હોય એવી સમાજ આશા ગમે છે જે માણસ ગળદાગળમાં શ્રદ્ધા હોય તે ધર્મની બાબતમાં હેય હોય તો સામાન્ય દુતાનિપગાયણ માણસ કરતાં તેને અને મગણી વધારે નિદા સદન દગવી પડે

આ દિસામે એમાં થોડો અન્યાય ગહનો છે મગણી, શક્તિ સર્વતાન્યાપી હોતી નથી ગળદાગળમાં જે વિચક્ષણ હોય, તેની શક્તિ અને આગ્રિમની બીજી બાજુ સામાન્ય માણસોના ક્રોધા ઉત્પન્ન થશે જ એવો કોઈ કુદગતી નિયમ નથી—એટલે સામાન્ય માણસને આપણે જે આદર્શથી વિચાર કરીએ છીએ તે જ આદર્શથી ગળદાગળ સિવાય બીજી બાબતમાં એ રાજકાગળમાં વિચક્ષણ માણસને પણ વિચાર કરવા બોધીએ પરંતુ સમાજે કેવળ આત્મરક્ષાને ખાતર એ બાબતમાં થોડે અંગે અન્યાય કરવો પડે છે

મગણી મે પહેલા જ કહ્યું કે જે ભક્તિભાજન મન મહાણુ કરાને અનુકૂલ દશામાં આવે છે એક અસ લેવો અને બીજો અસ ન લેવો એવો વિવેક ત્યારે તેનામાં હોતો નથી

પરંતુ જે બાબતમાં કોઈ પણ માણસ અસાધારણ હોય, બગાડ તે જ બાબતમાં તેનું અનુકૂળ કરતું સામાન્ય માણસને માટે મુશ્કેલ હોય છે આથી જે બાબતમાં તે સામાન્ય માણસો કરતાં ઓછો નથી હોતો, એટલું જ નહિ, જે બાબતમાં તેની નમગાઈ હોય છે, તે

બાળતમાં જ તેનું અનુકરણ જોતજોતામાં ફેલાઈ જાય છે અને સફળ પણ થાય છે. એટલા માટે જે માણસ એક બાળતમાં મદાન હોય, તે માણસ બીજી બાળતોમાં હીન હોય તો સમાજ પહેલાં તો તેના એક બાળતમાંના મહત્વનો પણ અસ્વીકાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે,—તેમાં જો ન ફાવે તો તેની હીનતા પ્રત્યે સામાન્ય હીનતા કરતાં વધારે ગંભીર દક્ષકનું આરોપણ કરે છે. આત્મરક્ષણને માટે સભ્યસમાજ આવા પ્રયત્ન કરે છે. જે માણસ અસાધારણ હોય, તેને સુધારવાને માટે જોટલી ચિંતા નથી હોતી તેટલી ચિંતા જેઓ સામાન્ય માણસો હોય છે, તેમને ભક્તિનાં કૃષ્ણમાંથી જાચાવી લેવા માટે હોય છે.

અદકારનાં ખરાબ પરિણામ વિશે બધાં જ નીતિસારનો આપણને ચેતવે છે. અદકારથી માણસનું પતન શાથી થાય છે? પહેલું કારણ, પોતાની મોટાઈ વિશે વધારે પડતી શ્રદ્ધા હોવાને કારણે તે બીજાને બરાબર જાણી શકતો નથી; જે સંસારમાં પાંચ માણસ સાથે રહેવાનું અને કામ કરવાનું હોય, ત્યાં પોતાની તુલનામાં બીજાને યથાર્થ રૂપે જાણી શકીએ તો જ બધી બાળતમાં સફળતા મળી શકે. સ્ત્રીન દેશ આત્માભિમાનની પ્રવ્રજતાને કારણે જનપાનને ઝોળખી શકતો નહિ. તેથી તેની આમ એકએક ખરાબ દશા થઈ. જર્મનીની સાથે યુદ્ધ થતા પહેલાં ક્રાંસની પણ એ જ સ્થિતિ થઈ હતી, અને અતિ દુર્વે બળી લંકા, એ વચન આપણા દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. અંગ્રેજમાં એક કહેવત છે—જ્ઞાન એ જ બળ છે. શું ઘરમાં કે શું કાર્યક્ષેત્રમાં પારકાને વિશે ચોક્કસ જ્ઞાન એ જ આપણું મુખ્ય બળ છે. અદકાર એ બાળતમાં આપણને અજ્ઞાન રાખીને આપણી નબળાઈનું પ્રધાન કારણ થઈ પડે છે.

અદકારની એક બીજી પણ આફત છે. તે સંસારને આપણને પ્રતિકૂળ કરી મૂકે છે. કોઈ માણસ ગમે તેટલો મોટો કેમ ન હોય. છતાં તે સંસારનો અનેક બાળતમાં ગણી હોય છે; જે માણસ.

વિનયપૂર્વક તે કશું સ્વીકારવા નથી માગતો તેને માટે એ કશું બ્રેજવણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

પણ સાંધી મોટી મુશ્કેલી તો વળી બીજી જ છે. મોટાને મોટા તરીકે ઓળખવામાં એક પ્રકારનો આધ્યાત્મિક આનંદ હોય છે. એ આનંદનું કારણ આત્માનો વિસ્તાર છે. અહંકાર આપણને પોતાની સંકુચિતતામાં બાંધી રાખે છે; જેનામાં ભક્તિ નથી તેને ખગર નથી કે અહંકારનું રાજ કેટલું નાનું હોય છે; જેનામાં ભક્તિ હોય છે, તે જ જાણે છે કે પોતાની બહાર જે વિસાગતા, જે મહત્તા રહેલી છે તેનો અનુભવ કરવો એમાં જ આત્માની મુક્તિ રહેલી છે.

એટલા માટે સાંસારિક તેમજ આધ્યાત્મિક બંને દૃષ્ટિએ જ અહંકારની આટઆટલી નિંદા કરેલી છે.

પરંતુ અયોગ્ય ભક્તિ પણ અહંકારની માફક જ બધી રીતે નિંદવા યોગ્ય છે, એ વાત પણ નીતિશાસ્ત્રમાં નોંધવા જેવી છે. અધભક્તિ પણ પારકાની બાબતમાં આપણા અજ્ઞાનનું કારણ થાય છે. અને અયોગ્ય ભક્તિ જે આપણને આપણા ખરોખરિયા અથવા આપણાથી હલકા માણસો આમળ નમાવે તો તેથી જે દીનતા આવે છે તે અહંકારની સંકુચિતતા કરતાં ઓછી હોય નથી, એટલા માટે અંગ્રેજ સમાજમાં અભિમાનને અહંકાર જેટલું નિંદાપાત્ર ગણતા નથી. અભિમાન ન હોય તો મનુષ્યત્વને હાનિ થાય છે, એ વાત તેઓ કબૂલ કરે છે.

જેને મનુષ્યત્વનું અભિમાન છે તે કદી પણ અયોગ્ય સ્થળે પોતાને નમાવી શકતો નથી. તેની ભક્તિની વૃત્તિ જે સાર્થકતા હોય તો તે અને ત્યાં ઓળોટી નહિ પડે,—તે નેમ્પતી તપાસ અને સાચિની મેગરી ખરા ભક્તિપાત્રને શોધી કાઢે છે.

પણ આપણે ભક્તિશ્રવણુ ગતિ છીએ. ભક્તિ કરવી એને જ આપણે ધર્માચરણ કહીએ છીએ;—કાની ભક્તિ કરીએ છીએ એનો વિચાર કરવો એ આપણે માટે જરૂરનું નથી.

આપણી સત્પ્રવૃત્તિનો જે માર્ગ અત્યંત નિર્વિધ્ન હોય તો તેનું પરિણામ સાદું આવતું નથી. તેનું બળ, તેની પ્રબળતા, તેની આધ્યાત્મિક ઉજ્જવલતાનું રક્ષણ કરવાને માટે, તેને અગોષ બનાવવાને માટે વિધ્નો સાથે તેને મૂઝવું પડે એ આવશ્યક છે.

જેમ વૈજ્ઞાનિક સત્યનો નિર્ણય કરવાનો હોય તો હમણે ને પગલે સંશય પડે તેના માર્ગમાં વિધ્ન નાખવાં પડે છે, પહેલી નજરે આખા જગતમાં જે વ્યસદ્વિગ્રહ સત્ય તરીકે પ્રખ્યાત હોય તેને પણ કઠોર પ્રમાણોદ્ધાર વારંવાર જુદી જુદી રીતે કસી બોવું પડે છે. જે માણસ અતિશય ઉતાવળો ઘર્ષને ઝટઝટ પોતાના પ્રશ્નો ઉત્તર મેળવવા ઇચ્છે છે તે મોટે ભાગે ખોટા જ ઉત્તર પામે છે. ગમે તેમ, કરીને જિજ્ઞાસાવૃત્તિનું નિવારણ કરવું એ જ મુખ્ય લક્ષ્ય ન હોવું ઘટે, સત્ય નિર્ણય એ જ જિજ્ઞાસાનું સાચું પરિણામ છે.

તે જ પ્રમાણે ઝટઝટ કાઈ પણ પ્રકારે લક્ષિતવૃત્તિની પરિવૃત્તિ સાધવામાં જ લક્ષિતની સાર્થકતા રહેલી નથી. બલકે, ગમે તે પ્રકારે પોતાને પરિવૃત્ત કરવાની વધારે પડતી ઉતાવળમાં તે પોતાને ખોટા માર્ગે ભડાવે છે. એવી રીતે તે ખોટા દેવ, આત્મવંચના, અને સહેલી સાધના બિના કરે છે. મહત્વની ધારણા એ જ લક્ષિતનું લક્ષ્ય છે, પછી એ ગમે એટલું સુસ્થેષ કેમ ન હોય; આત્મપરિવૃત્તિ લક્ષ્ય નથી, પછી એ ગમે એટલું સહેલું અને સુખકર કેમ ન હોય ! જિજ્ઞાસાવૃત્તિના માર્ગમાં શુદ્ધિવિચાર જ પ્રથમ આવશ્યક વિધ્ન છે. તેની સાથે ચોટું અભિમાન પણ હોય છે. અભિમાન હોય છે, મને તકિ ઉતરી શકે. હું એવું નમાણુ નથી. ગમે તેને હું સત્ય તરીકે માની લઈ શકતું નથી. પહેલાં મારા બધા સંસારને પરારત કરો, તો જ હું સત્યને સત્ય તરીકે સ્વીકારી શકું.

લક્ષિતના માર્ગમાં પણ એ શુદ્ધિવિચાર અને અભિમાન જ અત્યાવશ્યક વિધ્નો છે, તે વિધ્ન હોય તો જ સાચા લક્ષિતલાભને.

ચરણે જઈ ભક્તિ પોતાને આર્થિક કરે છે, અભિમાન અદેશમાં માયું નમવા દેવું નથી. તે જ્યારે આત્મસમર્પણ કરે છે ત્યારે ભક્તિ-ભાવનની પરીક્ષા થઈ ચૂકી હોય છે, રામચંદ્રે ત્યારે ધનુષ ભાંગીને પોતાના જગની સાગિની આપી દોય છે, એ વિધિ ન હોય તો ભક્તિ આગણુ બની જાય, આંધળી બની જાય, પંચઆશિસ પૂનગાની પેઠે વચર વિચારે કાણે કાણે માયું નમાવી તે પોતાને કૃનાર્થ માની છે એવી રીતે તો ભક્તિ આધ્યાત્મિક શક્તિ મરીને મોદમાં પડિયમે.

ધાની વચતે આપણે જોઈું સમજાવે ભક્તિ કરીએ છીએ. જેને મદાન માનીએ છીએ તે દલાવ મદાન ન પણ હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી મારી દરખનામાં તે મદાન હોય ત્યાં સુધી તેની ભક્તિ કરવામાં નુકસાન થવાને બદલે ઓછું કારણ રહે છે.

નુકસાન થવાને કંઈ કારણ નથી હોતું એમ નથી. પદેસાં જ એ કશું છે કે જેની મદાન ગણીને આપણે ભક્તિ કરીએ છીએ તેનું જાણતાં કે અજાણતાં આપણે અનુકરણ કરવા માંડીએ છીએ. જે માણસ ખરેખર મદાન નથી હોતો, માત્ર આપણી દરખના કે મદાને જોરે જ મોટો હોય છે, તેનું આંધળા થઈને અનુકરણ કરીએ એ આપણને મારે ઉત્તતિકર નથી.

પરંતુ આપણા દેશમાં નવાઈની વાત એ છે કે આપણે જૂઠું સમજ્યા છતાંયે ભક્તિ કર્યાં કરીએ છીએ. આપણે જેને હીન તરીકે ગણીએ છીએ તેની ચરણરજ અકૃત્રિમ ભક્તિપૂર્વક માથે ચડાવવા પડાપડી કરીએ છીએ.

આપણા દેશમાં મહંતને મદાન, પુરોહિતને પવિત્ર અને દેવ-ચરિત્રને ઉત્તમ ચવાની જરૂર જ પડતી નથી, કારણ, આપણે ભક્તિ લઈને તૈયાર જોડેલા છીએ. જે મહંત જેસમાં જવા લાવક હોય તેનું ચરણામૃત પીને આપણે આપણી આત્મે અપમાનિત માનના નથી, જે પુરોહિતનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ ન હોય, અને જે માણસ પૂજનપ્રદાનના

મંત્રોના અર્થમુદ્ધાં જાણતો નથી હોતો તેને ઇટ ગુરુદેવ તરીકે સ્વીકારવામાં આપણને એક ક્ષણનો પણ સંકેત થતો નથી,—અને આપણા જ દેશમાં જોઈએ છીએ કે જે બધા દેવોનાં પુરાણોમાં વર્ણવેલાં આચરણોની આપણે વાતચીતમાં અને પ્રચલિત કાવ્યોમાં અને ગીતોમાં અનેક સ્થળે નિંદા અને મરકરી કરીએ છીએ, તે જ દેવની આપણે પૂર્ણ ભક્તિભાવથી પૂજા કરીએ છીએ.

એટલે એવે પ્રસંગે સહેજે મનમાં પ્રશ્ન જોડે છે કે આપણે પૂજા શા માટે કરીએ છીએ ? એનો એક જવાબ એ કે, દેવને લીધે, અર્થાત્ મનની જડતાને લીધે; બીજો જવાબ એ કે, ભક્તિજન્ય શુણને લીધે નહિ પરંતુ શક્તિની કક્ષતા કરીને અને તે શક્તિમાયી ક્ષણની કામના કરીને.

મેં ઉતારેલા શ્લોકની સરખાતમાં જ છે કે ‘ધૃષ્ટિ અને પુરોહિત જેના પર સર્વ ઘિત.’ એ ઉપરથી જ સમજી શકાય છે કે ગુરુ અને પુરોહિતમાં આપણે એક પ્રકારની મૂઢ શક્તિ કદબીએ છીએ; તેમનું શિક્ષણ, ચારિત્ર અને આચરણ ગમે તેવા હોય, તેઓ જ આપણા સામાજિક કલ્યાણના મુખ્ય કારણ છે, અને તેમની પ્રત્યે ભક્તિ રાખવામાં લાલ અને અભક્તિ રાખવામાં નુકસાન છે, એવી માન્યતા જ આપણાં માથે તેમને ચઢે નમાવી ગયે છે. કાઈ કાઈ સમ્રાટમાં આ માન્યતા એટલે સુધી ગઈ હોય છે કે તેઓ મુદ્ધવર્ષનીતિનો સ્પષ્ટ બલિચાર કરીને પણ ગુરુભક્તિને ખોટી રીતે બહેકવા દે છે.

દેવો વિશે પણ એ જ વાત લાગુ પડે છે. દેવોનું ચરિત્ર આપણું આદર્શચરિત્ર હોવાની કશી જરૂર નથી. દેવભક્તિમાં કંઈ છે, કારણ, દેવતા શક્તિમાન છે.

આદ્ય વિશે પણ એમ જ. આદ્યનું દુશ્ચરિત્ર નરાધમ હોય તોપણ તે આદ્ય છે એટલા ખાતર જ પૂજ્ય છે. આદ્યમાં કટલીક

શુભ શક્તિઓ ગ્રહેલી છે તેમના પ્રસાદથી અને વિંગાગથી આપણું સારું માનુ થાય છે આવી ભક્તિથી ભક્ત અને ભક્તિપાત્ર વચ્ચે આધ્યાત્મિક સબંધ ગ્રહેતો નથી, આપણેના સબંધ જ ઊભો થાય છે એ સબંધમાં ભક્તિપાત્રને પણ ઉચ્ચ ચતુ પદ્ય નથી અને ભક્ત પણ નીચતાને પામે છે

પરંતુ આપણા દેશનો દેવભક્તિની બાબતમાં આજકાલના વિશિષ્ટતામાના ધણા અત્યંત સદ્ગત તર્ક ચલાવે છે તેઓ કહી છે કે ઈશ્વર જો સર્વજ્ઞ સર્વવ્યાપી હોય તો ઈશ્વર તરીકે આપણે ગમે તેને પૂજીએ તોયે ઈશ્વર જ તે પૂજા મદલ કરે ઈ એટલે એવી ભક્તિ નિષ્ફળ જતી નથી

પૂજન જાણે કે આપણા જેવી વાત ન હોય, ખુદ ગમનના હાથમાં આપણે કે તેમના તેહસિવદાનના હાથમાં આપણે, એ બધું એક જ રાજભક્તમાં જમા થવાનું છે

દેશતાની સાથે આપણેના સબંધે આપણા મનમાં એવા મૂળ ધાક્યા ઈ કે પૂજન કરીને આપણે ઈશ્વર ઉપર જાણે કેઈ ઉપગાર કરીએ છીએ અને તેના બદલામાં એક પ્રત્યુપમાર આપણે માગતા રહીએ, એ માત આપણે બુદ્ધી ચક્રતા નથી, એટલે આપણે દેવભક્તિ વિશે આવી કુમનવરીની વાત કરીએ છીએ પૂજન દેશનાના હાથમાં પહોંચે ગેટડુ જ ન્યારે જોવાનું છે, અને તે બજારમાં દેખણાસર પહોંચી જાય એટલે આપણને કેઈકે લાભ મગરાતો છે, ત્યારે તે જેટલા ઓછા ખર્ચે અને ઓછી મહેનતે પટોચાડી સમય તેટલી આપણા ધર્મના વેપારમાં જીત ઈશ્વરના ન્વરૂપનો નિર્ણય કરાવે પ્રવર્તન કરવાની સી જરૂર છે, મોર સત્ત્વની શોધ કરવાની સી જરૂર છે, સામે કાંઈ, પાપાણુ, જે કેઈ હાજર હોય તેને ઈશ્વર તરીકે પૂજન ચલાવી દીધી એટલે જેની પૂજા હશે તે આપોઆપ ઝટપટ આવીને દાસ લખાવીને લઈ લેશે

આપણા યુગલોમાં અને પ્રચલિત કાવ્યોમાં જે વર્ણનો છે તે ઉપરથી તો એવું લાગે છે કે જાણે દેવતાઓ પોતાનો પૂજન લેવાને માટે મહા ઉપર ગીધ શિયાળની પેઠે ખેંચાખેંચ અને ફાડાફાડ કરી રહ્યા છે. એટલે આપણી પામેથી ભક્તિ લેવાની લોતુપતા ઈશ્વરને જ છે, એ વસ્તુ આપણા શિક્ષિતોના મનમાં પણ અચાતલાવે રહેલી જ છે.

પરંતુ, મનુષ્યપૂજનમાં શું કે દેવપૂજનમાં શું, ભક્તિથી ભક્તને જ લાભ થાય છે. જેમની ભક્તિ કરીએ તે ન જાણે તોયે તુકસાન નથી. પરંતુ તેમને જ આપણે જાણવા જોઈએ, તો જ આપણી ભક્તિ સાર્થક થાય. પૂજ્ય વ્યક્તિના આદર્શને આપણી પ્રકૃતિ સાથે સપૂર્ણપણે મેળવી લેવા માગતા હોઈએ તો ભક્તિ સિવાય બીજા કંઈ ઉપાય નથી. આપણે જેમની પૂજા કરીએ તેમને જ જો ખરેખર ઈચ્છતા હોઈએ તો તેમની પ્રકૃતિના આદર્શની, તેમના સત્ય અરૂપની એકાત ભક્તિપૂર્વક હૃદયમાં ગ્રાપના કરવી જોઈએ. એવી પરિસ્થિતિમાં વચના કરવાનું મન આપોઆપ જ થતું નથી, તેમની સાથે વૈસાદૃશ્ય અને દૂરતા જેમ જેમ દીનતાપૂર્વક અનુભવીએ છીએ તેમ તેમ ભક્તિ વધતી જાય છે અને પોતાની ક્ષુદ્ર જાતને તેમની સાથે લીન કરી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

એમાં જ ભક્તિનું ગૌરવ રહેલું છે. ભક્તિરસ એક એવી રસા-યનશક્તિ છે જે ક્ષુદ્રને જોખાળી નાખીને મદતની સાથે મેળવી દઈ શકે છે.

એટલે આપણે ત્યાગે ઈશ્વરની ભક્તિ કરીએ છીએ ત્યાગે તે હાગ તેમનું અર્ચન વધતું નથી—આપણે જ તે રમગમનનું ગસાયણિક મિયન પામીએ છીએ આપણો ઈશ્વરનો આદર્શ જેમ મોટો તેમ મિયનનો આનંદ પ્રગાહ, અને તે હાગ આત્મનો વિદ્યમ પણ તેટલો વધારે.

આપણે જેની ભક્તિ કરીએ છીએ તેના સિદ્ધાંત બીજા કંઈને

પામતા નથી. જો આપણે ગુરુને ઘડા ગળીને ભક્તિ કરીએ તો તે ગુરુનો આર્જન આપણા મનમાં અક્ષિત થાય છે. ભક્તિની પ્રવૃત્તિ દ્વારા તે ગુરુનો માનવ આદર્શ તેમના વ્યક્તિત્વ આદર્શ પ્રતાપે તેને એ આપો આપજી વધી ગયે છે એમના દાન નથી, પરંતુ તેનાથી જુદો જ હોઈ શકતો નથી.

અરથાને ભક્તિ પ્રવામાં એક મોટું પાપ એ છે કે, જેઓ સાચે જ પૂજવા યોગ્ય હોય છે, તેમને અયોગ્ય પાત્રની સાથે એકાસને એનાડનામાં આવે છે. દેવનામાં અને ઉપદેવનામાં જો રહેતો નથી.

આપણા દેશમાં આ જોડું મિશ્રણ બધી જ જાતનામાં થયું છે. આપણા દેશમાં અનાચાર આચારની સુદૃઢ અને ધર્મ-નિયમના લઘનત્વે એક મિશ્રણ કરીને આપણે ધોગતર જડવાદ અને નિઘૂઢ નાસ્તિકતાએ પહોંચ્યા છીએ.

ભક્તિના અંશમાં પણ એવું મિશ્રણ કરીને આપણે ભક્તિની આધ્યાત્મિકતાનો નાશ થોડે કે એટલા માટે જ આપણે સાધુ શૂદ્રની ભક્તિ પ્રતાપ નથી પરંતુ અમાધુ પ્રાકૃષ્ઠની ભક્તિ કરીએ છીએ. આપણે પ્રભાત સૂર્યાનોગ્નિ ક્રિમાન્-શિખર તરફ નજર પાડી વગર આવી શકીએ છીએ પરંતુ સિંદુર ચોપડેના પથરાતી ઉપેક્ષા કરી શક્યા નથી.

મત્સ્ય અને શાસ્ત્ર વચ્ચે પણ આપણે એવી ચૂંચ જોવી કરી છે. સમુદ્રવાસી યોગ્ય છે કે નહિ એનો નિર્ણય કરતી વખતે ગેરજાત જોવા જોઈએ કે નવા નવા દેશો, નવા નવા આચાર વચ્ચે જોવાથી આપણું જ્ઞાન વિચાર થાય છે કે નહિ, આપણી સંકુચિતતા દ્વારા જો કે નહિ. પૃથ્વીના એક સુદ્ર ખૂણામાં હોઈ નાનપિપાસુ ઉભનિવાસી વ્યક્તિને નજરનીએ પૂરી રાખવાનો હોઈને નાસ્ત્ર અધિકાર છે કે નહિ, પરંતુ તે ન જોતા આપણે તો એ જોઈએ કે પગપરે સમુદ્ર એનાગરાનું કંઈ છે કે નહિ અને અત્રિએ શી રીતે તેનું સમર્થન કર્યું છે.

આરી નિપરીત નિરૂતિ સાચી રહી? એનું મુખ્ય કારણ એ કે
સ્વતંત્રતામાં જ જે બધી પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય ગૌરવ છે, તેને જ આપણે
બધનોમા બાધી ગણી છે.

ટેરને કે બીજાના કહેવાને લીધે નહિ પણ સ્વતંત્ર અમજાણુથી જે
ભક્તિદાગ આપણે મહત્વની આગળ આત્મસમર્પણ કરીએ તે જ
ભક્તિ સાર્થક હોવાય.

પણ આશંકા એટલી જ કે તમાગમાં અમજાણુ જ ન હોય તો ?
એટલે નિરમ બાધી આપનામાં આવશે કે અમુ- માણુસોએ આ જીતે
ભક્તિ કરી જ પડશે, નહિ તો સામાજિક નુ-સાન અને પેદા ન
પેદા નગદાસ ભોગવવા પડશે.

હાંડને જમીનમાં ગ્રાપીએ તો તેને કોઈ ખાઈ જાય, જતા રહે
આવતા હોય તેને છદી નાખે, એ બાંધ તેને લોડાની તિબેરીમાં
પૂરી મૂકે, ત્યાં ત અહીં અવાગત ગ્લો પણ તેને ફગ ન આબા,
જીવતો હાંડ મરેલું બાંકડું બની નથો.

માણુસની જીવિને જ્યાં મુધી સ્વતંત્રતા ન આપનામાં આવે
ત્યાં મુધી તે વ્યર્થ જાય છે પણ જો તે જૂન કરે તો ? આગે તેને
બાધો, મેં જીવિમાને જે ગાણીતો યજ રાખ્યા તેની આસપાસ
આમે કામના બાંધીને તેને સત્ત્ર પ્રદક્ષિણા કર્યા કરવા હો.

આશંકાશાસ્ત્ર મિત્રે તેણે કહી મિચાગ કરનાનો નહિ ગહે—મે
નક્કી કરી આપ્યું છે કે તે ર્ધ તિથિએ ગળા ખાશે તો નગે જશે
અને પોંચ્યા ખાશે તો અસ્ય ફળ પામશે તાગ હોવાથી મૂળા હાંડીને
પોંચ્યા બાધા તેથી તેને ગે દાવદો થયો તેની કમી જ સાગિની
નથી, પરંતુ જે નુ-સાન થયું તે તો પ્રતિદાસમાં ઉચગેતગ રખે
મનુ જાય છે.

કાગળ પત્ર

(૧)

ચિત્રલેખ—

ભૂઈ નવીનકિશોર અત્યાગ્ના શ્રદ્ધિ વિસાળે ! જગત જાણતો
 નથી મોટે તમાગ લોકો સાથે પહેલી ઓગખાણ કે પત્ર-વ્યવહાર
 શરૂ કરતા વિચિત્ર જનનો કાલ નામે છે અમે પહેલી ઓગખાણ
 વખતે બાપનું નામ પૂછતા પાપુ મેં સાલજી કે હમણાના વખતમાં
 બાપનું નામ પૂછવાનો વિચાર નથી સાર નસીમે તાગ બાપનું નામ
 મને જાનવજી નથી, મગજ મેં જ તેમનું નામજી મું દતું હું સારું
 નામ નહોતો પાડી શક્યો—મેં તેમનું નામ જોવદ્દન સા માટે પાડ્યું
 હતું તેની આજે મ્હં સમજ પડતી નથી તારુ વદ્દન કરવાનો ભાર
 તેમના ઉપર મડાનો છે, તેની જાગૃત્તિનાને ખાતર હશે એટલે
 માટે જ કદાચ મેં દિવસે ન્યાયગત મદદારે તને તાગ બાપનું નામ
 પૂછ્યું ત્યારે તારુ મોહુ લાન લાલ ચર્ચિયું હતું તો ભને તુ તારા
 બાપનું નવું નામ પાડી લેજે, મારું જોવદ્દન નામ હું પાછું સર્વિસે છું

ખરી વાત એક છે કે તે જમાનામાં અમે નામનો આટલો

બધો વિચાર કરતા નહોતા, એ વધારા અમારી અસમ્મતાનું લક્ષણ હશે અને એમ માનતા કે નામથી માણસ મોટો થતો નથી, માણસ જ નામને મહિમા અર્પે છે બગમ હામ કરે એટલે માણસનું બદનામ થાય, આરુ હામ કરે એટલે સુનામ થાય બાપ તો માત્ર એક નામ જ આપી શકે, પરંતુ આરુ નામ કે બગમ નામ તો ઠેકરો પોતે જ ફરી શકે જગ વિચાર કરશે તો જણાશે કે આપણા આત્મીય જામા મોટા મોટા નામો ખાતે લગાશે મીઠા લાગે એના નહોતા—યુવિશ્વિ, ગમચદ્ર, બીજમ, દ્રોણ, ભગદાજ, શાહિય જનમેજય, વૈશમ્પાયન વગેરે પરંતુ એ બધા નામો અક્ષયવટની પેઠે આજ સુધી ભાગવતવર્ણના હૃદયમાં દગ્ગરો મુગિયા નાખીને જીએના છે આપણી આજ કાલની નવનવચાના લલિત નનિનમોહન, રંગેર કેટનાય મીઠા મીઠા નામો બહાર પડે છે પણ આજના વાયકરૂપી ખીડીઓ મે ઘડીમા જ એ મીઠા નામોને ખનાસ કરી નાખે છે, સરાગના નામ સાચે ટટતા નથી ગમે તેમ હો, અને નામ ઉપર બહુ ધ્યાન નહોતા આપતા છ કહે છે એ અમારી જન હતી એની પણ મને બહુ ચિંતા નથી, બાઈ, અને હવે થોડા રખતમા જ મરી જઈશું એવો મતલબ ન અમારી સાથે સાથે બગાળી સમાજની મધી જૂનો સમગ્રી સુધરી જશે

પટેલા જ મે કહ્યું કે અત્યાગના ઝડિ ગિરાળે હું બહુ જાણુતો નથી પણ જોઈ છું કે આજ હાલ ઝડિ ગિરાળે કે જ નહિ, અમારા વખતમા જ હતા અત્યારે બાપને મણામ કરતા શરમ લાગે હ, સગા સોદીઓને ભેગતા મોકાય થાય હ, વડીલોના દેખતા તમિરે અદેલીને પાના ગમતા શરમ લાગતી નથી રે વગાડીમા જે પાટલી ઉપર પાચ માણસ મેઘ હાથ છે તેના ઉપર મળમે પગ મૂકતા મોકાય થતો નથી દેતાય આજ મન સહૃદયતા ખૂન વધી ગઈ છે એટલે આવા નિનય વિવેચની બહુ જરૂર નહિ ગઈ હોય સહૃદયતા એટલે જ વધારા કાઈ અડોશી પડોશીની મંજાળ ગમણ નથી, કાચમા રૂપિયા હોય તો જગ બપોદા કરતા મઝી વધે છે, પણ દસ અનાથને પોષતા નથી,

ગોટને જ કાચ ના તાપ ચલાવવા વચન, અનાદ્યમા લ્હો વેગને નિમિ
 માદ કે અને છતાં પુનઃના ય મ્માં મુખ્ય અપક્ષિની જોઈ દાંની નથી—
 ગોનાને દર્શ નજીવી વસ્તુની જોખન તેમ તે ચ વેધની નથી, પરંતુ
 કુટુમ્બના શ્રીમત મધના ધરમા ભાર દામ ચાવના દોર તો પણ
 હલે બે દાચમા રાત્રા નથી આજ ને બાઈ, આજની સ દયતા !
 મનના દુખનો માર્ગો ઘણું મોઢી મરો કું મેનજમા ભજો નથી
 ગોટને મને આટલું મધુ જોતવાનો મ્શો અધિમત નથી પરંતુ તમે
 મ્દઈ અમારી નિંદા મ્વી જોતા નથી તો અમે પણ જે તમારે
 વિશે મે સાત મ્ગીએ તો તેટલી જગ સાબાસી

દાગળ લખવાની શ આત મ્તા જ મનમાં મિતા થઈ કે તને
 શ મેજોવન મ્તુ એમ્વાઝ થયું ‘માઈ નિય પોષ્તર’ લખુ, પણ
 તે માગયી જ ન ખમાયુ ત્વા પછી વિચાર મ્શો દ જમાની કરીને
 લખુ ‘માગ મિય પોષ્તર,’ પણ તે ચે ઘડા માલુસની બરુની
 કમમાથી નીમ્બુ નાંદિ ચદ દઈને લખી નાખ્યું ‘પરમ શુભાશી-
 વાદગાયક સન્તુ લખીને છુટકાગનો દમ જેમ્શો મે વિચાર
 કરો કે પ્રમગ ઉંચાગો તો અમને પ્રજામ દરવાના બધ મ્માં ઠ,
 પણ તેથી શુ અમે તેમને આશીર્વાદ આપવાનું ભૂલીશું ! તમારું ભણ
 થાએ બાઈ ગેજ અમે તો માગીએ છીએ, અમારું તો જે થવાનું
 હતું તે થઈ ચુકું ઠ તમે અમને પ્રજામ મ્ગ કે ન મ્શો અમને.
 એમા દર્શ લાભ તુડસાન નથી, પણ તમને કે જેમને ભક્તિ મ્તા
 શરમ લાગે છે, તેમનું કોઈ કાગે મ્શાણુ થતું નથી મોટાની આગળ
 નાના યઈને આપણે મોટા થતા શીખીએ છીએ માથું જિયુ ગખી
 મૂકાયી મોટા નથી થવાનું દુનિયામા માગ મ્તા જિયુ દર્શ જે જ
 નરિ, ! તો આપનો ચે કક્ષિ થાઉ, કું તો મોટાભાઈનો ચે મોટાભાઈ
 થાઉ, ગેતુ જે આને કે તે અત્યંત મુદ્ર કે ક તે સેનાના મ્ગના મોડ
 મ્શુ જ મ્ધી મ્ગતો નથી તુ મ્દાય મને મ્દેજે કે તમે માગ દાદા
 મયા ગોટના હિમથી જ તમે માગ મ્તા મોટા થઈ ગયા એવું મ્દઈ

નથી. હું તારા કગળા મોટા નથી. તારા બાપ મારા એક પ્રતિપાલિત થયા છે, હું તારા કગળા મોટા નહિ ત્યારે શું? હું તારા ઉપર સ્નેહ ગાળી મકું છું મોટે હું તારા કગળા મોટા, ખગ અંતગથી હું તારા કગળા ઇન્દ્રી શકુ છું એટલે હું તારા કગળા મોટા. તે કદાચ જે પાત્ર અગ્રેષ્ઠ ચોપડી મારા કરતા વધારે વાચી હશે, તેમાં શું ચર્ચ ગયું? અગર હવે વેબસ્ટર ડિક્શનેરી ઉપર છું ચડીને એમે તોયે તારા મારા હાથની નીચે જેલા ગહેલું પડ્યે તોયે મારા હાથમાથી આશીર્વાદ ઊતરીને તારા માથા ઉપર વરસ્યા હશે પોથીના પરંતુ ઉપર ચડીને છું મને નીચી નજરે જોઈ શકીશ, તારી આખની અમંપૂર્ણતાને કાગળે - તને ક્ષુદ્ર દેખાઈશ, પણ છું મને સ્નેહની નજરે જોઈ શકવાનો નથી જે વ્યક્તિ માથું નમાવીને અસ કામે સ્નેહના આશીર્વાદ અપાણ કરી શકે છે, તે ધન્ય છે, તેનું હાથ ફળદ્રુપ ચર્ચને ફૂલ ફલથી મોલાયમાન બની ગ્હો અને જે વ્યક્તિ રતીના તગલાની પેરે માથું ઊંચું કરી સ્નેહના આશીર્વાદની ઉપેક્ષા કરે છે, તે તેની શૂન્યતા, શુષ્કતા, શ્રીહીનતા, તેના મરુમય ઉન્નત મસ્તકે ધાગણ કરીને મધ્યાક્ષના તાપમા ગળ્યા કરે. ગમે તેમ હો, ભાઈ, હું તો તને મો વાગ લખીશ, 'પગમ ગુલાશીર્વાદગણ' સન્નુ, ' પછી છું મારા કમળ વાચે કે ન વાચે

છું પણ જ્યારે મારા કાગળનો જગમ આપે ત્યારે અણમૂર્તિ કાગળની શરૂઆત કરજે છું કદાચ જોલી ઊઠશે, 'માગમા ભક્તિ ન હોય તો - શું કરના અણમૂર્તિ કરું? એ બધા જગલી રીતગિવાને હું માનતો નથી.' એ જો સાચું હોય તો છું શું કરવા આખી દુનિયાને 'માઈ ડિયર' લખે છે? હું ઘરડો છું, તારા દાગે છું, આજે સાડા ત્રણ મહિના થયા ખાસીથી મગના પડ્યો છું, જતા છું એકે વાગ ખમર લેવા આવ્યો નથી અને જમનાના બધા માણસો તને એટલા વળાયા ચર્ચ પડ્યા છે કે તેમને 'માઈ ડિયર' લખ્યા વગર તારાથી ગહેલાવું નથી એ પણ શું માન એક ગિનાજ નથી. કાઈ

ગિરાજ અંગ્રેજ દ્વારા અને દ્વાર્ધ બગાળી પણ આખરે જો ગિરાજ પ્રમાણ જ આવવાનું હોય તો તો મગાગીને માટે બગાળી ગિરાજ જ સારા તું જેમ મ્મી શકે , 'બગાળી હું કે નામિત્તુ શું હું તો એકે ગિરાજ માનના મામતો નથી !' હવેનું અનુસરું કરીને ચાલીશ' એવો જો તારો મન હોય તો તું સુદગરનામાં જઈને મહે મનુષ્ય અમાજમા નહેવાનું તારું મન નથી બધા ય આગુમોને કેટલાં કર્તવ્યો જાળવનારા હોય હ એ કર્તવ્યની શુભનામાં સમાજ સદગામેનો છે માટે નવું નહિ મુ તો તારું કર્તવ્ય તું સારી રીતે નહિ મ્મી શકે ના જોના પગ કેટલાં કર્તવ્યો હોય હ પાંચના પગ કેટલાં કર્તવ્યો હોય કે તું જો મારી આગા માનીને માગ મ્મી પ્રમાણે મ્મી તો જ હું તારા પ્રતે માર્શ જે કર્તવ્યો કે તે સારી રીતે નમવી શકે અને તું જો એમ મહે કે માગ મનમા લક્ષિતને ઉત્તર દતો નથી તો હું શું કરવા દાદાશની વાતો સાજા, તો માત્ર તારું કર્તવ્ય જ અધૂરું નહે છે એમ નથી માગ કર્તવ્યમા પણ અડચણ આવે હ તારો દાખલો લઈને નાગ નાના ભાઈઓ પણ માટે મ્મી નહિ માને અને તદાજી તરફિના માગ કર્તવ્ય હું મિનકુદ કરી જ નહિ મ્મી આ કર્તવ્યપાશમાં બાધી ગાખવાને માટે રરગપગની પ્રત્યે પગપગના કર્તવ્યની હમેશા યાદ આપવાને માટે સમાજમા અનેક ગિરાજ પ્રચલિત થયેના છે સેનિકિને જેમ અસખ્ય નિયમોથી બધાઈને મહેવું પડે હ નહિ તો તેઓ શુદ્ધને માટે તૈયાગ થઈ શકે નહિ તેની જ રીતે મ્મી માગુમોને જ દળગે ગિરાજોથી બધાઈને રહેવું પડે છે, નહિ તો તેઓ સમાજમા મર્દ બગાળવાને તૈયાગ થઈ શકે નહિ જે વડીલને તું પ્રજામ મ્મી હોય જેમને પ્રત્યે પગમા તું લક્ષિતપૂર્વક સંબોધન મ્મી હોય જેમને જોઈને તું જીડીને જોએ થતો હોય તેમની જ હજી તો જે સામે ન થઈ શકે હજીરો ગિરાજ પાળી પાળીને તને એવી કેજાપી મગી જાય છે કે વડીલોનું મ્મી મ્મી એ તારે માટે અવતર સહેલું થઈ પડે છે અને ન કરવું તારે માટે

અશક્ય થઈ પડે છે. આપણા રિવાજો બધા તોડી નાખીને આપણે એ બધાં શિક્ષણથી વચિત થઈએ છીએ. ભક્તિ-સ્નેહનાં બંધનો તૂટતાં જાય છે. કૌટુંબિક સંબંધો ઊલટપાલટ થતા જાય છે. સમાજમાં અવ્યવસ્થા પેદા થઈ છે. તું દાદાજીને પ્રણામપૂર્વક પત્ર લખતો નથી એ એમ તો કદાચ ખૂબ સામાન્ય વસ્તુ લાગે, પણ એ એટલી સામાન્ય નથી. કેટલાક રિવાજો આપણા હૃદય સાથે સંકળાયેલા હોય છે, તેમાં કેટલો ભાગ હૃદયનું કાર્ય અને કેટલો ભાગ રિવાજ એ કહી શકાતું નથી હોતું. અદ્વિતિય ભક્તિના ઊલટાથી આપણે પ્રણામ શા માટે કરીએ છીએ? પ્રણામ કરવા એ પણ એક રિવાજ જ છે ને. એવા પણ દેશો છે જ્યાં ભક્તિભાવથી પ્રણામને બદલે કંઈ બીજું કરે છે. આપણે પ્રણામને બદલે બગાસું કેમ નથી ખાતા! પ્રણામનું ખરું તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તિના બાહ્યસ્વરૂપે એક પ્રકારની અંગભંગી આપણા દેશમાં ચાલતી આવેલી છે. જેમની આપણે ભક્તિ કરીએ છીએ તેમને સ્વાભાવિક રીતે જ આપણા હૃદયની ભક્તિ બતાવવાની ઇચ્છા થાય છે. પ્રણામ કરવા એ તે ભક્તિ બતાવવાનો કેવળ એક ઉપાય છે. હું જો પ્રણામ ન કરું અને ભક્તિના આવેશથી ત્રણ વાર તાળી પાકું, તો હું જેમની ભક્તિ કરું છું તેમને લગારે સમજ જ પડશે નહિ, એટલું જ નહિ તેમને અપમાન લાગશે. ભક્તિ બતાવવી વખતે તાળી પાકવાનો જ જો રિવાજ હોત તો પ્રણામ કરવા એ મોટો દોષ ગણાત એમાં શંકા નથી. એટલે રિવાજનો ત્યાગ કરીને આપણે હૃદયનો ભાવ પ્રગટ કરી શકતા નથી, હૃદયનો અભાવ પ્રગટ કરીએ છીએ ખરા.

માટે મને પ્રણામપૂર્વક પત્ર લખજે, ભક્તિ હોય કે ન હોય, પણ એ દેખાય કે સારું. તારી દેખાદેખી બીજા પાંચ જણ દાદાજીને સમ્યક્તાથી પત્ર લખતાં શીખશે અને કંઈ કંઈ ભક્તિ કરતાં પણ શીખશે.

આશીર્વાદ—

શ્રીવલ્લભચંદ્ર દેવશર્માભૈ:

(૨)

શ્રીચમુકમનસુમતેયુ—

દહ વધાડે ભક્તિ જોઈએ છે / જોઈતી હોય તો ‘યુગલ’ની ઉપર બીજી એક જોડ ગઢાવી દઉં ! દાદાજી, તમારા પાઠ પામવો કમિન છે, દમેશ્વા તમે અમારી આથે દસ મસ્કરી કરતા આજ્ઞા દા, અને આજે એકાએક ભક્તિ ઉગવવા માટે અમારી ઉપર દુકમનાઈ કાઢ્યું છે, એનો ગા અર્થ ! મેં જોયું છે કે ત્યાગથી તમાગ મોહના આગના મેં માત પડી ગયા છે ત્યાગથી તમને કરું જ જોવાના ખટકું નથી તમાગ માત ગયા છે એ ખરું પણ તેની ત્રીજા પાઠ તમારી જીભને ટેવે ગદી ગઈ છે દવે તમે પહેલાંની માફક પરમાનંદપૂર્વક રુઈ મચ્છીનુ માથુ આની શમ્તા નથી, એટલે કરકનાનું મુખ તમાગ બધા પોષતરોને કરડીને લેા છે તમારુ દાત વિનાનુ હાસ્ય મને ખૂબ મીઠુ લાગે છે, પણ તમારુ દલદીન દમન મને એટલુ ઉપારેય લાગતુ નથી

તમાગ વખતનુ બધુંજ સારુ, અને અમાગ વખતનું બધુંજ ખરાબ, એ તમે આગિત કરવા માગો છો માટે એક બે વાતો કહેવાની, તેમા તમારા કદિ ગિવાજનુ કઈ ઉશ્વચન થાય તો મને માફ કરજો અમે જે કાઈ કટીએ તે તમને બેઅદબી લાગે કે, એટલે જ બીક લાગે છે તમે આખે ઓછુ દેખો છો, પણ પોષતરોની એકાદ સામાન્ય બુન પણ ચરમા વચર સારી રીતે જોઈ શકો છો

જે માણસ જે કાગમા જન્મે કે, તે કાગ મળે તેને જો આતમનો પ્રેમ ન હોય તો તે કાળને ઉપયોગી કામ તે બગાડ નહિ કરી શકે જો તે માને, કે જે કાળ ગયો છે તેજ સારો હતો, અને અમારો કાળ બહુ ખરાબ છે, તો તેનુ કામ કરવાનું બધા આલ્યુ બનય છે, જૂતકાળ તરફ માથુ કરી તે કેવળ સ્વપ્નો જોવા કરે છે અને દીર્ઘનિશ્વાસ નાખ્યા કરે છે, અને જૂત-ત્વ પામતુ એને જ તે

ગેમ માન વાછનીય સત્તુ માને કે જેમ એમ સ્વદેશ હોય કે તેમ
 એ સ્વમાળ પણ હોય કે સ્વદેશ ઉપર પ્રેમ ગાખ્યા વગર જેમ
 સ્વદેશનું ૧મ સ્વર્ગ સત્તુ નથી, તેમ જ સ્વમાળ ઉપર પણ પ્રેમ ગાખ્યા
 વગર સ્વકાળનું ૨મ પણ સ્વર્ગ સત્તુ નથી જો તમે રાજ રાજ
 સ્વદેશની નિદા ક્યા મરે, સ્વદેશનો કોઈ શુભ જ જોઈ ન શકો તો
 તો સ્વદેશને ઉપયોગી કોઈ સારુ મામ તમાગથી સારી રીતે ક્વાનું
 નથી સ્વમા માત્ર મર્તવ્ય માનીને તમે સ્વદેશનું જનુ મરવાનો પ્રયત્ન
 મરી શકો પરંતુ તે પ્રયત્ન સફળ થતો નથી તમાગ ૧. ૫રીન માર્યો
 વિદેશી બીજની પેદે સ્વદેશની જૂમિમા બરાબર અડગિત થઈ શ તા
 નથી તે જ પ્રમાણે જે સ્વમાળના માન દાપ જ જુએ કે કોઈ પણ
 ગુણ જોઈ શકતો નથી તે પ્રયત્ન કર તો તે સ્વમાળનું મામ સારી
 રીતે નહિ રી શકે એમ રીતે જોતા તે નથી ગેમ મરીએ તો યે
 ચાલે તે જ ન્યો જ નથી તે જૂતમાળમા જ ન્યો ૭ તે જૂતમાળમા
 નાસ ૨ કે આ ૧ગની જનમખ્યામા તે ન ગણાય દાદાજી તમે
 તમાગ માગ ઉપર પ્રેમ ગાખો દો અને તેનું જનુ બોલો કે એ
 તમાગ એમ શુભ ગણાય એ ઉપરથી સમગ્રય કે કે તમાગ માગનું
 મર્તવ્ય તમે મજાનું ૭ તમે તમાગ માખાપની ભમિત મરી કે,
 તમાગ અડોરી પડોઈને આપતનિપતને સમયે મલ્લ મરી કે શાસ્ત્ર
 અનુસાર ધર્મધર્મ આ છે દાન ધ્યાન શી કે અને અતગનો પગમ
 મતો ૧ મેજન્યો ૮ જે દિવસે આપણે આપણા મર્તવ્ય મો મરીએ
 હીંગે તે દિવસનો સૂર્યનો પ્રગટ પણ આપણને વધાર ઉત્તરવલ
 લાગે ૯ તે દિવસની મુખમ્મતિ બહુ ૧૦ મુઠી આપણી સાથે ને
 માથે રહે ૩ જૂતમાળનું મામ તમે પૂરું મ્યું છે અધૂરું ગાખ્યું નથી,
 એટલે આજે આ ધડપણમા કુસદના દિવસોમા તે જાળની ન્યતિ
 આટલી મધુગી નાગે કે પણ એટલા માટે તમે વતમાન માળ પ્રતે
 અમાગમા વિગમ જગાડવાનો શુ મામ પ્રયત્ન મરે કે ૧ વાદેવાડે
 આ માગની નિ ૧ મરી મરીને એ માળ ઉપરથી અમાગ મન હરી

જાવ એવું કરવાનો શું હામ પ્રયત્ન કરો છો ! અમારી જન્મશ્રમિ અને અમારો જન્મદાતા એ જાને ઉપર અમારો પ્રેમ અટક રહે એવા આશીર્વાદ આપો.

ગંગોત્રીની સાથે ગંગાનો અવિચ્છિન્ન સદસધારે મંબધ સચવાઈ રહે છે એ ખરું, પરંતુ તેથી કંઈ ગંગા મથી મથાને મરી જાય તો એ પાછી ફરીને ગંગોત્રીએ પાછી નદિ ચડી શકે. તે જ પ્રમાણે તમારો હાથ સારો હોય કે ખરાબ હોય અમે કેમે ક્યાં પાછા ત્યાં જઈ શકવાના નથી, એટલું જો ચોક્કસ હોય, તો પછી જે અશક્ય વસ્તુ છે તેને માટે તથા પરિતાપ ન કરતાં, જે પરિસ્થિતિમાં જન્મ્યા છીએ તેની જ સાથે મેળ સાધી લેવો એ જ સારું છે,—જે માનુષ એથી ગણતરી રીતે વર્તે છે તે અનેક અમંગળ ગણાં કરે છે.

વર્તમાન પ્રત્યે અનુચિ મોટે ભાગે વર્તમાનના દોષથી નથી ચતી, આપણી પોતાની ગોળપને લીધે થાય છે, આપણા હૃદયની રચનાના દોષને લીધે થાય છે. વર્તમાન જ આપણું વાસસ્થાન અને કાર્યક્ષેત્ર છે. કાર્યક્ષેત્ર પ્રત્યે જેને પ્રેમ નથી હોતો તે ‘ગોટલી’ મારવા ઇચ્છે છે. ખરો ખેડૂત પોતાની ખેતીની જમીન ઉપર પ્રાણુની જેમ પ્રેમ રાખે છે, તે જમીનમાં તે અનાજની ભેગો ભેગો પ્રેમ વાવે છે; અને જે ખેડૂત કામ કરવા માગતો નથી, ‘ગોટલી’ મારવા માગે છે, તેને પોતાની જમીનમાં પત્ર મૂકતાં એ પગે કાંટો વાગે છે, તે આખો વખત તગડ્યા કરે છે—મારી જમીનમાં આ દોષ છે, તે દોષ છે, મારી જમીનમાં કાંકરા છે, મારી જમીનમાં ખોરડી છે, વગેરે. પોતાના સિવાય બીજા ગંધાની જમીન જોઈને તેની આંખ ફરે છે.

સમય બદલાયો છે, અને બદલાતો જ રહે છે. એ પરિવર્તનને માટે આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. નહિ તો, આપણું જીવન જ નિષ્ફળ ગયું સમજવું, નહિ તો, અક્રિયમમાં પ્રાચીનકાળના જીવો

જે રીતે ગદે છે, તે જ રીતે આપણને પણ પૃથ્વીમાં ગદેનું પડગે પગિવર્તનમાં જે કઈ સાર્યકના હોય, જે કઈ ગુણ હોય તે આપણે ગોધી કાઢવા પડમે. કાગણુ તેમાંથી વસ એચીને આપણે વધવાનું છે, એ સિવાય બીજે ઉપાય નથી. જો આપણે આવે જ પાછીમા પડયા હોઈએ તો ત્યાં જમીનની પેઠે ચાપવાનો પ્રયત્ન કરવો નકામે છે, ત્યાં તો તરવુ જ પડવાનું.

એટલે, તમે જે કહો છો કે અમે આજકાલ વહીવેાનું જોઈએ એટલું માનતા નથી, તે માની લઈએ, અને ત્યાર પછી આ પગિવર્તનની અંદગતુ ગદ્ય સમજવા જગ પ્રયત્ન કરીએ એ વાત સાચી નથી કે કાળના પ્રભાવથી ભક્તિ માણસના હૃદયમાંથી જે કે જ ચાલી ગઈ છે—પણ થયું છે એવું કે ભક્તિના પ્રસાદનું મુખ એક દિશામાંથી બીજી દિશામાં ફરી ગયું હોય એ જનરાત્રેગ છે ખરું. પહેલાં આપણા દેશમાં વ્યક્તિગત ભાવનાનો પ્રાદુર્ભાવ ખૂબ હતો. ભક્તિ કહો, પ્રેમ કહો, કાઈ એક વ્યક્તિને અવલંબ્યા વગર ટકી જ શક્તાં નહોતાં એક મૂર્તિમાન ગગન વગર આપણી ગજભક્તિ ગદી જ રાકતી નહોતી—પર જ કેવળ માન ગજ્યતત્ર પ્રવેની ભક્તિ તો યુગપિયનોમાં જ જોના મળે ન જૂના વખતમાં સત્ય અને જ્ઞાન ગુરુ નામે એક મનુષ્યનો આકાર ધારણુ કરીને ગદેતા ત્યારે આપણે ગગનને માટે મગી જતા, વ્યક્તિ નિગરને માટે પ્રાણુ આપતા, પગનું યુગપિયનો કેવળ એક ભાવનાને માટે, જ્ઞાનને માટે મરી જઈ સકે છે તેઓ આફ્રિકાના ગણુમાં, મુર પ્રદેશના બરફના પેટાળમાં પ્રાણુ પાથરી આવે ને કાને ખાતર ? મઈ માણસને ખાતર નહિ મહાન ભાવનાને ખાતર, નિજાનને ખાતર આ ઉપગ્રથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે યુરોપમાં માણસની ભક્તિ પ્રેમમાં, જ્ઞાનમાં, અને ભાવનામાં વિસ્તાર પામતી જાય છે, એટલે વ્યક્તિવિશેષને ભાગે થોડી થોડી ગોઠી આવે છે તે યુરોપિયન શિક્ષણના પ્રભાવથી વ્યક્તિ વિશેષોની આગે બાળુએથી આપણા મૃગિયા ધીમે ધીમે છૂટા રના ગર છે

અત્યાર મનને ખાતર ધમા માતાપિતાનો ત્યાગ ૬ ૬, અત્યાર પ્રત્યક્ષ ધર્માગ છોડીને અપ્રત્યક્ષ દેહ પ્રત્યે ગળાનો ગ્રેન વિચાર પામતો જાય ૭, અને દૂર દૂરના ઉદ્દેશ્યને ખાતર છુવન ખર્ચવા અગેમ આગમ આવે ૬ આવી ભાવના પૂરપૂરી વિચારી કે એમ નથી પરંતુ અદ્વખાનેથી ગેનુ મર્ષ આત્મા ૭૪ ૩, એના જુદા જુદા ચિહ્નો ધીમે ધીમે પ્રગટ થતા જાય ૩ ગેના લાજ પલ ૭ અને નુસાન પગ ૭ એ તો ૧૧ી ૧૧૧૦ ૧૧ ૧૧ ૫૩ ૬ તો પાગ ત્યાગે આ પશ્ચિર્વાન ૬ ગગન ઉપર આવી પડ્યુ ૬ ત્યાં એમા જે કંઈ સારુ હોય તેને સોધી મઢીએ, તેના ઉર નો પ્રેમ બારી શકીએ તો તે જલદી જનદી વિચસોને વવવા પામે અને ખગમ હોય તે સ્થિતિમાં જાય નહિ તો મધી વચ્ચુનો નિષમ ૭ તે પ્રમાણ ખગમ જ શક્યાતમા કલ્પિત થઈને સૌની આખે ચડે અને સારુ ખૂન મોડે મોડેથી મરી જાયેરિને થેકુ થાન્.

મારી નાન તો મે મ્હી દને તમારી વાત તમે મ્હો તમે હોનજમા મળ્યા નથી એ મગ્ગે સગારે સંકેત પામશે નહિ મગ્ગ, તમાગ નખાજમાથી પસુ કાલેજની વિચક્ષણ મધ આવે ૧૦ ૧૦ મગ્ગે પ્રમાન ૭ પાસથી અગધુ બોજન થઈ જાય ૭ એ વાત બોગી નથી એટલે આજના સમાજમા ભેદ ભેદ તમે જે ત્યાસ ને ૭૧ તપખીગ સૂરો ૭૧ તેમા જ મનેજની અગધીક વિદ્યા તમાગ નાખમા ધુતી જાય ૭૧ તમે નાખ તો મધ મરી શક્તા નથી એટલે આખો દનાગે મનુ અડાન્ના મ્હો ૭૧—કેમ જાણે નસાજુકામના મેન ગા નહિ વસના હો અને તમાગ મોખારો જ તેના ગેમ એક હુષ્કૃષ્ટ ઉત્પન્ન નવ્ય ન હોય પણ એટલું જાનવો કે એ મધ મોવાથી જરાની નયો માજવાથી જરાની નથી મોજતરોને ૬૩ અમુગા ઉખેલી નાખશે તો જ જરા પગુ ૧૦ મધ તમાગ પામ વાળ નથી એ તો ગમનોજનો ૬૬૩ ૬

મેરક

ચીનવીનમિગાર મર્મજુ

(૩)

હાઈ, દાદાજી સાથે દુઃખમચ્છરી કરવાનું મને છે, એટલે તેમની ભક્તિ કરવાની નહિ, એ વાત બરાબર નથી. દાદાજી તમારા લેણા કરતાં એટલા બધા મોટા છે કે તેમની સાથે દુઃખમચ્છરી કરે તોયે સાથે. એ કાના જેવું છે? જેમ નાનું બાળક બાપના મરીત ઉપર પગ મૂકે તો તેમાં ઘેર મહાભાગત બાપ યદ્ય જતું નથી, પણ તે ઉપરથી કંઈ એવું આગિત નથી થતું કે બાપ પ્રત્યે તે નાના બાળકને ભક્તિ નથી, અર્થાત્ મને બાપનો આધાર છે એવું તે માનતો નથી, એટલે કે તે આભાવિત રીતે જ બાપને પોતા કરતા મોટો માનતો નથી. તે જ પ્રમાણે તમે અમારી આગળ એટલા નાના છો કે અમે તમારી સાથે બેઘડક બેઘડબી કરી રહીએ, અને જગ પણ ગભગયા વિના તમારી બેઘડબી સમ્મન કરી રહીએ બીજી એક વાત, મનાનનું શુભાશુભ બધું જ પિતા ઉપર આધાર મળે છે, એટલા માટે વ્યાભાનિક રીતે જ પિતાના મ્નેહની સાથે શામન પણ મહેલું જ છે, અને પુત્રની ભક્તિની સાથે ભય મહેલો છે. ક્યારે ને પગપે કડો વર્તવ્યને માર્ગે સંતાનને ચકાવવા માટે પિતાને આદેશ કરવો પડે છે અને પુત્રે તે પાલન કરવો પડે છે, એટલા માટે પિતાપુત્ર વચ્ચે આચરણની શિથિલતા શાબતી નથી આવી રીતે પિતાની ઉપર કડો મ્નેહનો હાર નાખીને દાદાજી કેમળ માત્ર મધુર સ્નેહ વગસાવે છે, અને પોષિત નિર્ભય ભક્તિપૂર્વક દાદાજીની સાથે આનંદથી હાથપાપ કર્યા કરે છે, પણ તે હાથપાપના મર્મમાત્રે ભક્તિ ન હોય તો તે બેઘડબીથી જે નાબહેતર પ્રણામ આટલું બધું તને કહેવાની જરૂર નહોતી, પણ તારી લખવાની રીત જોઈને તને થોડો ચેતાવો પડ્યો છે.

વાહરે! આજ કાલ તમે ખૂબ બોલતા શીખ્યા છો! બસારે તો એક શબ્દ કહીએ તો પાચ સાલગના પડે! તેમાના જે મધા સમજી શકતો હોત તોયે આટલું લાગત નહિ મનનો મેળ હોય તોયે ઘણી વાર આપણે એક બીજાની શાખા સમજી શકતા ન હોવાને

કાન્દો મનમાં આવી પડી જન કે દુ તો થગે માલુસ નહો, તારી બંધી વાત બગાજ સમજ્યો છુ કે નહિ, આગુ જાણે, પણ જે પ્રમાણે સમજ્યો છુ તે પ્રમાણે જવાબ આપુ છુ

અકાગ પગમગ એ વગી તે નની જ રાત દારી પગકાગ નવો નથી—સામેના જે દાન પડી ગરા સાગથી દુ એ દાગનો જ વિચાર કર્યા છુ છુ—પણુ નવમગ વગી સુ કે

દાગને વગી કસી ગિચતા કે ખરી કે ? અમે તુ કેવમા તાણાઈ જવા માટે આવ્યા છીએ કે દાગપ્રવાહ ઉપર સુમન ઠોડી દઈને બેઠી ગઈએ ? મહાન્ મનુષ્યત્વનો આદર્શ તુ પ્રવાહની વચ્ચેમાંના ખડખી પેઠે દાગને અતિક્રમીને બિભો નથી હાતો !

આપણે પરિવર્તનમાં ગઈએ છીએ એટલે જ એક ગિચ સદ્ય તરફ વધારે નજર મપવાની જરૂર હાય કે નહિ તે ઘોડીવાર પગી કશુ જ ઝોગખી નહિ શકાય—નહિ તે આપણે પરિવર્તનના ગુનામ થઈ પડીએ પરિવર્તનના દાયમા ગમચુ બની જઈએ તે જે લખ્યુ કે તેમા તે તે પરિવર્તનને જ મેક મ્લો છ, મગને જ કર્તાદર્તા માની લીધા કે—એટલે કે ઘોડાને જ મંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી છે અને સારા જ તેને આધીન કે ઓમ જાહેર કર્યુ કે મગ પ્રતે લક્ષિત ગખરી એને જ તે સાર માન્યો છ, પગુ મનુષ્યત્વ પ્રત્યે મુવ આદર્શ પ્રત્યે ભક્તિ એના હગ્તા પણ અહ કે

મનુષ્ય પ્રત્યે પ્રેમ, પિતા પ્રત્યે ભક્તિ, પુત્ર પ્રત્યે એક—એ કેવળ પરિવર્તનશીલ સુદ્ર મળવિગેવના ધર્મ કે, એમ મ્હેવાની કાણુ લિખત કરે કે ! એ ધર્મ તે મળ મગની ઉપર માણુ કેસુ મરીને બિભો છ ‘ઝોગણીસમી સદી’નો ધૂજ ઉડાવીને નેને આખ આગ-જથી લગી શમ્મેા પણ તેથી કઈ તેને ફૂક મારીને એકદમ ધૂગમેગો નહિ મરી શકે !

કાગળે મનમાં આંટી પડી જાય છે. તું તો ઘરેલા માણસ ગલો, તારી બધી વાત બગાડ મમજ્યાં છું કે નહિ, કાળુ જાણે, પણ જે પ્રમાણે સમજ્યો છું તે પ્રમાણે જવાબ આપું છું.

અકાળ પરકાળ એ વગી તે નવી જ વાત હાલ. પરકાળ નવો નથી—સામેના બે દાંત પડી ગયા સારથી તું એ કાળનો જ વિચાર કર્યાં કરું છું—પણ સ્વકાળ વગી શું છે ?

કાળને વગી કશી ગિયરતા છે ખરી કે ? અમે શું કેસમાં નજાર્ડ જતા માટે આવ્યા છીએ કે કાળમવાદ ઉપર મુકાન છોડી દઈને બેઠી ગઈએ ? મદાન મનુષ્યવતો આદર્શ શું પ્રવાહની વચમાંના ખડકની પેઠે કાળને અતિક્રમીને બોલો નથી દેતા !

આપણે પરિવર્તનમાં ગઈએ છીએ એટલે જ એક ગિયર બદલ તરફ વધાઈ નજાર મળવાની જરૂર હોય છે. નહિ તો ધોડીવાગ પડી કશું જ ઓગળી નહિ સકાય—નહિ તો આપણે પરિવર્તનના ગુલામ થઈ પડીએ પરિવર્તનના દાસમાં રમકડું બની જઈએ. તે જે બખુ છે તેમા તો તે પરિવર્તનને જ ઝાંઝ કહી છે, કાળને જ કતાંદનાં માની લીધાં છે—એટલે કે ધોડાને જ મેપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી છે અને સત્તા જ તેને આધીન છે એમ જાહેર કર્યું છે. કાળ પ્રત્યે ભક્તિ મખરી એને જ તે આદ માન્યો છે, પરંતુ મનુષ્યન પ્રત્યે, કુલ આદર્શ પ્રત્યે ભક્તિ એના કરતાં પણ ઓછું છે.

મનુષ્ય પ્રત્યે પ્રેમ, પિતા પ્રત્યે ભક્તિ, પુત્ર પ્રત્યે ગ્નેહ—એ કેવળ પરિવર્તનથી જ શુદ્ધ કાળચિંતના ધર્મ છે, એમ કહેવાની કાળુ દિમન કરે છે ! એ ધર્મ તો મદ્ય કાળની ઉપર માથું ઊંચું કરીને બોલો છે. ‘ઓગળીસમી સદી’નો ધૂળ ઉડાવીને તેને આખ આજ-જયી ટાંકી સકળો, પણ તેથી કઈ તેને ફૂંક મારીને એકમા ધૂળબેગો નહિ કરી શકો !

જો સાચે સાચ જ છ એવું જોતો હોય કે આજના જમાનામાં માયાપની કાઈ ભક્તિ કરતું નથી, અતિથિનો કાઈ સત્કાર કરતું નથી, પડોગીને કાઈ મદદ કરતું નથી, તો આજના જમાના માટે ગોક કં, કાળનું નામ દઈને અધર્મને ધર્મ ન ગણાવીશ.

જૂત અને ભરિષ્ટ તરફ જોઈને વર્તમાનને સંદર્ભિત કરવો પડે છે તો જુઓ હોય તો આખા ધર્મને હોવાનો લક્ષણો લઈ શકો છો, પરંતુ યોગી જ વાગમાં માયુ જાગવાનો વલણો પણ મળી રહેશે.

વર્તમાનકાળ રોકતો હોય કે, માટે જ તો મતબ્દ જૂતકાળની આદલી કિમ્મત છે જૂતકાળના પ્રમુખ વેગે પ્રચલિત અભિવ્યક્તિ સદાચર્યને જોઈને કિંમત મળે છે ધારણ કરી છે કાળ જો નક્કી કરવા હોય તો જૂતકાળ તરફ જોવું પડે છે જૂતકાળ જાણુ મળે છે જાણુ તો વર્તમાનકાળને કાણુ જોગણે, કાણુ જોના ઉપર વિશ્વાસ મળે, કાણુ જોને કામુખા મળી શકે ? કાણુ જોગણે, જાણે તો વચસા મળી શકે ને જોને આપણે જોગણીએ નહિ તે આપણો મેદ જાણી જોએ છે. જોટલા માટે પરિવર્તનશીલ કાળથી કરીને ચાલુ, તેને વચ કરવા પ્રયત્ન કરવો, તેના ઉપર પૂરો ભરોશો મળી આત્મમર્મણ કરવું નહિ.

જો રહેતો નથી, ચાંગો જાય છે, કાણે કાણે જાણાય છે, તેને પોતાનો શી રીતે કહેવો ? એક દુકાડો જાણીને પોતાની કદી સકાય, પરંતુ પાણીના વહેણને કાણુ પોતાનું કહે ? ત્યારે વળી આ અવકાળ શી વસ્તુ છે ?

તે જાણુ છે કે અમારા જૂના જમાનામાં વ્યક્તિ પ્રત્યે ભક્તિ પ્રીતિ વગેરે બધાવના હતા, ભાવના પ્રત્યે ભક્તિ પ્રીતિ નહોતા વ્યક્તિ પ્રત્યે ભક્તિ પ્રીતિ હોય જો જોડું નથી, ચાડું જ, જોટને અમારા વખતમાં જો જુનવ્યવસાય હતા, એની અમને સમજ નથી આવતી પણ, તેથી જો છો જોય કહેના માગતો હોય કે ભાવના

પ્રત્યે અમાગ જમાનાના લોકોને જાકિત પ્રીતિ દર્શાવે, તો તે વાનતો મારે અગ્રીકાર કરવો પડશે. અમાગ જમાનામાં બને દર્શાવે, અને બને પગપગ દર્શાવવાને મહેનાં દર્શાવે. એક ઉદાહરણ આપુ છું. આપણા દેશમાં જે સ્વામીપ્રીતિ અથવા સ્વામીભક્તિ દર્શાવે (કદાચ આજે પણ હજી) તે શું છે ? તે કેવળ વ્યક્તિવિશેષને અનિદ્રમીને પ્રયત્ને છે, તે સ્વામી નામક ભાવનાગત અસ્તિત્વ પ્રત્યેની ભક્તિ હોય છે. વ્યક્તિવિરો તો ઉપપદ્ય માત્ર હોય છે. પ્રધાન હોય તો સ્વામી જ હોય છે. એટલા માટે જ વ્યક્તિ મારી જોડી હોય એ ઉપગ્રામી ભક્તિ આપણી વતી થતી નહોતી. અધી સીને બધા સ્વામીઓ જ સગા પૂતળ દર્શાવે. પુરોપિયન સીઓની ભક્તિપ્રીતિ વ્યક્તિમાં જ બધાયતી હોય છે, ભાવના સુધી પહોંચતી નથી. એટલા માટે સ્વામી નામે વ્યક્તિવિરોધના દોષગુણ પ્રમાણે તેની ભક્તિપ્રીતિ નક્કી થાય છે. એટલા માટે જ આ વિધવાવિવાહ કરવામાં દોષ નથી મળતો, કારણ ત્યાંની સીઓ ભાવનાને પગપગ નથી, વ્યક્તિને જ પગપગ છે, એટલે વ્યક્તિત્વનું અવસાન થતા સ્વામીત્વનું પણ અવસાન થાય છે આપણા દેશના ધણાખરા વ્યક્તિગત મળધો આવી રીતે જોડી ભાવના ઉપર જ સ્થાયી થયેલા હોય છે.

માત્ર વ્યક્તિગત મળધો જ આ માટે, બીજા બાનતો પણ જુઓને આપણા બાલજોએ શું સમાજના હિતાર્થે સમાજનો ત્યાગ કર્યો નથી ? ગર્ભજોએ શું ધર્મને ખાતર જુદા વયે ગર્ભત્યાગ કર્યો નથી ? (યુગપના ગર્ભજો મારે ખાધા વગર કદી એવું કહે ખગ ?) ઋષિજોએ શું જ્ઞાનને ખાતર, અમરતાને ખાતર સસાગના સમસ્ત મુખોનો ત્યાગ કર્યો નથી ? પિતાનું વચન પાળવાને ખાતર ગમચદે મુવગળપડેનો ત્યાગ, સત્યને ખાતર દગિશ્ચિદ સ્વર્ગનો ત્યાગ, પગલિને ખાતર દંધાચિદ દેહનો ત્યાગ કર્યો નહોતો ? કન્યા એટલે ભાવના માત્રને ખાતર આત્મત્યાગ આપણા દેશમાં નહોતો એમ કોણ કહે છે ? ફૂલું જેની અંધ આસક્તિથી શેઠની પાછળ પાછળ જાય છે, સીતા

સું તે રીતે રામની સાથે વનમાં ગયાં હતાં, કે મહાન ભાવનાની પાછળ માણસ જે રીતે બેઠકપણે વિપત્તિ અને મૃત્યુના મુખમાં ધસી જાય છે, એ રીતે સીતા ગયાં હતાં!

તો સું વ્યક્તિ પ્રત્યે અને ભાવના પ્રત્યે ભક્તિ એટલી વખતે હોઈ ન શકે? વર્તમાન પ્રત્યે આંધળી આસ્થા રાખીને ‘ન હોઈ શકે’ એમ કહી આવા એક રત્નને અવહેલાપૂર્વક ખોઈ બેસશો નહિ. એટલું કહી શકાય કે કોઈને એક ભાવના પ્રત્યે ભક્તિ હોય છે, કોઈને બીજી ભાવના પ્રત્યે ભક્તિ હોય છે. કોઈ સૌકીક અવતરતા ખાતર પ્રાણ છોડી શકે છે, તો કોઈ વળી આત્માની અવતરતા ખાતર પ્રાણ છોડી શકે છે.

આ બધી વાતો અમે તમારા જેવા હતા ત્યારે સમજતા નહોતા, એ મારે કૃત્તક કરવું જોઈએ—પરંતુ તમે ઘણી મૂંઝવણભરી વાતો સમજી શકો છો એટલે જ આટલો સવારો કર્યો.

આશીર્વાદ

શ્રીવલ્લીચરણ દેવશર્માજી:

(૮)

‘શ્રીચરણેષુ—

હાજી, તમારા પત્રો ધીમે ધીમે સમજ્યા જેવા થતા જાય છે. અમારી આંખને આ પત્ર અત્યંત અરપજ લાગે છે. ક્યાં રહ્યા મનચંદ્ર, હરિચંદ્ર, કીર્તિચંદ્ર? એટલે હવે અમારી નજર પહોંચતી નથી. તમે જ કહો છો ને કે અમારામાં દુરદષ્ટિ નથી. એટલે ફરની વાત દૂર કરીને નજીકની વાત કરો તો સાહે.

આપણે મહાન પ્રગ્ન છીએ, આપણા જેવી મહાન પ્રગ્ન દુનિયામાં બીજો ક્યાંય નથી, એ વિશે મારા મનમાં હવે લગાવે રાંધા નથી. વેદ વેદાંત આગમ નિગમ પુરાણમાંથી આ વાત અકાટ્ય રીતે સાબિત

કરી શકાય એમ છે. આપણે ત્યાં બહુનંદતા આગળાડી હતી, આ રીતે ત્યાં મ્હાઇલોમાફ પેન હતી તે વર્ષને ગ્રજપતિએ મળ્યામાગત બધું હતું. ડાર્વિનની બહુ પહેલાં આપણા પૂર્વજો તેમના પૂર્વજોને રાનગ તરીકે સ્ત્રીમયો હતા, આધુનિક વિજ્ઞાનના બધા જ સિદ્ધાંતો શાકિય, ભૂગર્ભ ગૌતમ પૂરેપૂરા બનુતા હતા, એ બધું જુ મુન મુન મુન મુન પગલુ એ મગજે જ આપણે આપણી કુલીનતા ઉપર કુરાયા મરીએ, તે દુર દુરના સબધે જ મગજે જોઈ મુન વગીને બેસી મરીએ, આનુભાવની સાથે મરી સબધે જ ગમીએ નહિ, એવું નહિ બને નાનપગમા જોઈ વાગે ઉત્તમ પુનાન બાધા હતો એટલે બાકીનું આખું જીવન બાત તરફ અવગત બતાવતી બેઈએ મેલુ મઈનથી અપણે મેઈ અને પૌગલિયુ મુન વગી મરી ૬ એ જોઈ કુ બની વાત છે હવે જનદી જનદી એ કુ બને દુ મરીને તર્માન યુગમા મમ મરને માટે જગ સમય કા વા આનુભવ છે

મે જોઈ મુન હતું ૭ આપણા જ્ઞાના લેખિને જાનના પ્રત્યે નિષ્ઠા નથી બધી પ્રત્યે જ આસક્તિ હોય ૩ ત્યારે મે ગમચદ હરિશ્ચંદ્ર મીથિનો મનમા ખ્યાલ પણ નહોતો કર્યો—મીડાની પેઠે જ્યાં સાધી પુગણી વસ્તુઓ નાધી મ વાનો મને લગાદ નથી કુ પ્રમાણમા આધુનિક હોય જોવાની જ વાત મુન મુન તર્ક વિતર્કની વાત જવા મઈ જગ વિચાર મરી જુઓ કે મહાન જ્ઞાનાને નરન કથામાંની ગાવાળા ન સમજતા મહાન જ્ઞાનાને સવ સમજ તેના ઉપર વિશ્વાસ ગમી તેને ખાતર આપણા દેશમા કેટલા માનુષ આત્મસમર્પણ દર છે ૧ જ્યાં જુઓ ત્યાં પસાપસી જ્યાં જુઓ ત્યાં કુનું કુનું અને અમુન અમુન અમુક કરીને મરીએ છીએ મારી અને અમુનની પાગ પણ દેશનું કોઈ મર્વ કોઈ મહાન પ્રતિષ્ઠા હોઈ શકે એવું આપણે માની શકતા નથી એટલે પાન પોતાના અભિમાનમા જ આપણે મરીએ છીએ અને મોટી ખુરશી ન આપી એટલે એ સત્તામા દુ નહિ મુન મારી સત્તા પૂછી નહિ એટલે એ કામમા કુ મદદ

નથી એ આપણે દરી જોઈએ કે કોઈ માણસ પેલા તરફ ઝાંખુ
 પાન આપ્યા વગર થોડા મમય દેગને ખાતર ખર્ચે ? , તો તેને
 આપણે 'ધાધનિયો' કહીએ છીએ આપણા કહી ગયેલા મુદત્ત આજના
 મોટા મામ 'ધધન'જ લાગે છે આપણે ધન દેલન, જૂન તરત એ
 બધાનો અર્થ સમજી સકીએ છીએ, કુદ પ્રવર્તિને વધ થઈને અને
 સક્રિયન કર્તવ્યમાનથી કામ કરતુ એને જ બુદ્ધિમાન કહ્યા માણસનુ
 લક્ષણ મમજીએ છીએ, ધનુ મદાન કાર્યના ઉગદમા આતમમર્પણ
 કરાવો કોનો અર્થ જ આપણને અમજનનો નથી આપણે કહીએ
 છીએ, કે એ માણસ પક્ષ રચવાને માટે, અથવા નામ કરવાને માટે,
 અથવા મર્ષીએક છૂપી ગીતે પેલા કમાવાને માટે આ મમમા પડ્યો
 છે,—પટ રીતે એ કઈ ન કહી સકીએ તો કહીએ કે કોની કષ્ટ
 મનનના હોરી જોઈએ મતલબ તો એનો ! ખજુ મતલબ એટલે
 સુ કેવળ પોતાના જ ઉગની કે અદકાગની વૃત્તિ, એના કરતા બીજી
 કોઈ ઉચ્ચતર મતલબ આપણે કંપી પણ સકતા નથી આરી આપણા
 લોકોના હૃદયની જડ ધાલી એટલી મદતા કે પગ બીજી આજુ
 જોઈએ તો ગમદગિ કે કાવાચરના બનાને માટે કોઈ પ્રાણ આપડ
 હોય એવી નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિ એ જોવામા આવે તો આપણે તેની પ્રશંસા
 કરીએ જ છીએ, અને હતા, માનવજનિના કયાને ખાતર આદિસમાં
 ન જવુ—એવી ન માનના જેવી, દસરા જેવી સુચના આદિસના
 હમા ગહેરા મુદ બગાળી-ધુવડને તદન મુદ તાત્પર્યવળી ભાગે—
 સામાનિક નિયમ જોવામા આવ્યો તો બગાળી વાચે તેને સુધી
 સુધીને શોધ્યા કરે કે આ કઈ અકિતની તિરુદ લખ્યો છે ! મમાજની
 કોઈ ખગમ મુચિ કે ખગમ આચારની તિરુદ કોઈને ગુમે સડી
 સકે એ વાત એટલી અવિવિત લાગતી નથી—એ જલ્દાને કોઈ રાતુ
 ઉપર હુમેનો કરવો એ જ મગે જોઈએ એવી વાત છે, મતુખ્ય મ્વભાવ
 એટલે કે બગાળી મ્વજાવ સાથે સચળ વાત છે, એવુ બધાને લાગે
 છે, કોવા માટે અનેક બગાળી પત્રો વ્યક્તિ વિગેલી વાતો ચણી

ચૂંકીને ઉચ્છ્વાસિ સેવે છે,—જેને તેને પડકારીને તેની જૂઓ વીણીને અથવા જૂઓ વીણવાનો દેખાર કરીને સામાન્ય ખગાચી પ્રેક્ષકોને પરમ આનંદ આપી શકાય છે.

આ અંતુ વેદિ સાંભળીને જ તો મેં કહ્યું હતું કે આપણે વ્યક્તિને ખાતર કદાચ આત્મવિચ્છર્ન કરી શકીએ, પણ મદાન ભાવનાને ખાતર એક પાર્શ્વ પણ આપી શકતા નથી. આપણે માત્ર ધર્મા બેઠીને મોટી વખુની મરકરી ઉડાવી મકીએ છીએ, મોટા માણસની કા કહી શકીએ છીએ, ત્યાર પછી મુઝગા કરીને થોડા મગાકુ તાણી બેઠાબેઠા મજાએ મીએ છીએ. આપણુ શુ ધમે, મોની ચિંતા કરીએ છીએ. હતા ધર્મા બેઠી બેઠીને આપણે અદકાર, આપણુ અભિમાન ખૂબ વધી ગયું છે આપણે નકી કરી ગમેલું છે કે આપણે બધો મલ્લ પ્રગળોના બરોબગિયા છીએ આપણે ભણ્યા વગર પડિત છીએ, આપણે લગ્ના વગર ચીર છીએ, આપણે ગ્રેકે મપાટે સભ્ય બનેના છીએ, આપણે ‘મોટલી’ મારીને દેસભક્ત—‘વેદિપટ’ બનેના છીએ—આપણી ગમનાના અદભુત ગસાયનિક પ્રભાવથી જગતમા જે નુમુષ વિખ્વર પેલા થનાનો કે તેની જ આપણે મદ જોઈ ગયા છીએ, અમમ્મ વિશ્વ પણ વિસ્મયપૂર્વક તે જ જોઈ ગયું છે હાલ, દલે ગમચદ, દગિમદ, દધીચિતી વાત કરવાથી મો લાભ, કહો ? એથી તો આપણી ધાણીની જેમ ફટતી વાણીને વધાર ફેરા જેવું થાય, ખીડુ શુ થવાનું હતું ?

આપણે કેવળ ગોત્રને, આતે, તેને, ચેવાને અને અ, તે, ચેલુ, કીંમલુ, ફવાલુ—એ વિશે જ ધામધૂમ, દોડધામ અથવા બડબડટ કર્યા કરીએ છીએ—સાચુ વીગત, ઉદાર મનુષ્યત્વ, મદત્તની આકાશ, જીવનમા મદાન કાર્યો સિદ્ધ કરવા માટે હૃદયનો અનિવાર્ય જુરમો, શુદ્ધ આત્મિકતા કળા મહસજણી એક આધ્યાત્મિક ઉત્પત્તિ—એ બધા આપણા દેશમાં કેવળ મોરાની વાતો ચર્ચ પડ્યા છે, આગલું કેંક જ

નાનાં હોનાને લીધે આપણી પ્રજાના હૃદયમાં એવો દાખર ધર્મ
સાચા નથી, તેમ જ માધ્યમથી જાણી મળે એ આપણા માનિત્યમાં
ધુમ્મસ ગયેલા લાગી છે

અમે આગા મળીએ છીએ કે અમેજી સિસ્ટમના પ્રભાવથી
આ બધી મકુચિતતા થીમે થીમે આપણાં મનમાંથી છૂટી જશે.
એ શિક્ષક પ્રત્યે વિગત પે. કમી એના અનુભવ ગેલી સારી વસ્તુ
જેવાનો માર્ગ ફેરવી દેવો આપણને માટે અત્યંત નથી એમ વાગે છે

સેવક

શ્રીનૌનિમિત્ત સર્વજ્ઞ

(૫)

ચિત્ર શ્રવણ—

તારી પત્ર વાચીને ખૂબ ખુશ થયો. ખરેખર, બગાડી મળી
જેવી ચાનાકી મગા શીખી કે, તે જોતાં તેમના આગળ કોઈપણ
મળી નિયમની વાત મહત્ત્વ અથવા કોઈપણ મહત્ત્વ અનિત્ય નામ
લેતા મનમાં મોકલ્યા થાય છે એ સમયે આપણે પણ ઝાંઝા મોગવતા
હતા, આપણા દેશમાં એ સમયે મોટા મોટા વીરો જન્મ્યા હતા—
પરંતુ બગાડી ઉપર એની મ્હી અમર ન થઈ તેઓ માત્ર બીજા
કોણ બીજા અનુદાન વગેરેને પુગલત્વના ગામતામાંથી ઉતારીને પૂજા
અમેરી નાખીને સભામાં પૂતળાનો નાચ બતાવે છે ખરી વાત એ
કે કે બીજા વગેરે મહાપુરુષો આપણા દેશમાં મરણ પામ્યા કે તેઓ
જે હવામાં રસતા હતા તે હવા દૂરે રહી નથી અનિત્ય છવતા
ગહેવું હોય તો તે તેનો જોગ નોઈએ નામ વા. ગમવું એ કઈ
સ્મૃતિ નથી, આણુ ધરી ગમવો એનું નામ જ સ્મૃતિ કહેવાય પરંતુ
આણુને જામત ગમવા હોય તો તેને ઉપયોગી હતા નોઈએ, તેને
ઉપયોગી જોગ નોઈએ આપણા હૃદયનું ઊંચું લોહી તે સ્મૃતિની

શિરામાં વહેતું થવું જોઈએ. મનુષ્યત્વમાં જ બીજા દ્રોણ જીવતા રહેલા છે. આપણે તો નકલી માણસ છીએ ! ધણે અંગે માણસના જેવા જ હીએ. માણસની પેઠે ખાઈએ છીએ પીએ છીએ, ચાલીએ છીએ ફરીએ છીએ, જગાસાં ખાઈએ છીએ ગંધીએ છીએ—કોઈ જુએ તો કહી ન શકે કે માણસ નથી ! પણ અંદરખાને મનુષ્યત્વ નથી ! જે પ્રજાના હાડમાં મનુષ્યત્વ છે, તે પ્રજાના મનુષ્યત્વ વિશે કોઈ શકા સાચી શકતું નથી, મદાન આશાને કોઈ માંગખોરી ધારી શકતું નથી, મદાન પ્રવૃત્તિને કોઈ ધાધિવ કહી શકતું નથી, ત્યાં તો સંકલ્પ જ કાર્ય બની ગયે છે, કાર્ય સિદ્ધિમાં પગિજીએ છે. ત્યાં જીવનનાં બધાં જ લક્ષણો પ્રગટ થાય છે. તે પ્રજામાં સાંદર્ભ ફક્તની પેઠે ખીલી હોય છે, પીગત્વ ફળની પેઠે પદવતા પામે છે. મને ખાતરી છે કે આપણું જેમ જેમ મહત્ત્વ મેળવતા જઈશું તેમ તેમ આપણા હૃદયનું બળ વધતું જશે—આપણા દેશના પીર પુરુષો તેમ તેમ મુનજીવન પામશે પિતામહ બીજા આપણી વચ્ચે જીવતા થશે. આપણા તે નૂતન જીવનમાં આપણા દેશનું પ્રાચીન જીવન જીવન બની જશે. નહિ તો મૃત્યુમાં જીવનનો ઉત્સવ શી રીતે થવાતો હતો ? વિદ્યુત પ્રયોગથી તો મૃતદેહ જીવતા જેવી કેવળ અંગબગી અને મુખબગી કરે એ જ. આપણા દેશમાં એ વિચિત્ર ભગિનાનો જન્મ થયો છે. પરંતુ હાથ હાથ, કાણુ આપણને એવી રીતે નચાવે છે ! આપણી એટલી બધી ઉન્નતિનું મૂળ ક્યા છે ! એ બધી ઉન્નતિ આપણે મૂઢીશુ યાના ઉપર ! એનું રક્ષણ શી રીતે કરીશું ? સદેજ હાલવા જતાં જ બે દિવસના સુખસ્વપ્નની પેઠે બધું જ કાણુ ગળે ક્યાં વિલીન થઈ જશે ! અધકામ બજ દેશ ઉપર અદુર્ઘ જ્ઞાનસ (મેજિક લેન્ટર્ન) નો પ્રકાશ પડ્યો છે, તેને જ ગ્રાહી ઉન્નતિ માનીને આપણે અંગ્રેજ દેશન પ્રમાણે તાલીઓ પાડીએ છીએ. ઉન્નતિનો અગાધ આપણને મળ્યો છે, પરંતુ ઉન્નતિને ધારણ કરવાનું તેનું પોપણ કરવાનું અને રક્ષણ કરવાનું વિપુલ બળ ક્યાં મળે છે ? આપણા હૃદયમાં

નગર કરીને જુઓ, ત્યાં તે એની એ જીર્ણના, અર્ધપૂર્ણના, કુદતા, અમલ, અભિમાન, અવિશ્વાસ અને હાથ કાયમ છે. ત્યાં અપવિતા, લલુતા, આજ્ઞા, અને વિલાસ ગદેવાં છે. દરતા નથી, ઉગ્રમ નથી, કાગળ બધા જ એમ માને કે જે સિદ્ધિ મળી મળે છે, સાધનાની જરૂર નથી. પણ જે સિદ્ધિ સાધના વગર મળી છે તેનો કાંઈ વિશ્વાસ કોણો નહિ. તેને તમારી માને જા, પણ તે કરી તમારી થવાની નથી. આપણે ઉપાજ્ઞાન કરી રાજાએ, એમને એમ મેળવી ન રાજાએ. આપણે જગતની બધી વસ્તુઓને જ્યાં સુધી પોતાની અદૃશ્યતા પોતાની ન કરી લઈ રાજાએ, ત્યાં સુધી આપણે કંઈ જ પામી શકતા નથી આપણા માથા ઉપર આવીને પડે એટલે આપણે પામી ગયા એમ ન કહેવાય. આપણી આખના આયુ સૂર્યકિરણને, આપણને ઉપયોગી થાય એ ગીતે, પ્રકાશના રૂપમાં ઘડી લે છે, તેમ જો ન કરે તો આપણે અધિગા જ ગદીએ, આપણી આધારી આખ ઉપર હજારો સૂર્યકિરણ પડે તો બે તેથી કાંઈ વળતુ નથી. આપણા હૃદયના એવા આયુઓ કયા છે ? આ પદ્માધાર શી ગીતે મટશે ? આપણે સાધના કેમ કરતા નથી ? સિદ્ધિની આપણને કશી ચિંતા નથી માટે પહેલાં એ ચિંતા ફોડી નોંધો.

અર્થાત્ વાપુની જરૂર છે. આપણી પ્રકૃતિ શ્લેષ્મા પ્રધાન છે. આપણા મિષ્ટાન્નામા વાપુ છે જ નહિ. આપણે જલ્દ સિદ્ધ છીએ, જલ્દ ભુદિમાન છીએ, કોઈપણ જાનનું આપણુ આપણામા નથી. આપણે પરીક્ષા પસાં કરીશું, ફાજમાર કરીશું, અને ત્યાં પીડા-આપણે આગળ નહિ થવાના, અનુસરણ કરીશું, કામ નહિ કરીએ, સવાર આપીશું, દવા તોફાનમા આપણે નહિ, પણ મુદ્દમામા અને પદ્માપક્ષીમા ખગ અર્થાત્ માગમારી કરતાં બોવાચાલી આપણને વધારે યુક્તિપુર મગ્નો લાગે ન. લકાઈ કરતાં પવાયન કરવાથી જ પિતૃયજ સચવાય છે, એવી આપણી માન્યતા ન. આવી જાતનો અત્યંત અિગ્ધ સ્વભાવ અને અજાણ શ્લેષ્માના પ્રભાવને લીધે

નિદ્રા આપણને પરમ રમખીય લાગે છે, અને અપને જ સત્યના આસન ઉપર બેસાડી આપણે મૃતોય પામીએ છીએ.

આ ઉપરથી ચોખ્ખું માલમ પડે છે કે આપણી મુખ્ય જરૂરિયાત વાયુની છે—ગાંડપણની છે. પેલે છદાતે એક જથ્થ વાયુવાળા સાથે મારો બેઠો થયો હતો. તે વાયુને લીધે એક આટો ઘર્ષને મુઠ્ઠા થયો હતો—એટલું જ નહિ ધણીવાર તો વાયુનો પ્રકાશ તેના આંધુ ઉપર આક્રમણ કરે છે. તેની સાથે લાંબા વખત સુધી ચર્ચા કર્યા પછી મેં નક્કી કર્યું કે ‘બીજું’ કંઈ નહિ પણ આપણા દેશમાં એક વાનિકવર્તિની સજાની જરૂર છે.’ સખાનો ઉદ્દેશ જીતે કરો નહિ પણ કેટલાક સારા માણસોના ઈરાદાઓને ગાંડા બનાવવા એટલે જ. ખરેખર, સાચા ગાંડા ઈરાદાને નોંધને આંખ કરે છે.

વાયુનું માદાત્મ્ય જ્ઞાન વર્ણવી શકે! જે બધી પ્રજાઓ ઝોગણી-સગી સદી ઉપર ઘર્ષને ઝોગણપચાસ વાયુ બોડીને ઝીપડી છે, તેમને આપણે સાવધાન લોકો કપારે પહોંચી ચકીશું. આપણામાં જે કંઈ થોડો વાયુ છે તે સલાના નિવસો ધડવામાં અને ભાષણો કરવામાં જ ખલાસ થઈ જાય છે.

મહાન આશા, મહાન ભાવના, મહાન ઉદ્દેશને સાવધાન બચાવ-કુશળ લોકો વરાળના જેવાં માને છે. પરંતુ એ વરાળને તોરે જ ઉત્પત્તિનું જલ્દાજ આલે છે, એ વરાળની પાસે કામ લેવું નોંધશે, એ વાયુને શદ વડે શકવા પડશે. એવી તુચ્છ શક્તિ બીજે છે ક્યાં! આપણા દેશમાં એ વરાળનો અને વાયુનો અભાવ છે. આપણે ઉત્પત્તિના શદમાં જરા જરા ફૂંક મારીએ છીએ, જેટલા ગાલ ફૂલે છે તેટલો ચે પાલ (શદ) ફૂલતો નથી.

મહાન ભાવના ખાતર આત્મવિસ્મર્તન કરવાને જે ગાંડપણ કહેતા હો’ તો તે જ ગાંડપણ એક સમયે પુષ્કળ પ્રમાણમાં આપણામાં હતું. એ જ અત્યંત વીરત્વ છે. કર્તવ્યને ખાતર રામ રાત્રી છોડીને વનમાં ગયા એ જ વીરત્વ, અને સીતા અને લક્ષ્મણ તેમની પાછળ

ગયાં તે પાંડુ રીંગલ ભગ્ત ગમને પાડા મોનાનના ગયા અને હનુમાને ગમની પ્રાણપણે મેરા ત્રી એ પળ રીંગલ દિંચા ઝગાં દશમામાં વધારે રીંગલ છે, મદલ્ય ઝગાં ત્યાગમા વધારે રીંગલ છે, એ જ વાન આપણા કાલો અને શાઓ પ્રજા કરે કે પડેનાનીને આપણા દેશમા સૌથી મોટી માનતા નહોતા એટલા માટે જ વા મીમ્નિના ગમ ગમજુને દુગવીને જ અટક્યા નહિ તેમજે ગમજુને દશમા આપી રામે ગમજુને મે વાગ હત્યો કે એક વાગ બાપ માગીને ઓ બીજી વાગ દશમા ઝગીને ઝરિ મહે છે કે એ બેમા પાડાનો જથ્થ જ અપ કે હોમરના ગેમિલિમે પગમૂલ હુમના અનદેદને યોડાને પૂછે બાધી શહેગની મદલિયા ઝગી દત્તી ગમની અને એમિલિસની ટુનના કરે। યુરાપીય મદામ્વિ હોન તો રાડવો મુદમા હત્યા ત્યા જ મદાજાગને પૂટુ મરન, પગલુ આપણા વ્યાસે કર્યું ગલ્ત્ય મદલ્યુ ગ્વામા અત નથી ગલ્ત્ય ત્યાગ ઝગામા અત કે જલ્થ બધાંનિ અત આવે છે, તે જ આપણુ નક્ક્ય હતુ માત્ર એટલુ જ નહિ આપણા મિત્રોએ પુગમરનો પળુ મોલ દેખાડ્યો નથી અમ્મને *Uplatarian* —ઉપયોગિનાવાદી કે કઈકે અશે દુમનતર છે એટલે તેઓના શાસ્ત્રમાં *Poetical Justice* મન્યતો ન્યાય નામે એક શબ્દ કે તેનો અર્થ નેજુલુ થાય કે, સત્કર્મનો લાર દેગવો એવો થાય છે આપણી મીતા ચિરદુ ખિની ગદી—ગમનક્ષમજનુ જીવન દુ ખમા મદમા પૂટુ થયુ આનડા મોટા અર્જુનલુ રીંગલ કયાં ગયુ આખરે કામે આવીને તેની પાસેથી થાદન સોઓને દરી લઈ ગયો તે ગાડીવ છપાડી ન શમ્વો. પામ પાડવનુ આખુ જીવન મગ્ગિમા દુ ખમા શોખમા વનમા નીત્ય આખરે પળુ શુ મુખ પામ્યા। દગ્ગિશ્વરે આટ આટલું મેગલ્યુ આટઆટનું દાન કર્યું આખરે મિત્રે તેની પાસેથી પુરનો મરનો બ તો જે સ્વર્ગ તે પળુ મૂટવી લીધુ બીએ ગજપુત્ર હોવા છતાં સન્યાસીના જેવુ જીવન ગાલ્યુ તેમના આખા જીવનમા મુખ કયા। આખુ જીવન જેગો આ મદમામની મ્લિન સધ્યામા રતા દતા તેમને મૃત્યુ સમયે સુસધ્યામા વિશ્રામ કરવાનો અર્થો।

એક મમયે મહાન ભાવના પ્રત્યે આપણા દેશના લોકોને આટલો વિશ્વાસ, આટલી નિષ્ઠા દતી ! તેઓ મદતરનેજ મદતરનું પરિણામ માનતા, ધર્મને જ ધર્મનો પુરુષાર્થ સમજતા.

અને આજ કાલ ! આજ કાલ આપણને એવું થયું છે કે કાગડુનગીરી મિત્રાચ ખીન્ન કરા ઉપર જ આપણને વિશ્વાસ નથી, એટલું જ નહિ, વેપારને પણ આપણે ગાંડપણ માનીએ છીએ ! અગ્નિને આપણે ભવસાગરની નાવ બનાવી છે, અને પોતાના નામની સહી કરવામા ભારે વીગત માનીએ છીએ.

આજે તાની અને મારી વચ્ચે એક ચથો, ભાઈ, મહત્તાને વળી આ કાગડુ ને તે કાળ શુ ? જે કંઈ સારું હોય તેને આપણા હૃદય પ્રદણ કરે, બધા સારું હોય ત્યાજ આપણા હૃદય આગળ વધે ! આપણી લક્ષુતા, અપવિતા, સંકુચિતતા દૂર થાયો ! અવિતા અને કુદતામાથી જન્મેલા બગાળીસુવળ અભિમાનથી કુચાઈને આખ મીચીને પોતાને સૌના કરતા મોટા ન માનીએ અને મહાન થવા પટેના દેસ-કાગ-પાવનો બેઠ ગળ્યા પિતા જે મહાન હોય તેની અગ્નિ-જ માથે ચઢાવી રાકીએ એવો નિનય પામીએ.

શુભાશીર્વાક—

શ્રીવહીચરચુ દેવગર્ભજી

(૬)

શ્રીચરણેયુ—

જાદાજી, હમણા મોડા દિવસથી પ્રવાસે નીકળ્યો છું આ દૂર દૂર વિગતના ખેતરમા આ અગોકની છાયામા બેસ બેસ આપણુ તે ક્વદતા શરેઝ એક મોડુ ઈંટનું પાજડું હોલ એવું લાગે છે વાપ્પો માણુમોને એક મોટા પાજડામા પૂર્ગતિ કાઈ જાણે દાદમા વેચવા લાવ્યું કે વ્યભાવનું ગીત જૂલી જઈને સૌ કચકચ અને ગોળગોળ

કર્પા કરે છે. હું તે પાંચતું ડાહીને કાઢી આવ્યો છું, હું દાટમાં વેચાવા માગતો નથી.

ઝાડપાન ન દેવ તો માગથી જીવાય નહિ—હું સોળસોળ આની 'વેલિટોગિન' છું. હું તન મનથી વનરપતિનું સેવન કરું છું. ઈંદ, લક્કડ, ચૂનો, રોડાં મૃત્યુભારની પેઠે મને હથકવા કરે છે, હૃદય પળે પળે મરતું હોય છે. મોટી મોટી ધમારતો પોતાનાં સખત સખત પીઠ પાટિયાં પલોળાં કરીને મોં ડાહીને મને ગળી જાય છે. પ્રકાંડ કલકતાના કદિન જરૂરમાં હું જાળે રૂંક દબામ ધઈ જાઉં છું. પરંતુ અહીં આ ઝાડપાનની વચમાં પ્રાણ દિવોળા લે છે. હૃદયમાં ત્યાં જીવનનું મરોપર છે, ત્યાં પ્રકૃતિમયી ચારે કારથી 'જીવન' આપીને બેગું થાય છે.

બગ દેશ અહીંથી કેટલાવ સેંકડો કોશ દૂર છે! પરંતુ અહીંથી બંગાળમિની એક નવીન મર્તિ જેવા પામું છું. ત્યારે હું બંગ દેશમાં વસતો હતો, ત્યારે બંગ દેશને મારે ઝાઝી આશા લાગતી નહોતી. ત્યારે એમ લાગતું હતું કે બંગાળ તો ગાંડે ફજસ ને મૂંઝે તેજ—જેંસ ભાગોળે ઝાશ છાગોળે ને પટેલને ત્યાં ધમાધમ—તો દેશ છે. નાને મોટે મોટી વાત કરનારાં દેશ છે. પેટમાં બરોળ, કાનમાં કલમ અને માથે શામલાકતો દેશ છે. અને લાગતું હતું કે અહીં તો ખીજ જોનજોવામાં તેજ લાચતું ધઈ જાય છે અને બાર લાચની કાકડીથી આગળ વધી જાય છે. અહીં મામડાંના ડોકરા દારૂપગ દલાવીને માત્ર એક અદસન લજવું છે અને માને છે કે પ્રેક્ષક કેવળ આઠાઈ કરીને દસે છે, પાકી દસવાને કર્યું મોચ કારણ છે નહિ. પરંતુ આજે આ દબરો કોશ દૂરથી બંગાળમિની મુખની આસપાસ એક અપૂર્વ જ્યોતિર્મંડલ દેખાય છે. બગદેશ આજ મા બનીને બેઠો છે—તેમના જોગામાં બંગવાસી નામે એક મુંદર બાજક છે—તેઓ દિમાલયને ચરણે, સાગરને તીરે પોતાનાં સ્વામ્ય કાનન, અને પદ્મિપૂર્ણ

શન્યદ્વેષોભા, ગચ્છાધ્વજપુત્રને તીરે એ વ્યાગકને જોળામા લઈને તેનું લાલન કરી ગયા હ એ વ્યાગકના મો તરફ માતા ઝૂળીને જોઈ ગયા છે, એને જોઈને તેમના મુખ ઉપર આશા અને આનંદનું તેજ દીપી ઊઠ્યું છે હજારો કોરા દુરથી પણ દું માતાના મુખનું તે આશાનું તેજ જોઈ શકુ છું અને હિંમત આવે છે કે એ વ્યાગક નહિ મરે બગમૂમિ એ વ્યાગકને મોહુ કરીને એને એક દલાટો પૃથ્વીતી સેરામા અર્પણ કરી સમ્રો મગમૂમિના જોળામાથી આજે કાઈ વાગ વ્યાગકનું રુદન તો કાઈ વાગ દામ્ય મલગાય છે—મગમૂમિની દાનદેશ નિરુજો આજ સુધી નિગતબ્ધ હતી, બગલવનમા વ્યાગકનો કાંપવનિ આજ સુધી મલગાયો નહોતો, આજ સુધી આ ભાગીચીની બને કાઠા કેવળ અમરાન જેવા લાગતા હતા આજે બગમૂમિનો આનંદ ઉત્તમ ભાગવર્ષને ચારે ખૂણેથી મલગાય '૧. આજે ભાગવર્ષને પૂર્વ છેડે જે નદ જાનિતું જન્મ—સગીત ગદાર્ધ ગચ્છુ છે, તે ભાગવર્ષને દક્ષિણ છેડે પશ્ચિમપાટની ગિરિમાળના ઠનાદાના પ્રદેશમા ખેસીને ૫ સામગી ગયું છું. બગદેશમા બેઠા બેસા જે માત્ર અર્થહીન કોલાહલ લાગતો હતો, તેનો અદોષી એક મહાન અર્થ જોઈ શકુ છું. અહીં દુરથી બગદેશનું કેવળ વર્તમાન નહિ પણ ભવિષ્ય સુદ્ધા, દેવગ મત્સ્ય ધન્યાઓ જ નહિ, પણ સુદૃઢ સલામનાઓ સુદ્ધા જોઈ શકુ છું. એટલે માગ હૃદયમા એક પ્રકાશની અનિર્વચનીય આશાનો સચા થાય ૭

મનના આવેજને લીધે વાત જગા મોગી ચર્ચાઈ તમાગથી વગી મોગી વાત ખમાતી નથી નાની વાતના તમે જરા પક્ષપાતી કો—એ સારું નથી જમે તેમ હો, તમને લાગ્યું આપરાનો મારો ઉદ્દેશ નથી ખરી વાત એમ છે કે આજ સુધી બગદેશ શહેરની બાજુમા પડ્યો હતો, હવે આપણને શહેરમા લેવાની વાત આવી છે એવી મને ખાનગી રીતે ખબર મળી કે હવે આપણે માનવસમાજ નામક જદત મ્યુનિસિપાલિટીને માટે કર આપવાના અધિકારી થવા

છીએ આપણે પૃથ્વીની ગળદાનીમા દાખલ થવાનો પ્રયત્ન કરી
ગયા છીએ આપણે ગળદાનીને હા આપીશુ અને ગળદાની પાસે
હા ઉતારીશુ

માણસને માટે કામ કર્યા વગર માણસમા ગણુની ન થાય
એક દેશના વામીઓમા ન્યા હરેકે હરેકે જણુ બધાનો પ્રતિનિધિ હોય,
નધાની જવાબદારી બધા જ પોતાને માથે લેતા હોય ત્યાજ ખરેખર
જાતિનું ઘડતર થયુ કે એમ મહાત્મા અને જેઓ પોતાની જાતિને
અલિક્રમીને માનવસમાજને માટે મમ રૂ છે તેઓ માનવ જાતિમા
ગણુમા આપણે અવગતિ અને માનવજાતિને માટે કામ કરી રહીશુ
એવી આશા નથી લાગતી? આપણામા એક વિશાળ ભાવનાના પૂરે
આવીને પ્રવેશ કર્યો કે તે આપણા બધા બાગણા ઉપર આવીને
આઘાત કરી ગયુ કે આપણને સડની સાથે એમમગ કરવાનો પ્રયત્ન
કરી ગયુ કે અને જણુ નિરાપ કર હા, બધુ એકમાત્ર ચર્ચાયુ
પરતુ મને આજે એમલા ખાતર આનંદ થાય કે આજ બધુ
એમમગ થવા બેઠુ કે ખરુ આપણે જ્યારે બગાડી ચક્રિય ત્યારે
એક વાર બધુ મોઠામર થયે અને બગાડીઓ જ્યારે માણસ થશે
ત્યારે વળી વધારે એમમગ થયે વિપુલ માનવશક્તિ બગાડી સમાજમા
દાખલ થઈને કામ કરેલા લાગી કે એ હુ થી જોઈ શકુ છું
એની અસમર્થતા કાણુ મુક્ત હી શકવાનું કે? જો આપણી સક-
ચિતતા આપણુ આગસ હુ અને ત્યારે ડા મ આપણામા મહત્ત
પ્રાણનો સમાગ કરી તે પ્રાણને પૃથ્વી સાથે મુક્ત કરી દેશે આપણને
પોતાના જૂન બનાવી પૃથ્વીમા નવા નવા સદેશ પામવો આપણી પાસે
પોતાનું મમ રંગવી લેવે ત્યાર એકે વિમાન મનમા ચોક્કસ ખાતરી
થાય કે હ બગાડીઓનું એક ચોક્કસ કામ જેનું આપણે હક જ
પૃથ્વીનું ધાન બગાડી આવેલા નથી આપણી શરમ એક દિવસ દર
થશે એવું આપણે હૃદયથી અનુભવીએ છીએ

આપણે આજના કામનું પાણુ છે આપણુ બગાડીઓમાથી

જ તો ચૈતન્ય જન્મ્યા હતા. તેઓ કંઈ સંકુચિત વાડામાં પુરાઈ રહેલા નહોતા, તેમણે તો સમસ્ત માનવજાતને અપનાવી હતી. તેમણે વિશાળ માનવપ્રેમથી બંગાળીને પ્રભામયી બનાવી હતી. ત્યારે તો બંગાળ પૃથ્વીને એક ખૂણે પડેલો હતો, ત્યારે કંઈ સમાનતા, બંધુતા વગેરે સંબંધો સરળતા નહોતા, સૌ પોતપોતાનાં આઝિકતર્પણ અને ચંડીમંડપમાં મરાગૂલ હતા—એવે વખતે આવાં વચન શી રીતે ઉચ્ચાર્યાં ?—

“ માર ખેચેછિ ના હવ આરો ખાળ,
તાછ બલે કિ પ્રેમ દિખ ના આર ! ”

માર ખાધો છે, કદાચ હજી ખાધું,
તેથી શું કંઈ પ્રેમ હજી ના દેશું !

આ વાત ફેલાઈ શી રીતે ? સઘળાના મોમાંથી એ વચન નીકળ્યું શી રીતે ? પોતપોતાની વાંસજાળ પાસેના ધગ્ગાગની ધૂલગની વાડ ઝોળગીને પૃથ્વીના મધ્ય ભાગમાં આવવાનું કાણે આવાહન કર્યું, અને તે આવાહનને બધાએ જવાબ શી રીતે દીધો ? એક સમયે બંગાળમાં એ પણ બનવા પામ્યું હતું ને ? એક બંગાળીએ આવીને એક વખત બંગાળ દેશને રમ્તા ઉપર બહાર કાઢ્યો હતો ને ? એક બંગાળીએ જ એક દિવસ આખી પૃથ્વીને ગાંડી કરવાનું કાવતરું ગૂંથ્યું હતું ને, અને તેમાં બંગાળીઓએ જ ભાગ લીધો હતો ને ! બંગાળને મારે એ ગૌરવનો સમય હતો. તે વખતે બંગાળ ગ્રામીણ હોય કે પગમીન હોય, મુસવમાન નવાબના હાથમાં હોય કે ગ્વહેરી ગજના હાથમાં હોય, બધું એને સરખું જ હતું. તે પોતાના તેજથી પોતે નેજરથી બન્યો હતો.

ખરી વાત એ છે કે બંગાળમાં તો એક વખતે બહુ એકાકાર થવા બેઠું હતું. એટલે કેટલાક લોકોએ ગાંડા ચર્મને ચૈતન્યને યદાનો કાઢી

છૂટે. મારો હતો પણ મધ્યે શરૂ થઈ નહિ. થ નો કશો તજાઈ
 ગયો. જોત જોતામાં એવું એમમં થઈ ગયું કે, જન ન ગરી, કુદ
 ન રહ્યું હિંદુ મુસનમાનમાં જે જે ન ગયો. ત્યારે તો આર્થિક
 તિડકાએ જનિજેલી ચર્ચા ઉપાડી નહોતી. હું તો મૂંઝુ પુ કે ચર્ચા
 કરીએ તો ચર્ચા જીપડે જુદા જીવના જીવને આજી વધતી હોય છે,
 ત્યારે તર્કનિર્મળ, ક્રીષ્ણી ક્રીષ્ણી જામતો, બહુ જ થોડી વાગ્યા પોત
 પોતાના દગ્ધા ઝટપટ ભગઈ જાય છે. કાગળ મગ્યા કરના મોગી
 માગી નથી જુદા જીવના આવીને મહેલે, આકર્ષ સગવડ અગરનો
 પ્રશ્ન નથી મારે ખાતર જ્યાંએ મરવું પડશે લોકો પણ તેનો અદેશ
 સાભળીને મરવા મડે છે મરવી વખતે ક્રીષ્ણી ક્રીષ્ણી વાતોની ચર્ચા
 કરવા કાગળ બેમે !

કૈાન્ય જ્યારે ગરતા ઉપર બધા પડ્યા ત્યારે બચાગ દેશના
 ગીતનો સર શુદ્ધ બતાઈ ગયો, ત્યારે એક-કદ-વિહારી બેઠકી સર
 દેશના કયા તજાઈ ગયા ત્યારે સદસ હુદયના તરંગહિસોય સદસ
 કદોને ઊભગવીને નવે મુરે આકાશમાં ફેલાવા લાગ્યા ત્યારે ગગ
 શાગિણીઓ થઈ ઊડીને ગરતા ઉપર આવીને જીભ એક જથ્થે
 ઊડીને દગ્ધને વર્ષા વિશ્વને પાગન કરવાને માટે કીર્તન નામે એક
 નવું કીર્તન જાગ્યું જેવો ભાવ તેવો જ કદરવુ—અશુભમા વધાવી
 બધું એમકાર કરવાને માટે કદનખનિ જાગ્યો ! એકાત ઓગડામાં
 બેસીને લગાવી લગાવીને એક માત્ર વિરહિણીનું બેઠકી રુદન નહિ
 પણ પ્રેમથી આકુલ થઈને નીલાકાશ તળે જીભ રહીને સમસ્ત
 વિશ્વ જગતનો કદનખનિ

?

એટલે એવી આશા જાગે છે કે ફરી એક વાર કદાચ આપણે
 એક જ મગનીથી પાગન થઈને એમએક એક જાતિ જની જઈ શકીશું
 દીવાનખાનાનું ગચગચિલું ઊડીને જ્યાં મળે રાજમાર્ગ ઉપર
 નીકળી પરી શકીશું બેઠકી કુપદ ખ્યાલ ઊડીને રાજમાર્ગ કીર્તન

ગાઈ શકીશું. એમ લાગે છે કે અત્યારેજ બંગ દેશના પ્રાણુમાં એક બદલ વરણ દાખલ થઈ છે, એક આશાનું ગીત ગાજવા માંડ્યું છે, એથી આખો દેશ મહા મહાથી કમળી ઊઠે છે. એ જ્યારે જગીને ખેંદો થશે ત્યારે આજનાં આ બધાં સંવાદપત્રોનાં ખોટાં પુદ્ધો, લાખો કુદ્ધ કુદ્ધ તર્ક વિતર્કો, ઝગડા—બધું ચૂલામાં જશે, આજ કાલના મોટા મોટા નાના માણસોએ નખે દોરેલી મર્યાદા રેખાઓ ક્યાંની ક્યાં અલોપ થઈ જશે! ત્યારે ફરી એક વાર બંગાળ એકાકાર થશે.

સાચી સ્વાધીનતા ભાવનાની સ્વાધીનતા છે. મહાન ભાવનાના દાસ થઈએ તો જ આપણે સ્વાધીનતાનું સાચું સુખ અને ગૌરવ અનુભવી શકીએ છીએ. ત્યારે રાગ કાણ અને પ્રધાન કાણ! ત્યારે એકાદ જીવું સિદ્ધાસન માત્ર બતાવીને આપણા કરતાં કાંઈ જીવું નહિ થઈ શકે. તે ગૌરવનો હૃદયથી અનુભવ કરી શકીએ તે જ ક્ષણે આપણું હૃદય વર્ષાનું અપમાન દૂર થઈ જશે, આપણે બધી બાબતમાં સ્વાધીન થવાને લાલક બનીશું.

આપણું સાહિત્ય જો પૃથ્વીનું સાહિત્ય બને, આપણી કથા જો પૃથ્વીના કામમાં આવે, અને તે રીતે પણ જો બંગાળના વાસીઓ પૃથ્વીના વાસી થઈ શકે, તો પણ આપણામાં ગૌરવ પેદા થશે, હીનતા ધૂળની પેઠે આપણે શરીર ઉપરથી ખંખેરી નાખી શકીશું.

કેવળ બંદૂક ફેરી શકવાથી જ આપણે મોટા થઈ જવાના નથી, પૃથ્વીનું કાર્ય કરી શકીશું ત્યારે આપણે મોટા માણસ થઈશું. મને તો આશા લાગે છે કે આપણામાં એવા મોટા માણસો જન્મશે જેઓ બંગ દેશને પૃથ્વીના નકશામાં દાખલ કરશે અને એ રીતે પૃથ્વીની સીમા વિસ્તારશે.

તમે પાછા લખો પત્ર લાંચના નથી, એટલે બીક લાગે છે કે રખેને આ પત્ર પાછો મોકલી એનો દેકો સારલખી મોકલવાનું તમે

હલેથી, પણ તમે વાતો કે ન વાતો અને તો વખતથી આવનદ થયો
 કે એ જાણે એ જ અને પત લખ્યો કે, અને વાતોને અંતરૂં મેલો
 પ્રાપ્ત કર્યો કે

મેવડ—

શ્રીનરીનદિગોઝ શર્મણ

(૭)

ચિત્તવંશુ—

ભાઈ અમારા જૂના જમાનામાં પોટલોદિસ કાઢી દત્તી
 નદિ—જરૂરી મમતા પત સિવાય બીજા કોઈ ભતના કાગળ અમારા
 હાથમાં આવતા નદિ, એટલે દ્વેષ કાગળ વાચનાને જ અમે ટેવાયના
 છીએ વળી હું ઠીકો ધરે માણસ—એકેએક અક્ષર નેડળી કરી
 કરીને વાચના પડે કે, મોટા કાગળ વાચના અને બીજા લાગે કે, એ
 વાત ખોટો નથી પણ તારો પત વાચના પછી લામો પત વાચના
 માત્ર બધું કુખ દુઃખ થઈ ગયું તે જે લામણીપૂર્ણ પત લખ્યો
 છે, તેની સમાલોચના કરવા બેસવાનું અને મન થતું નથી, પણ
 ઘડકા માણસનું કામ જ સમાલોચના કરવાનું હોય કે વૈવનની
 સ્વાભાવિક દષ્ટિએ કુદગતનું સૌદર્ય જ નજરે ચડે કે, પણ અમારો
 થઈને કેવળ અને દોષો અને કીચી વીચતો નજરે પડે જ

વિદેસમાં ગયા પછી બચાળી ભતિની ઉજતિની આશા તારા
 મનમાં જોગાઈ આવી છે, તેના કેદના કાગળો જ મુખ્ય કાગળ
 એ કે અહીં તને અહીં થયું હતું, ત્યાં તને આધેડ પચી જાય છે,
 અને તેની સાથેસાથ તું એમ માની લે કે જગતી માત્રના
 પેટમાં અજ પચી જાય છે—આવી ગિયતિમાં જાનામાં આશાતો
 સચા? ન થાય? પરંતુ હું તો અન્યથાથી પીડાતો બચાળી સત્તાન
 છું—તારો પત અને તો પહેલેથી લે છે-લે સુધી વાર્તા જોવા લાગે
 પેટમાં છે અજ પચના અને ન પચના ઉપર દુનિયાના કેદના સુખ

દુ ખ મગગ અમગગનો આધાર છે, તેનો ધર્મ વિચાર કરી જોતું નથી હોજરી ઉપર જે ઉત્તરિનો પાયો ચણાયો નથી હોતો તે ઉત્તરિ કેટલા દિવસ ટકી શકે! જઠગગિનો પ્રખર પ્રભાવ જ મનુષ્ય જાતિને આગળ ધકેલે છે જે જાતિની કુધા ઓછી તે જાતિ ગદે સોયે સગખુ અને જન્ય તોયે અગખુ, તેનાથી કશું લાભ થવાનું નથી. જે જાતિ આહાર કરે છે, પણ હજમ કરતી નથી, તે જાતિ કદી સદ્ગતિને પામી શકતી નથી.

જગાળી જાતિને અમ્લ રોગ થયો છે જોટલે તે લાગુનગીરી છોડી શકતી નથી તેની હિમત ચાનતી નથી, તેને આગા મધાતી નથી, તેનાથી ઉદ્ભવ થતો નથી જોટલા માટે જે લોકોને મિયાગને દોષ દર્શાવવા એમ નથી આપણું શરીર નાશુ, કુદ્ધિ અપરિપકવ, અને ઉદગમ તો વગી તેવી મે વિગેય, જોટલે અમાજ મુધાગની પેઠે હોજરી-મુધારો પણ આપણે માટે આવશ્યક થઈ પડ્યો છે.

આનંદ વિના ઉત્તરિ થાય શી રીતે! આસા ઉત્સાહ આવે ચલાયો! નિબૂળ નીનડેલાને સિદ્ધિને માર્ગે વારવાર આગળ કાણુ ધકેલે! આપણા આ નિરાનંદ દેશમાં જીવવાની ઇચ્છા થતી નથી, કામ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી, એક વાર પડી જવા જોટલે કરેક ભાગી જાય છે પ્રાણ દીધા વિના વશુ જ મગ થઈ જ તું નથી— પગ તુ પ્રાણ શાને જલે આપીએ! આપણા પ્રાણ કાણુ ખૂચરી હે! આનંદ નથી! દેશમાં આનંદ નથી! જાતિના હૃદયમાં આનંદ નથી! શી રીતે જીવે? આપણો આ અપાણુ કુદ્ધિ શીર્ષુ દેહ, અમ્લજનથી વીધાઈ ગયેલો છે, મેલેગિયાથી જીર્ણ થઈ ગયેલો છે—રાગનો પાગ નથી—નિધન્યાપિની આનંદમુધાની અનંત પ્રસન્નમુધાગ આપણે પૂરતા પ્રમાણમાં ધાગણુ કરી ગળી શકતા નથી, જોટલે આપણી ઉધ જીડતી નથી, એ વાર થાકી ગયા જોટલે ચા- જતો નથી, એ વાર ગર્મ લૂની ગણુ જોટલે ફરી તે આખુ થઈ જ તું નથી, એક વાર અનસાદ આનંદ તો દિવસે દિવસે વધતો જ જાય છે.

ઝોટલે કેવળ મગ્ત જની મો ચાવરો નહિ, એ મગ્તીને ધારણુ કરી ગાખવાની, એ મગ્તીને સમગ્ત જ્ઞતિની શિરામાં સચાગિત કરવાની શક્તિનો સચર કવો જોઈએ એક પ્રકારના આશી આનંદનો ભાવ સમસ્ત જ્ઞતિના હૃદયમાં દદ ગીતે બદ્ધન થયો જોઈએ એવી એક પ્રબળ ઉત્તેજનાશક્તિ આપણા જ્ઞતિહૃદયના કેન્દ્રગ્રથને રાતદિવસ ખડી ગહેરી જોઈએ જેના આનંદના ઉન્નૈષ્ઠાસના વેગથી આપણા જીવનનો પ્રવાહ દમ્ભરે ધાગજો જગતમાં દમ્ભરે વિશામાં વહી રહે કયા કે તે રક્તિ! અને કયા કે તેને જિભા ગહેરાનું સ્થાન! તે શક્તિના પત્તાગથી આપણે આ જીર્ણ દેહ વિદીર્ઘ થઈને ધૂગ બેગો મગી જાવ એમ કે

મે તો બાઈ વિચાર કરી ગાખ્યો છે, કે જે દેશની આબો-હવામાં મચ્છર વધારે ઘાય છે, ત્યાં મહાન જ્ઞતિ જન્મી શકતી નથી આ આપણી બેજવાળી જમીન અને જગસો અને આ કામન માટીમાં મોંનુહાનતત્પર પ્રમુજ સમ્પ્રતિનો પ્રવાહ આરીને આપણી કાનનવેશિત પ્રચ્છન્ન એમત કુદ્ર કુટીરોને રાજ લાગી નાખે કે જે જ આમક્ષા જમાડે કે પણ ઉપાય નથી, કામ વધારી મૂકે છે, પણ શરીર નથી, અસતોષ પેદા કરે છે પરંતુ ઉદ્ધમ નથી આપણી જે શાંતિ દત્તી તેનો નાશ કરે છે, અને તેના જતલામાં જે સુખના મુગળજા રચે છે તે પણ આપણને કુબ્રાપ્ત કર કામ કરવા છતાં સાચી સિદ્ધિ મળતી નથી, માન ગત દલાડો થાક લાગે છે એ જ મને લાગે કે કે એના કરના આપણે પહેલાં સુખમાં દત્તા—આપણી તે સ્નિગ્ધ કાનન-જાવામાં, પવનના મર્મગંધનિર્મા નદીના કલસ્યમાં, સુખ ભરી કુટીરમાં સ્નેહથીના માતાપિતા, પતિપ્રાણ્ય સ્ત્રી સ્વજન વત્સલ પુત્રકન્યા, પગિવાર સમા પગિવિતો અને પડોશીઓ સાથે જે નિરુપદ્રવ માળો ગચ્છો દત્તો, તેમાંજ આપણે સુખમાં દત્તા મુરોપીય વિરાટ સમ્પત્તાના પાવાણુના સાધનો આપણને કયા મળવાના દત્તા! આપણી પાસે કયા છે તે વિપુલ જગ તે આતિહર જનવાયુ

તે ધૂરધર વિશાળ લલાટ ! અવિશ્રામ પ્રવૃત્તિ—બાધા વિધિની સાથે અવિશ્રામ યુદ્ધ—નવા નવા માર્ગોની શોધમાં અવિશ્રામ દોડ—અસં-
તોષાગ્રિમાં અવિશ્રામ દાહન—એ બધું આપણા આ પ્રખર રૌદ્રનત
આર્દ્રસિક્ત દેશમાં જીર્ણીકૃત દુર્ગળ દેહે શાનું ચર્મ શકે ? કેવળ
આપણે સ્વામલ શીતલ તૃણનિવાસ છોડીને આપણે મતંગિયાની પેઠે
ઉગ્ર સમ્પત્તાના અનલમાં બળી મરીએ છીએ એટલું જ.

બાળકોએ સાંભળવું નેઈએ અને વૃદ્ધોએ બોલવું નેઈએ—
એટલા માટે તમારા લોકો પાસે હું દૂંઠ પત્રની આશા રાખું છું,
પરંતુ જાતે લાંબા પત્રો લખું છું. જુવાનિયાઓની વાત ધીરજપૂર્વક
લાંબો વખત નું સાંભળી શકતો નથી—પણ પોતાની વાત કહેતા
ધરાતો નથી—એટલા માટે ‘પોતે જેવા વ્યવહારની આશા રાખતા
હો તેવો વ્યવહાર બીજા પ્રત્યે રાખવો’ એ ઉપદેશ અનુસાર મારી
સાથે વર્તીશ નહિ—પહેલેથી ચેતવી મૂકું છું.

આશીર્વાદ—

શ્રીવશીચરણ દેવશર્મણુ:

(૮)

શ્રીચરણેયુ—

ત્યારે વળી શું ! તો છે બધું સૂક્ષ્મમાં જનું. બંગાળ દેશ પોતાના
આંબા ફળસીના બાગમાં અને વાંસગળમાં બેસીને માત્ર ધરકામ
કરતો રહે. સૂલો ઉઠાડી મૂકે, અઠવાડિક માસિક બધાં જ પત્રો
બંધ કરી દો, દુનિયાના બધા જ વિષય વિશે જે ચર્ચા અને આંદોલન
આવી રહ્યા છે તે બધાં બળજબરીએ બંધ કરી દો, અંગ્રેજી ભણવાનું
તદન બંધ કરી દો, વિજ્ઞાન શીખડો નહિ, જે બધા મદાત્માઓએ
માનવગતિને માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું છે તેમનો ઇતિહાસ
વાંચશો નહિ, પૃથ્વીની જે બધી મદાન પ્રવૃત્તિઓ વાસુદેવની પેઠે

હમનેરો ફેણો ઉપર માનવ જાતિને વિનાશ-મૃબલામાંથી બચાવીને અટકાવેલો ઉત્થાનને માર્ગે ધારણ કરી રહી છે, તેમને વિશે વિવિધ કૃત્રિમ અજ્ઞાન રહ્યો. અર્થાત્ જોને લીધે હૃદય અમત થાય, મનમાં ઉદ્ભવનો સંચાર થાય, વિશ્વની સાથે મળીને એકત્રપણે કામ કરવાનો અનિવાર્ય આવેશ ઉત્પન્ન થાય—તે બધું છે દૂર જતું. વાંચતું હોય ને! નવું દીપણું વાંચો, કયે દિવસે વંતાકનો નિષેધ છે અને કયે દિવસે કોળાનો વિધિ છે તે વિશે રાજ ચર્ચા કરો. જોટલો, મોટી કળીનો દુકો, તપખીર અને નિંદામાંજ આ ઉનાળાના જળતા બપોર ગાળો. સંતાનનાં માથામાં ચાણક્યના શ્લોક ઘુસાડીને તે માથાને આ લોકને અને પરલોકને માટે ખોરાક બનાવી રાખો.

દાદાજી, તમે શું સાચેસાચ એમ કહો છો કે, આપણે એક સો વર્ષ પહેલાં જેવા હતા તેવાને તેવા જ રહીએ એ સારું છે, અને જરા પણ ઉત્થાન થવાની જરૂર નથી? જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર નથી, કારણ, રખેને પ્રજા જ્ઞાનજ્ઞાણસા જન્મીને આપણા દુર્જન દેહને છૂર્જ કરી નાખે! લોકહિતકર ઉપદેશ સંભળવાની જરૂર નથી, કારણ, રખેને માનવહિતને ખાતર કઠોર વ્રત પાળવા જતાં આ કઠોર તકકાના તાપમાં આપણે સુકાઈ જઈએ. મોટા માણસોનાં ચરિત્ર વાંચવાની જરૂર નથી, કારણ, રખેને આ મચ્છરના દેશમાં જન્મ્યા છતાં આપણાં દુર્જન હૃદયમાં મોટા માણસ થવાની દુરાશા જાગે! તમે સલાહ આપો છો કે કંઠા ઢાંચો, હાથમાં રહો, પરનાં બારણાં બંધ કરો, તરોપાનું પાણી પીઓ, નાકનાં નસ્કારાંમાં તેલ મૂકો, સ્ત્રીપુત્રપરિવાર અને પટોશીઓ સાથે નિરુપદ્રવે સુખનિદ્રાની સાધના કરો.

પરંતુ હવે સલાહ આપવી વૃથા છે, એવવત્તા એ નિષ્ફળ છે. બંસીનો પ્વનિ કાને પડ્યો છે, અમે ઘરની બહાર જવાના જ. જે બંધનથી અમે સમસ્ત માનવજાતિ સાથે જોડાયેલા છીએ, તે બંધન આજે જેમી રહ્યું છે. જહત્ માનવ આજ અમને બોલાવે છે, તેની સેવા જો ન કરી શકીએ તો અમારાં જીવન નિષ્ફળ જવાનાં છે.

કોઈ મેળ રહેતો નથી સામાન્યરીતે બેને બે ચાઝ થાય છે, પણ એમએક એક દલાડો બેને બે માય થઈ જાય છે. ત્યારે ધરડા માણસની આખેથી ચરમા પડી જાય છે અને તે અશક થઈને જોઈ રહે છે એમએક ત્યારે નરીન લાવતો પ્રવાહ આરિને જ્વનિના હૃદયમાં વમળ પેદા કરે તે જ આ જન્મ થાનો સમય હોય છે—ત્યારે મૃતુ સુ ઘાય તે નકરી ન કરી સમય એટલે આત્માવાક્યામાં આપણા તે મૃદ માળામાં રહે પાછા જવું નથી ।

જોઈએ તો જીરીશુ કે જોઈએ તો મરીશુ, એ જ સાડુ-મગવાની બીક જીઆ કરવાની કઈ જરૂર નથી કોમવેન ત્યારે લોકોની મુલામીના બધો કાપી નાખતો હતો ત્યારે તે મરી પણ જઈ શકત જીવતો પણ રહી શકત, વોશિંગ્ટને ત્યારે નવી પ્રગતના આત્મચેતના કંડો ઉગ્યા હતા ત્યારે તે પણ મરી પણ જઈ શકત, જીવતો પણ રહી શકત પૃથ્વીમાં બધે જ એ પ્રમાણે કાઈ મરે છે, અને કાઈ જીવે છે—તેમાં વાધો જો ? નિરુણ એ જ ખરૂં મૃત્યુ છે અને કદાચ જીવતા રહીશુ કે કદાચ મરી જઈશુ—પણ તેથી કામકાજ છોડી દઈને દાદાજીના ખોળા પાસે બેસી આજો દલાડો વાર્તા નહિ સાંભળ્યા કરાય તમને શું એવો બય લાગે છે કે રખેને તમારા વશમાં કોઈ દોષો દેનાર નહિ રહે ? હું પૂછું છું કે અત્યાર જ કોણ દોષો દે છે ? બધે જ આપણું છે ।

ગળ લઉં છું, દાદાજી ! આપણો દવે પત્ર-સવહાર નહિ ચાલે, અમારી કામ કરવાની હિમ છે સસારમાં મમ આડા વિધો કઈ ચોઈ નથી હોતા—કગને ને પગને મુશકેલીઓ આવે છે, તે ઉપરાંત જો ધરડા માણસો પાસેથી નિગરા મળ્યા કરે તો તો જીવાની પૂરી રક્ષા પહેના જ ધરડા થઈ જવું પડે તો તો પચાસે પહોંચવા પહેલા જ અગ્નિવાશ્રમ સ્વીકારવો પડે સામેથી અને આહાન થઈ રહ્યું છે, હું તમારા તરફ ફરીને જોઈશ નહિ તમે કહો છો રસ્તામાં ખાડો છે, આખોચિયુ છે, લેમાં પડી જઈને તુ ગરદન લાગીને મરી જઈશ,

માટે ઘરને ઝોટલે સાદી પાથરીને બેસી રહેવું એ જ સારું. મને તમારી વાતમાં વિશ્વાસ નથી. હું દુર્બળ છું એ સાચું, પણ તમારા ઉપદેશથી મારામાં બળ આવતું નથી. મારા ત્રતનું પાલન કરવા માટે જોઈ એ એટલી શુદ્ધિ મારામાં નથી, એ ખરું, પણ તમારા ઉપદેશથી મારામાં શુદ્ધિ આવતી નથી. એટલે મારામાં જે કંઈ બળ અને જે કંઈ શુદ્ધિ છે તે બંધને જ હું જીપકું છું, મરવું પડશે તો ગિરજાવનસમુદ્રમાં ઝંપાપાત કરીને મરીશ.

સેવક -

મીનવીનકિશોર રામભાઈ :

(૯)

ગિરજાવેષુ -

ભાઈ, તારા પત્રમાં જરા ગુસ્સો પ્રગટ થાય છે. એથી મને દુઃખ નથી થતું, તમારા બોલીમાં તેજ છે; કાઈ કાઈવાર તમે ગરમ થઈ જાઓ છો, એ જોઈને અમને આનંદ થાય છે. અમારા જોતું ઠંડું બોલી જો તમારું હોત તો પૃથ્વીનું કામ ચાલત શી રીતે ? તો તો જુગોળના બધા પ્રદેશો જ ધ્રુવ પ્રદેશમાં ફેરવાઈ જત.

એવા ધણા ઘરડા છે ખરા, જેઓ પૃથ્વી ઉપરથી યૌવનની ગરમીનો ઉદ્ભવ દેવા માગે છે, તેઓના હૃદયની ઠંડી સર્વત્ર સમાનતાવે વ્યાપી રહે એવી તેમની ઇચ્છા હોય છે. ત્યાં સહેજ પણ ગરમી માલમ પડે, ત્યાં ત્યાં તેઓ અત્યંત ઠંડી ફૂંક મારી બધું દારીને દિમ જોતું કરી દેવા માગે છે. અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપરથી કાગા વાળ બિલકુલ ઉખેડી નાખીને તેને જલ્દી પાકા વાળ રોપવા માગે છે. તેઓ એક વખતે જુવાન હતા તે વાત તેઓ સંપૂર્ણપણે ભૂલી જાય છે, એટલા માટે યૌવન તેમને બિલકુલ દુર્ગોધ થઈ પડે છે. યૌવનનાં ગીત સાંભળીને તેઓ કાનમાં આંગળી ઘાલે છે, યૌવનનાં કામ જોઈને તેઓ મનને છે કે પૃથ્વીમાં કહિયુમ આવ્યો છે. શ્યામલ

અન્યતી અર્ધપૂર્ણતા જોઈને ધૂમમા પડેલું જીવ પાદઃ જેમ અત્યંત સુખ પીત દાન્ય કર્યા કરે, તેજ પ્રમાણે અપરિગત યૌનની સગમ સ્વામિનતા જોઈને અને દુઃખો દુઃખા વરે જે ગોટના માટે જ બાળકો અને છૂટાઓ વચ્ચે આવું દૃઢ અતઃ પડી ગયું.

અમે કઈ બાઈ, સાધુ છીએ કે માન યોગ ઉપર? ધુમાડો દઈ ઈને તમારા મગ્યા માથાને એ નિસસમા પડી નાખીએ? કામ જો કરી શકતા હોત તો વગી આમ સમાલોચના કરતા બેસત ખરા કે? તમે જુવાન કે તમને કેટલું સુખ છે, મ્હે જોઉં, અમને ઉલ્લસતું સુખ નથી, મ્હં અટ્ટિલું સુખ નથી એક માન હંપમાનું સુખ કે, તે પણ મામેના દાતને અલાવે મગમગ લઈ સમતું નથી એમા પણ તમે ક્રમે થઈ ગયો એ કેમ આવે?

કઈ જરૂર નથી બાઈ માગ સસય માડુ કદાપિ મુ, મારી પાસે જ કે ગહેલા તમે નિસયયપણે કામ કરો, નિર્ભયતાપૂર્વક આગળ વધો નરા નરા યાનની મોધ કરો જગતના કલ્યાણને ખાતર જીવન અર્પણ કરી દીર્ઘજીવી થાઓ જે પ્રસાદમા પડ્યા છો તેને જ અનુસરીને ઉત્તતિ તીર્થની વિશામા દોડો, ફરી જગો તો શુભાવાનું મ્હં મરણ નથી તરી જસો તો તમારા જન્મ ધરેનો સાર્થક ધરો, નમારી દુખી જન્મજૂમિ ધન્ય થશે

હું આટઆટના વરો અહીં જાગીને જતી વખતે તમને એક બે વાતો કહેતો જાઉં છું તે સાલગવાથી તમારું જીવન ધરાનું નથી, એ વાત હું માનતો નથી એમાથી બધી વાત જ વેવાખ્ય છે એમ નથી અમના તેમાની કંઈ વાત જ આજના જમાનાને લાગુ પડી એમ પડુ નથી પરંતુ એટલું ચોક્કસ કે તેમાં કઈને મ્હં સત્ય ગહેતું કે મારી આ લામી જિંગી મ્હં આખી જ વર્ષ આખી જ મિથ્યા ગઈ નથી આ અશયરેગ સસારમા માડુ દીર્ઘજીવન સત્ય માર્ગ મનાવવામા લગારે મદદગાર નહિ થાય એમ માડુ મન મ્હેતું

નથી. આટલા માટે, હું કેઈ દેહ આજા કરવા માગતો નથી, હું એમ કરવા માગતો નથી કે મારી બધી વાતો નિદ્રા માને તો તમારો નાશ થશે, હું માત્ર એટલું જ કરવા માગું છું કે મારી વાત ધ્યાન દઈને સાંભળો, એકદમ કાનમાં આંગળી ન ધાલી દો, ત્યાર પછી વિચાર કરો, વિવેચના કરો, જે સારું લાગે તે મદલ કરો. સામેની દિશામાં આગળ વધો, પરંતુ પાછળની સાથે વિવાદ ન કરો. એક પ્રકારનું પ્રેમનું સૂત્ર જૂન વર્તમાન અને ભવિષ્યને બાંધી રાખે છે.

મારો તો બાઈ, જવાનો વખત ચલે છે. 'ગત્યેન્નોડસાશિરાદ પતિરોપધીનામાધિરુનાદન-પુરઃસર એવોડકઃ ।' અમે એ અભગામી ચંદ્ર છીએ, અમે રાત્રિને અમથે બગમૂમિની નિદ્રિત અવસ્થામાં વિરાગતા દત્તા; ત્યારે જે એક પ્રકારની સુગંધીર શાંતિ અને સુસ્નિગ્ધ માધુર્ય હતું તેની ના પાડી શકાય એમ નથી, પણ તેટલા માટે આજ આ ક્રમ-કાલાદત્ત જગાડતો અરુણોદય થાય છે, એને સાદર કેમ ન બોલાવીએ ? એવું શા માટે કહીએ કે તીક્ષ્ણ પ્રભાવાગા દિવસની જરૂર નથી, રાત પછી રાત જ પાછી આવે ? આવ અરુણ, આવ, તું આકાશનો કળજો લે, હું નીચે તને માત્ર આપીશ. હું તારા તરફ જોઈને ક્ષીબ્ધ હાથ કરીને તને આશીર્વાદ દઈને વિદાય લઉં છું. મારી નિદ્રા, મારી શાંત નીરવતા, મારી સ્નિગ્ધ દિમસિકા રજની મારી સાથે સાથે જ અવસાન પામે, તારો જ સમુજ્જવલ મદિમા હવન વહેંચતો વહેંચતો જલમાં મથમ્મા અને અગચરમાં આપી રહેા.

આશીર્વાદ—

શ્રીકૃષ્ણસુ દેવશર્મણ :

૧૨૬૨

(૧૮૮૫)

સમુદ્રયાત્રા

બુંગાળ દેશમાં સમુદ્રનાં તાનું અદિ નન લગભગ સમુદ્ર—અદિ નનની બગમરી મે એતુ જ બની ગયું છે જાપા અને ચોપાનિવામાં વાણીની જરતી આવી છે અને ફિસોટા ફિસોટા થઈ ગયા ૧,—૫૨૨૫૨ આધાતપ્રત્યાધાતનો મે પાઠ ગયો નથી

અમતિ વિષય એ છે કે અમુદ્રયાત્રા શાસ્ત્રમિદ્ કે કે શાસ્ત્ર મિદુદ ઠ સમુદ્રયાત્રા સારી છે કે ખોટી એ વિશે મ્થુ મ્દરાનું નથી મગ્થુ જે બીજી રીતે સાડું હોય અથવા જેમાં મ્દ ખોડું હોવાનો સંભવ નથી હોતો તે પણ શાસ્ત્ર મુજબ સાડું ન પણ હોઈ શકે, એ વાત મ્મૂલ કગતા આપણે સગારે શરમ આવતી નથી

જેમાં આપણું મગ્થ હોય તે જ આપણા શાસ્ત્રમાં પણ મ્દેડું હોય છે એવું આપણે જોગપૂર્વક કહી શકતા નથી તેમ જો મ્દી રામતા હોત તો તો તે મગ્થને નામે દલીલ કરી તેનો શાસ્ત્ર સાથે મેગ એસાડી દેત પટેમ આપણે એમ બતાવત કે અમક મર્થ આપણે મટિ સાડું છે, અને આખરે બતાવત કે તેને આપણા શાસ્ત્રની મ્મમતિ કે

સમુદયાવાની તરફેણમાં પુષ્ટિ પ્રમાણો જલેને દોષ, પણ શાસ્ત્રમાં ને તેની વિરુદ્ધ એક પણ વચન દોષ, તો બધાં પ્રમાણ નકામાં જવાનાં. એનો અર્થ એ કે આપણે મન સત્ય કરતાં વચન મોટું છે, માણસનાં શાસ્ત્ર આગળ જગદીશ્વરનું શાસ્ત્ર નકામું છે.

શાસ્ત્ર જ બધી વખતે જગવાન દોષ છે એવું પણ નથી દેાનું. ઘણા કહે છે ખરા, કે ઋષિઓમાં એવી અમાનુષિક ભુદ્ધિ હતી કે તેઓએ જે આસાઓ દેરી છે, તેનું પાત્રન આપણે બધાં પ્રમાણોને પ્રચ્છકારીને અંધમદ્દાપૂર્વક નિર્જયે કરી ચક્રીએ. પરંતુ સમાજમાં ઘણી વખત શાસ્ત્રવિધિ અને ઋષિવચનનું તેઓ ઉત્સાહન દે છે, અને ત્યારે લોકાચાર અને દેશાચારનું બદાનું કાઢે છે.

આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે શાસ્ત્રવિધિ અને ઋષિવાક્ય પણ નિર્બૂલ તો નથી જ. જો નિર્બૂલ હોત, તો લોકાચાર સદેજ પણ તેના કરતાં જુદું કરત તો લોકાચારનો દોષ કાઢવો ઉચિત ગણાત. પરંતુ દેશાચાર લોકાચાર ઉપર જે શાસ્ત્રવિધિને સુધારવાનો સાર નાખવામાં આવે તો પછી શાસ્ત્રની અમોક્ષના રહેતી નથી— તો તો આપણે રચ્ય રીતે એમ જ માનવું પડે કે શાસ્ત્રની આરા સધળે વખતે સધળે રથજે લાગુ પડતી નથી.

એ જો ન લાગુ પડતી હોય તો પછી આપણા કર્તવ્યનો નિયામક કોણ ? શુભ ભુદ્ધિ પણ નહિ અને શાસ્ત્રવચન પણ નહિ. લોકાચાર. પણ લોકાચારને કોણ રસ્તો બતાવે ? લોકાચાર કંઈ નિર્બૂલ નથી હોતો, એનાં લાખો પ્રમાણ ઇતિહાસમાં પડેલાં છે. લોકાચાર જો નિર્બૂલ હોત તો પૃથ્વીમાં આટલા બધા વિષ્ણવો ચાત નહિ, આટલા બધા સુધારકો પાકત નહિ.

ખાસ કરીને જે લોકસમાજમાં જીવનપ્રવાહ ચાલુ હોતો નથી, ત્યાંના જડ લોકાચાર પોતાની મેજે પોતાને સુધારી લઈ શકતા નથી. અવાહનાં પાણી અવિશ્રામ ગતિવેગને પરિણામે પોતાના દુષિત લાગને

રોજ રોજ ડોક્ટરિજ ગેરે કે પરતુ બધિયાઃ પાણીમા દોષ દાખલ થાય તો તે સુધરી શકતો નથી, ઉત્તરોત્તર વધતો જાય કે

આપણા સમાજ બધિયાઃ સમાજ છે એક તો આંતરિક હજારો દાયદાઓથી બધાયલો કે, ત્યાં પછી વળી અશ્લેષેના દાયદાનાં પણ નકારના બધનો બધી બાજુથી જરૂરવાનાં છે સમાજમા સુધારો કરવાનો સ્વદેશી ગમને આભાવિક અધિગર હતો અને પહેલાંના વખતમા તેઓ તે કામ કરતા હતા પરતુ અનધિકારી અશ્લેષે આપણા સમાજને જે સ્થિતિમા હતો તે ને તે સ્થિતિમા મજબૂત રીતે બાધી ગણ્યો કે તેમણે ચોતે પણ કાઈ નવા નિયમો પ્રયત્ન કરવાની દિશા કરી નથી, અને બદારથી પણ કાઈ નવા નિયમને દાખલ થતા દીધા નથી શુ પ્રિધિપૂરકનું અને શુ નહિ, એ તેમણે આખા મીચીને નક્કી કરી આપ્યું છે હવે સમાજની કાઈ પણ સચેતન આભાવિક સક્રિય સહેનાઈથી કાઈ પણ પ્રગરનો ફરકાર કરી શકતી નથી

આવા બધિયાઃ સમાજમા જો લોખચારને માનવો પડે તો તો એકાદ જૂત દેનતાની પૂજા કરરી પડ્યા જેવું થાય તે તો માત્ર એક નિશ્ચય નિષ્કેષ જરૂર દાર્શનિક કે તે કરો સિચાર મરતો નથી, અનુભવ મરતો નથી અમયનુ પરિવર્તન સમજી શકતો નથી તેનામા તો કાબી કે જન્મણી બાજુ દાખવાની જે રમિત નથી આખી હનજાગી પ્રજા, તેના બધા ભાગ ઉપાસકો જો તેની આમશ પડીતે પડે પણ પોતાનું મગજ ત્રાજી જોલ્લે, તો પણ તે સ્વાધ્ય-માર્ગ તરફ સહેજ પણ આગળી ચીધી શકે એમ નથી

જેઓ સાચામાંથી આજ્ઞાઓ લેગી કરી કરીને લોખચારને આજ્ઞાત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ શુ કરે છે ? તેઓ મરનાને મારવા માગે કે જેને કશી વેદનાયકિત જ નથી તેના પ્રત્યે અસ્પ્રયોગ કરે છે, જે માધ છે, તેની આગળ દીવો ધરે છે અસ્ત્ર બોધુ પડે છે, દીપ સિખાનો પ્રગટ થતા જાય છે

તેમણે બીજી એક વસ્તુ જાણુરી જોઈએ સારૂ પણ બીજી કાઈ મમયના લોભચાગ જ છે તેઓ બીજી સમયના લોકાચાગને પોતાના પક્ષમાં લઈ વર્તમાનકાળના લોભચાગ પર આક્રમણ કરવા માગે કે તેઓ એમ કહેવા માગે છે કે બહુ પ્રાચીન કાળમાં સમુદ્રયાત્રા કરવામાં કોનો નાધો નહોતો વર્તમાન લોભચાગ કહે છે કે ત્યાં નહિ હોય, આજે છે, એનો કોનો જવાબ નથી

આ તો એક શરૂને નસાડવાને માટે બીજી શરૂને બોલાવવા જેવું કે મોગનના હાથમાંથી નચરારને માટે પદાણના હાથમાં જત સોપવા જેવું છે જેનામાં પોતાનામાં લગાડે સક્તિ હોય, તે આવી જોખમભરી ગમત ગમે નહિ

શુ આપણામાં પોતામાં કશી સક્તિ નથી ? આપણા સમાજમાં કશો દોષ પેગે, જો તેનો કાઈ પણ નિયમ આપણી આખી પ્રજાની ઉત્તતિના માર્ગમાં આડખીલીફ પોતાનું પાપાણુ—મસ્ત જીવુ પ્રે, તો તેને દૂર કરવા માટે શુ આપણે એ શોધવું પડશે કે બહુ પ્રાચીન કાળમાં તેનો કોનો વિધિનિરોધ હતો કે નહિ ? મદ્ય દૈન્યોગે મગી ગયો, તો ઘોડા વિનસ સુધી દેશમાં પડિત પડિત વચ્ચે અને સારૂ શાસ્ત્ર વચ્ચે બારે માગમારી ચાનનાની,—અને જો દૈન્યોગે અનુચાર નિસર્ગનાજી કાઈ અગ્રુ વચન ન મળ્યું તો આપણે શુ ગોટના બધા નિરુપાય છીએ કે અમાજની બધી જીણપો, મધા દોષો શિશાધાર્પ કરીને વણા મીએ, તેને પવિત્ર મીને તેની પૂજા મીએ ? દોષ પણ પ્રાચીન હોવાથી શુ પૂજ્ય બની જાય છે ?

આપણે શુ પોતાની મર્ત્યાલુદ્ધિને જોડે માથું જીવુ મીને દહી ન સફાએ કે પહેલા શુ દહુ અને અત્પાર શુ છે, એ અમે જાણવા માગતા નથી સમાજના જે દોષ હશે તે દૂર કરીશુ જે મગન હશે તેને આવાહન કરીને લાવીશુ ? આપણા શુભાશુભ વિવેચનને હાથપગ ત્રાપી નાખી પાગળ બનાવી રાખી મકીએ, અને

પણી એમાં મોટો જરૂરી પ્રમથ આ-યો તો પત્ર દેશને બાજ આપત, એમાં જૂના અનિટને દુર કરવું હોય તો, અમત્ત પુગાણ મહિતા આગમ નિગમમાંથી વચનખંડ મોધી ચોધીને ગાડા થઈ જાઓ— સમાજના દિનાદિન સાથે પ્રૌઢ માણસો આવી ગમત ગમે એવું બીજા કોઈ દેશમાં હ ખરું કે ?

આપણી ધર્મશુદ્ધિને સિંદાસનમ્યુત કરીને, જે લોભચાગનો તેને સ્થાને અભિરેક કર્યો છે, તે વળી એવો મૂઢ અને અધ છે કે તેને પોતાના નિયમોમાં પણ તગતિ જનનતા આપડતું નથી કેટલાય હિંદુઓ પરનોના જલાજમા જેસીને ઓગિસા, મદ્રાસ, લગ્ન કરી આવે છે, તેમની જાતને વિશે કરો પ્રશ્ન જોએ થતો નથી, અને આ બાજુ સમુદાયના વિધિસભન નથી એમ કહીને લોભસમાજ દોઢા કરી મૂકે છે દેશમાં હજારો માણસો યવનનું અને અખાલ અત ખાઈને મોટા થાય છે, ખુત્તી રીતે યરને તૈયાગ કરેતો દારૂ પીએ છે, કોઈ તે તરફ નજર મુકા ગતું નથી, પરંતુ વિનાશન જ્યાથી ગમેને અનાચાર થાય એની બીજી સાગે છે । પણ દક્ષીન કરવી નકામી જેને આખ હ તેને આ બધો વસ્તુ આખમાં આગળી લાનીને બનાવવાની જરૂર નથી પરંતુ લોભચાર નામે મહામય જડપૂતવાના મત્તમની અદર મઈ મગજ તો છે નહિ, તે તો માત્ર એક નિશ્ચયપાણીપાત્ર કે મગડાને પિયગવવાને માટે લોકો દાડીને ચીનરીને ખેતરમાં જોતી કરી મૂકે છે, તે જ પ્રમાણે લોભચાર પણ ચીતરેલો આડિયો છે જે તેની જડતા જાણે છે તે તેની ઘૂણા મે છે, જે તેનાથી ડર છે તેની કર્તવ્યશુદ્ધિ લોપ પામે કે

આજમાન અને પુસ્તકોમાં અને પત્રોમાં આપણા ચાલુ લોકોચાગની અસંગતતાઓ બતાવવામાં આવે છે કહેવામાં આવે છે કે એક બાજુ આપણે ફરજિયાતપણે અથવા આધજ્ઞા થઈને કેટલાય અનાચાર કરીએ છીએ, અને બીજી બાજુ, સામાન્ય આચાર વિચારમાં કેટલી નથી મદમઈ ગાળીએ છીએ । પણ આ ચન્દો કોને કહેવામાં

આવે છે તેનો જવાબે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે દસધું આવે છે ! જાણકા રમકડાં આવે પણ આ જ પ્રમાણે વાત કરે છે: કાળ કદે છે કે લોકાચાર દલીલ અથવા ગાઢ માનીને આવે છે ? તે પોતે પણ આવો મદા અવગણ કરવા કરતો નથી. તો પછી તેની સાથે દલીલ શા માટે કરવી ?

સમાજમાં જે કાંઈ ફેરફાર થયા છે, તે દલીલ વગર જ થયા છે. ગુરુ ગોવિન્દે, ચેત-ચે જ્યારે આ જાતિની જ છુરથી જ કડાવવા દેશમાં જનિભેદને અદેજ શિથિલ બનાવ્યો ત્યારે તે દલીલને જોડે નહોતો બનાવ્યો. આદિત્યને જોડે જ બનાવ્યો હતો.

આપણે જો એનો અભિપ્રાય હોય કે સમુદ્રયાત્રામાં વાત છે, મનુના જે નિષેધ વગર કાળે ભાગતવાસીઓને સદાને માટે કેવળ પૃથ્વીના એક ભાગમાં જ બાધી ગણવા માગે છે, તે કેન્ની સગ મિત્રકુલ અન્યાયી અને અનિષ્ટકાંક છે, દેશવિદેશમાં જઈને જ્ઞાન સપાવન કરવામાંથી અને ઉત્તમ પ્રાપ્ત કરવામાંથી કાંઈ પણ પ્રાચીન વિધિ અમને વચિત કરી મકે એમ નથી, જેમણે અમને આ સમુદ્ર વેશિત પૃથ્વીમાં ગોકત્યા છે, તેમણે અમને આખી પૃથ્વીમાં ફરવાનો અધિકાર આપ્યો છે, તો આપણે બીજું કંઈ સાબળવા માગતા નથી, કાંઈ પણ મોહનો દુકટો આપણને ક નહિ દેખાડી નકે, કાંઈ પણ લોકાચાર આપણને નિષેધ નહિ કરી શકે.

બધ વૃદ્ધો પણ છે. કાંઈ તાત્ત્વ અને લોકાચારનો મો જોઈને ખેસી નથી રહ્યું. જગજ્ઞમાંથી ■ તાનેના ટાળેટાળા સમુદ્ર પાર જાય છે, અને ક્ષીણુજ્જ સમાજ તેની સામે કશા પગલાં લઈ શકતો નથી. સમાજનું પ્રધાનગ્જ નીતિગ્જ જ્યારે આ'યુ ગયું છે, ત્યારે તેનાથી વધુ વખત કાંઈ કરવાનું નથી જે સમાજ મિથ્યાને, કપટને માફ કરે છે, અર્ધછપા અનાચાર પ્રત્યે જાણી જોઈને આજ મિથ્યામણાં કરે છે, જેના નિયમમાં કાંઈ નૈતિક કારણ, કાંઈ તાર્કિક સગતતા

નથી, તે તદ્દન દુર્ણ જાણ સમાજની બંધી માન્યતા જો દૃઢ હોત, જો તે અખંડ માન્યતા પ્રમાણે તે પોતાના બધા દાર્થો નિયમિત કરતો હોત, તો તેનું ઉચ્ચધન કરવું ખૂબ મુશ્કેલ રહી પડત.

જેઓ શુભ જીવિ ઉપર આધાર ગણ્યા વગર શાસ્ત્રને નામે સમુદ્રયાત્રા કર્યા માગે છે, તેઓ નળજા છે કાગળ, તેમના પક્ષમાં કોઈ ફક્ત નથી, સમાજ શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલતો નથી.

બીજી વાત એ કે લોકાચાર સમુદ્રયાત્રાનો નિરોધ કરે છે તેનો એક અર્થ હોય કે હિંદુ સમાજના ધણા નિયમો વચ્ચે પગપગ ચાલ સબધ હોય છે એક તોડવા જતા બીજો એમદ પણ વૂઠી જાય છે રીતસર સીશિક્ષણ જો ચાલુ કરવું હોય તો બાળકઓ કાઢી નાખવા જોઈએ બાળકઓ જાય એટલે કમે કમે ઇચ્છાવગ દાખલ થાય જ ઇચ્છાવગ દાખલ કરવો હોય તો સમાજમાં ધણા ફરફાર અવસ્ય જાની થઈ પડે અને જાતિભેદના મૂળ ધીમે ધીમે છૂર્ણ થઈ જાય પગલુ એટલા માટે આજે સીશિક્ષણ કોણ બધે દરી રાકે.

અમુક યોગગીને વિદેશ જવું એ પણ આપણા વર્તમાન સમાજના રક્ષણને માટે સંપૂર્ણ અનુકૂળ નથી. આપણા સમાજમાં કોઈ પણ પ્રકારની અવતરતાને ષો અવકાશ નથી આપણે નિષ્કૃષ્ટ, નિશ્ચય, આધાર થઈને સમાજના અધારા પૂવામાં એક જ દસામાં પડી રહેવું એ જ લોકમાન્યની આજ્ઞા છે મૃત્યુના જેની શાન ચિત્તિ બીજી એકે નથી તે અગાધ શક્તિ પામવાને ખાતર જને એટલો આપણી જીવનગમિતો લોપ કરવામાં આ મો છે એક આખી મદાન જાતિને સંપૂર્ણપણે નિષ્કૃષ્ટ અને નિર્જીવ દરી નાખવા માટે જોઈ તૈયારી કરવી નથી પડી કાગળ મનુષ્યત્વની અદર એક અમર જીવનનું બીજ મૂકવું છે તેને જો કોઈ પણ હિંદુમાંથી સહેજ પણ અવન મુર્ચ્છામય અને વૃદ્ધિધારા મળે તો તરત જ તે અકુરિત પલ્પવિત વિપ્લવિત થઈ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ બીકે આપણા હિંદુસમાજે કપાય કરું હિંદુ ગણ્યુ નથી.

સમુદ્ર ઝોળંગીને નવા દેશમાં, નવી સંસ્કૃતિના નવા નવા આદર્શો જોઈને આપણા મનના વિચારના બંધનો મુક્ત થઈ જાય એમાં શક નથી. જે બધા નિયમો આપણે વિના સંશયે જન્મ્યા ત્યારથી પાળતા આવ્યા છીએ, કદી કારણ પૂછવાનું જે સૂઝતું નથી, તેને વિશે જાતજાતની દલીલો અને તર્કો અને મંદિરો પેદા થવાના. એ માનસિક આદિતન જ હિંદુસમાજને માટે સૌથી વધુ આશંકાનું કારણ છે. બાજ રીતે એવજનો સંસર્ગ કરવો અથવા સમુદ્ર ઝોળંગીને એમાં તો કશું જ નથી, પરંતુ અંતરમાં પેલા સ્વતંત્ર મનુષ્યત્વનો સંચાર થાય એ જ ખરેખર લોકાચાર વિરુદ્ધ છે !

પરંતુ હાય ! આપણે સમુદ્ર ન ઝોળંગીએ તો પણ મનુની સંદિતા અન્ય જાતિઓને સમુદ્ર ઝોળંગી અટકાવી રાખી નથી. નવીન જ્ઞાન, નવીન આદર્શ, નવીન સદેહ, નવીન શ્રદ્ધા જહાજોમાં ચઢી ચઢીને આ દેશમાં આવી પહોંચે છે. આપણી સજ્જાતમાં જ ભૂખ થયેલી છે. સમાજનાં રક્ષણ વિશે જો આપણને આટલી બધી ખીતિ હતી, આટલી બધી મિત્રતા હતી, તો સજ્જાતમાં અંગ્રેજ કેગવણીથી જ આપણે આપણી જાતનું જાતનપૂર્વક રક્ષણ કરવું જોઈતું હતું. પર્વતને જો મદમદની પાસે જવાની ના પાડે તો મદમદ પર્વતની પાસે આવશે, એવું શું કરશો ? આપણે લાંબે ઇંગ્લંડ ન ગયા, પણ અંગ્રેજ કેગવણી આપણે ઘેર ઘેર આવીને પેસતી જાય છે. એણે જ બંધને લાંગી નાખ્યો છે. આજે આટલાટલી વાસ્તવગત, આટલાટલી શાસ્ત્રની શોધની ધમાલ શરૂ થઈ છે, તેની, મૂળમાં જ જો આઘાત ન થયો હોત તો, કશી જરૂર પડવાની નહોતી.

પરંતુ મૂઠ લોકાચાર એવો અધ અથવા એવો કપડી હોય છે કે તેના તરફ એની નજર જ જતી નથી. ભારે મોટા પવિત્ર હિન્દુ પણ નાનપણથી પોતાના પુત્રને અંગ્રેજ લાણીને છે. એટલું જ નહિ, માતૃભાષાના શિક્ષણની સૂચના આવે છે ત્યારે સ્પર્દેશના લોકો જ તેનો પ્રધાનપણે વિશેષ કરે છે.

કાગ્નુની ક્યાં વગર પેટ ભગતું નથી પરીક્ષા તો પસાર કરવી જ પડવાની. પાસ ન થાય તો નોકરી તો ચૂનાઈ ગઈ, લગ્ન કરનાં પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યાં છે અગ્રેજી ભણતરનું માન દેશના આપામર સાધારણ લોકોમાં એવું જડ થાલીને બેઠું છે.

પણ એ તે કેવી જૂલ, કેવી દુગણા! અગ્રેજી ભણતર કેવળ કાગ્નુનીમાં જોટલી મદદ કરશે, તેટલી જ આપણે લઈશું બાકીનું બધું આપણા અતરંગ દાખલ નહિ થવા પામે, એવું તે કદી બનતું હશે. દીપસિખા કેવળ પ્રકાશ આપે છે એમ નથી, તે વાટને પણ બાળે છે, તેને પણ ખસાસ કરે છે અગ્રેજી ભણતર કેવળ મોટી મોટી નોકરી આપે છે, એમ નથી, આપણા લોકશાસ્ત્રના ચાલના આવેના સૂત્રોને પામ્યું પગે પગે બાગી નાખે છે.

હવે જ્યાં સુધી આ ભણતર ચૂંપશે અને એના ઉપર આપણી આશ્રિધાનો આધાર રહેશે, ત્યાં સુધી જોને જોટલી દલીલ કરવી હોય એટલી ક્યાં કરે, શાસ્ત્ર મૂલભાષામાં ગમે એટલા નિરોધ અને જલ્પ બતાવ્યા કરે, બગાડોડો સમુદ્ર ઓળંગવાના, પૃથ્વીના બધા ઉત્તિ પથના પ્રવાસીઓનો સાથ કરી એકત્ર થઈને વાત કરવાનો પ્રાણપણે પ્રયત્ન કરવાનો.

નૂતન અને પુરાતન

આપણે પુરાતન ભાગતનાસીએ છીએ, ખૂન પ્રાચીન, ખૂન
 રાત ૨ વર્ગીય માગ પોતામા આપણી આ નતિગત પ્રમા
 પ્રાચીનતા અનુભવુ છુ ત્યારે ખ્યાનપૂર્વક અતઃમા નિરીક્ષણ કરુ
 છુ, ત્યારે જોઈ છુ કે ત્યા કેવળ ચિંતન અને વિશ્રામ અને વૈગમ્ય
 રહેલા કે જાણે અતઃમા અને બહાર એક સુદીર્ઘ છુટી વિન્ટરેલી
 છે જાણે જગતના પરોઢમા આપણે કચેરીના કામ પતાવી આવ્યા
 છીએ જોઈએ આ બગતા બપોરે ત્યારે બીજા બધા કામમા લાગેલા
 છે ત્યારે આપણે જાગૃત્વા બધ કરીને નિગિન્ત મને વિશ્રામ કરીએ
 છીએ, આપણે આપણે પૂરા પગાઝ ચૂકવી લઈ નોખરીનુ રાજનામુ
 આપી પેન્શન ઉપર સસાર ચાલીએ છીએ ખાસ સુખમા
 રહીએ છીએ

જોનામા જોડાએક માલમ પડવુ કે ચિતિ બદલાઈ ગઈ કે
 લામા કાગનુ જે વલ્લભ મળ્યુ હતુ તેનો સારો દસ્તાવેજ દેખાડી ન
 સક્યા એને નના ગળના અમનમા તે જમ્મ થઈ ગયુ કે એકાએક
 આપણે ગરીમ થઈ ગયા છીએ દુનિયાના ખેડૂતો જે પ્રમાણે પૈતરુ

દરે છે અને મહેમુલ ભરે છે તે જ પ્રમાણે આપણને પણ કરવું પડશે. પુગળી ચળિને અચાનક નીચી પ્રવળ સડ કરવો પડ્યો છે.

માટે હવે ચિંતન ગ્રેવા દો, સિદ્ધાન્ત ગ્રેવા દો, ધર્મખૂણાનો ત્યાગ કરો, વ્યાખ્યાન, ન્યાયશાસ્ત્ર, દ્રુતિ, રમતિ અને નિત્યનૈમિત્તિક ગાદીસ્થ કર્મોમાં પડી ગયેલો એ દરે નદિ ચાને, હંકળ માળીના દેહમાં ભાંગો, પૃથ્વીને ફગાવે જનાવો અને નવ-માનવ-શ્રાવનું મહેમુલ ચૂકવો, યોનેજમા ભણો, હોટેલમાં ખાઓ અને ગોદિનમાં નોખી મરી.

દાવ, ભાગ્યવર્તના ફેટની દીવાલ ભાગી નાખીને આ ખુલ્લા વિશાળ મર્મસ્થાનમાં આપણને ફાળે આણીને ઊભા કર્યો. આપણે ચારે કોર માનવિક બાજુ નાખીને કાગલોને રાડી દઈ, મધુ પોતાના મનને ફાવે એ રીતે ગોળીને બેઠા દના અચન પગિર્તન ભાગ્યવર્તની મદાર સમુદ્રની પેઠે ગત દિવસ ગત્યો કરવું હતું, આપણે અટક સ્થિતનામાં પ્રતિષ્ઠિત યદને મતિચીર નિષ્પિલ સસારનું અગ્નિતત્વ બૂલીને બેઠા દના એવામાં ફાણ બંધો. આ જિં વાટે ચિત્તચલાત માનવ પ્રવાહો આપણામાં પ્રવેશ કરીને બધું ધૂળધાણી કરી નાખ્યું. પુગતનમાં નવીન બેગચીને, વિશ્વાસમાં સશમ નાવીને, સતોષમાં ફુગાણનું ફૂલ નાખીને મધુ ઊધુચણુ કરી નાખ્યું.

ધારો કે આપણી ચારે દિશાએ દિશાદિ અને સમુદ્રદશ વનારે દુર્ગમ હોત તો માથુસોના એક સમુદ્રને એક અચાત ઓકાન પગિ-ચિતિમાં સ્થિત રાત ભાવે એ પ્રકારની ઐકચિત પગિપૂર્ણતા મેળવવાની તક મળત દુનિયાના ખમર તેમને જાણી મળત નહિ, અને બુઝાણ વિશે તેમની ધાગણા નિનકુલ અપૂરી હોત. માત્ર તેમના ઠાન્વ, તેમની સમાજ-વ્યવસ્થા, તેઓના ધર્મશાસ્ત્ર તેમના દર્શન અને લલચાન અપૂર્વ શોભા, સુષમા અને મંપૂર્ણતા પામત, તેઓ પૃથ્વી સિંચાવના કાઈ નાના અદમાં વાસ કરતા હોય એમ લાગત, તેઓનો ઇતિહાસ, તેઓનું જ્ઞાન વિજ્ઞાન, સુખ મંપદ તેઓમાં જ

મર્ણાદિત રહેત. સમુદ્રનો એક ભાગ કાળક્રમે માટીના થયેથી ફેધાઈ જઈને જેમ એક એકાંત, શાંતિમય, મુંદર, સરોવર બને છે, તે કેવળ નિસ્તરંગ ભાવે પ્રભાત સંધ્યાની ત્રિચિત્ર વર્ણુભાષાથી પ્રદીપ્ત બની જાય છે, અને અંધકાર રાત્રે શાંત નક્ષત્રના તેજમાં રત્નમિત્ર ભાવે ચિર રહસ્યના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે.

કાળના મેગધાન પ્રવાહમાં, પરિવર્તન-ક્રોધાદલના દંડસ્થગમાં, પ્રકૃતિની હ્રતરો શક્તિઓની રણુ રંગમિત્રી વચમાં સંકુલ્પ થયાથી એક પ્રકારની ખૂબ સખત કેળવણી અને સંસ્કૃતિ મળે છે, એ આત્મ છે ખડું, પેણુ નિર્જનના, નિસ્તબ્ધના, અને મલીરતામાં ભિતરીને કોઈ પણ રત્ન મેળવી શકાતાં નથી એવું ક્ષી રીતે કહેવું.

આ મધાતા મેસાર સમુદ્રની વચમાં એ નિસ્તબ્ધનાની તક કોઈ પણ જાતિને મળતી નથી; કેવળ ભારતવર્ષને જ દેવયોગે આખી પૃથ્વીમાં એ વિચ્છિન્નતા મળી હતી અને તેણે જ અતલરૂપર્ષમાં અવગાહન કર્યું હતું, એમ લાગે છે. જગત જેમ અસીમ છે, તેમ માનવનો આત્મા પણ અસીમ છે, જેમણે તે અનાવિધ્યૂત અંતર્દેશના રસ્તાની શોધ કરી હતી તેઓને કોઈ નવું સત્ય, અને કોઈ નવો આનંદ મળ્યો નહોતો, એમ કહેવું એ નદન અચ્છાણના જેવી વાત છે.

ભારતવર્ષ ત્યારે એક બધ બારણાવાળા નિર્જન રહસ્યમય પ્રયોગધર જેવો હતો—તેમાં એક અપૂર્વ માનસિક મંસ્કૃતિની છપી કમણી ચાલતી હતી. યુરોપના મધ્યયુગમાં જેમ કીમિયાગરો છપાં સરમાં ભરાઈને જાત જાતનાં અદ્ભુત વત્ર તરો લઈને ચિરજીવન-રસ (Elixir of Life) આળે—હવાત શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, તે જ પ્રમાણે આપણા જ્ઞાનીઓએ સાવચેતીપૂર્વક આધ્યાત્મિક અમરતા પામવાના ઉપાયની શોધ કરી હતી. તેમણે એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે “ચેન્નહ નામ્તા સ્યમ્ કિમિદ વેન કુર્યામ્.” “જેનાથી હું અમૃત ન થઈ શકું તેને લઈને મારે કરવાનું શું?”

અને અત્યંત દુ સાધ્ય ઉપાય વડે અંતર્યા તે અમૃત રસની માધર્મ મહત્વા દત્તા

તેમથી શ યર્થ સક્ત કાને ખનર છે. આજીમીમાંથી જેમ દમિટ્ટી જન્મી તેમ તેમની તે તપશ્ચામથી માનવાની દીપ એક નિગૂ નરન શક્તિની ગોમ યર્થ સક્ત તે આજે કાળ કદી રહે.

પરંતુ એકાએક આજીવી બાંધીને બહારના દુર્દાન બેટા બારન-વર્ષની ને પવિર પ્રયોગસાગામા બાજબરીએ દાખલ થયા અને તે શોધનું પશિષ્ણમ દગ બવાની આગમ અલગ્રમ-પુ જ રહી મધુ આજની નવી દુઃત મંદુતિમા એ પ્રયોગને જોઈએ એવી શાનિ અને કુરસ- કદી મગશે કે કેમ, કાને ખનર છે

પૃથ્વીના લેણાએ તે પ્રયોગસાગામા પેસીને સુ જ્યે. એક દર્શ્ય તપશ્વી, તેને વસ્ત્ર નથી, બૂજ્યુ નથી, પૃથ્વીના ઇતિહાસની ખબર નથી તે જે વસ્ત્ર મ્હેવા માગે કે તેને માટે દુઃત કાર્થ પ્રતીતિ-મમ્મ બાપા નથી, પ્રત્યક્ષમમ્મ પ્રમાણુ નથી, આયત્તમમ્મ પશિષ્ણમ નથી

માટે હે જલ હે ચિરાગ્ર, હે ઉત્તસીન, તુ જીક, પોનિદિમ્ન એજિટેશન—ગાજીવ અગવગ—કર અથવા દિવસે પચારીમા પકયા પકયા પોતાના પુગતન ધોરનમળના પ્રતાપની ધોણણા મીને દર્શ્ય અસ્થિ આકાલન કર, જો કે જોથી તારી લગમનુ નિવારણુ માય છે કે નહિ

પણ મારુ મન એ માટે તૈવાર થનુ નથી કેવળ માન જાપાના કાગળના શઠ અડાનીને આ દુસ્તાર મેસાર સ્મુડમા સફરે ચાલવાની મારી દિમત ચાનતી નથી જ્યારે મદ મદ અનુકૂલ પવન વાય કે ત્યારે આ કાગળનો શઠ ગર્વથી કુનાઈ જાય છે એ ખરું પણ એકાએક સમુદ્રમાંથી વાવાઝોડું આવશે અને દુર્જીવ દલ શતધા છિન્ન વિનિઠ ૧ યર્થ જશે

એવુ જો હોત—કે પાસે જ ક્યાક ઉગતિ નામનુ પાકુ ૫૨

હોત, ત્યાં ગમે તે ઉપાયે પહોંચી ગયા એટલે પછી બામ્બી અને પૂરી, દીવતામ્ અને બુન્ધતામ્, તો તો કદાચ એક વખતે સમય જોઈને આશરનાં ચિદ્નો જોઈને અસંત ચતુરાઈથી પાર થઈ જવાનો પ્રયત્ન કરી જોત, પણ આપણને ત્યારે ખબર છે કે ઉત્તરિને પથે તો મુસાફરીનો અંત નથી; ક્યાંય હોડી બાંધીને ઊઘવાનું ઢેકાણું નથી, જોયે કેવળ ધુવનો તારો ચમકી રહ્યો છે અને સામે કેવળ તટલીન સમુદ્ર છે; વાયુ ધણી વાર પ્રતિકૂલ હોય છે અને તરંગો હમેશાં જ પ્રબલ હોય છે, ત્યારે શું આખો વખત ખેડાં ખેડાં કુદસકેય કાગળની હોડીઓ બનાવ્યા કરવાનું મન સાચ ખરું?

આમ છતાં હોડી તરાવવાની ઇચ્છા તો છે. ત્યારે જોઈએ છીએ કે માનવપ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે; ચારે દિગ્ગત વિચિત્ર કર્મોક્ત, ઉદ્ધામ વેગ, પ્રબળ ગતિ, અવિશ્રામ કર્મ ચાલ્યા જ કરે છે, ત્યારે મારું પણ મન નાચી ઊઠે છે; ત્યારે એવી ઇચ્છા થાય છે કે બાલુ વરસનાં ગૃહબંધન તોડી નાખીને એકજમ બહાર નીકળી પડું, પરંતુ ત્યાર પછી તરત જ ખાલી હાથ બાણી જોઈ જોઈને વિચાર કરું છું કે બાલુ ક્યાં છે? હૃદયમાં તે અસીમ આશા, ધ્વનિમાં તે અશ્રાન્ત બળ, શ્રદ્ધાનો તે અપ્રતિહત પ્રભાવ ક્યાં છે? તો તો પૃથ્વીને ખૂંજે આ અજાતવાસ જ સારો, આ ક્ષુદ્ર મંતોપ અને નિર્હવ શાંતિ જ આપણો લાભ છે.

ત્યારે ખેડો ખેડો મનને એવું કહીને સમજાવું છું કે આપણે મંત્ર બનાવી શકતા નથી, જગનનાં બધાં નિઝૂદ રહસ્યો સોધી શકી શકતા નથી, પરંતુ પ્રેમ વરસાવી શકીએ છીએ, ક્ષમા કરી શકીએ છીએ અને એક-બીજાને ખાતર જગ્યા કરી આપી શકીએ છીએ. દુઃસાધ્ય દુઃશરા સેવીને ઘાંધા થઈને ફરવાની શી જરૂર છે! બસે ને એક ખૂંજે પડી રહ્યા, બસે ને ટાઈમ્સના જગજગદેર કરનાર પાનામાં આપણું નામ ન આવ્યું.

પગ દુખ છે, ઘણું છે, મળિયાના અભાગ છે, નમ્મગને નમીને અપમાન છે, ખૂબીમાં મેમીને, માત્ર ધર્મ અને આનંદ સત્તા હોવાથી એનો સી રીતે પ્રતિભા કરીશું ?

હાથ એજ તો ભાગતારવું દુઃખ દુખ છે આપણે કોની સાથે સુદ્ધ મરીશું ? હશે માનવપ્રકૃતિની ચિંતા નિહતાની સાથે, ઇશુ ખ્રિસ્તની પરિવ્રજાના જે અનુરૂપ કાર્યોને આજે પણ કોમળ બનાવી રહી નથી તેજ પાપાલુની સાથે ? પ્રવચના દ્વેષા નિર્બંધતાની પ્રતિ નિર્મમ હોય છે, આપણે એ આદર્શ પણ પ્રકૃતિને શી રીતે જીતવાના હતા ? મળા ભરીને ? અગ્રજી કરીને ? આજે થોડી બીજા પામીને અને મને થોડો માત્ર ખાઈને ? એ મદી મને જ નહિ.

ત્યારે પ્રવચના જેવા પ્રવચ થઈને ? તે થઈ શકે ખરું પણ ત્યારે નિચાઈ કરીને ભેઈએ છીએ ? મુશ્કેલી કેટલું પ્રવચ છે, કેટલેકે મળ પ્રવચ છે, ત્યારે એ દુર્ધન સમિતિને એવા તનમનથી સર્વતોભાવે અનુભવીને ભેઈએ છીએ, ત્યારે પગી મરી આસા બધાય છે ખરી ? ત્યારે એમ થાય છે કે આવો ભાઈ આપણે સહિષ્ણુ થઈને ગીએ, પ્રેમ મરીએ અને લાગુ કરીએ પૃથ્વીમા જે કાર્ય માર્ય કરીએ તે સાચેસાચજ મરીએ, દોષ ન કરીએ અશક્તિની મુખ્ય આકૃત એ છે કે તે મહાન કાર્ય કરી શકતી નથી એટલે દોષ પાપ અને ક્રોધક્રોધ સમજો છે તેને ખમત નથી હોતી કે મનુષ્યત્વ મેળવવા માટે તો મહાન મિથ્યા કરતા નાનું સત્ય પુષ્કળ વધારે મનુષ્યના હોય ?

પણ ઉપદેશ દેવાનો મારો અભિપ્રાય નથી સાચી વિધિ શી છે તે ભેલાનો જ દુ પ્રવચન મુદ્ધુ એમ મના માટે પુગતન વેદ પુગલુ સહિતા ઉધાડી ખેસીને પોતાને મનમગ્નતા મેલે મેગા કરી એક મનુષ્યનિ મળ રચવો પડે એમ નથી, અથવા બીજી ભતિની પ્રકૃતિ અને ઇતિહાસની સાથે મનુષ્યનાની મદતથી પોતાને વિલીન

કરી દઈને આપણી નવી કેળવણીના નંજળા પાયા ઉપર પ્રકાંડ ફુગરાનો કિસ્સો રચવાની જરૂર પડે એમ પણ નથી; એટલું જોવું પડે કે અત્યારે આપણે ક્યાં છીએ. આપણે ત્યાં વગીએ છીએ ત્યાં પૂર્વમાંથી જતકાળનાં અને પશ્ચિમમાંથી જાવિયનાં મુગજ્જ આવીને ખડાં થયાં છે, એ બનેને જ પૂરેપૂર્ણ આધારપાત્ર ન ગણતાં એક વાર આપણે જોઈએ તો ખરા કે આપણે ખરેખર કઈ જમિ ઉપર ઊભા છીએ.

આપણે એક અત્યંત જીર્ણ પ્રાચીન નગરમાં વસીએ છીએ; એટલું પ્રાચીન કે અહીંના ઇતિહાસ હુમપ્રાય થઈ ગયો છે; મનુષ્યના દન્તલિખિત અગ્રગુચ્છિતો રોવાળથી દર્શાઈ ગયાં છે, એટલે એવો જમ થાય છે કે જાણે એ નગર માનવઈતિહાસની પારતુ છે, એ જાણે અનાદિ પ્રકૃતિની એક પ્રાચીન ગળધાની છે. માનવ પુરાત્તતની રેખા હુમ કરી દઈને પ્રકૃતિએ પોતાના ક્યામલ અક્ષરો એને સર્વાંગે વિચિત્ર આકારે સજાયા છે. અહીં દરબરો વર્ષોની વસાં પોતાની અમુચિહરેખા મૂકી ગઈ છે અને દરબરો વર્ષની વસન્ત એની ભીંતોના પ્રત્યેક ઝિદ્રા પોતાના આયાગમનની તારીખ પીલે અક્ષરે અકિત કરી ગઈ છે એક દૃષ્ટિએ એને નગર કહી શકાય, એક દૃષ્ટિએ એને અરણ્ય કહી શકાય. અહીં કેવળ હાથા અને વિશ્રામ, ચિંતન અને વિપાદ વારા કરી શકે છે અહીંના ઝિદિલમુખરિત અરણ્ય-મર્ષ-મા, અહીંની વિચિત્રલગી જટાભાગ્યન્ત રાખા પ્રસાખા અને રહસ્યમય પુગતન હમાગતોની ભીંતો વચ્ચે, લાખ્ખો હાથા કાયામયી અને કાયા માયામયી દોય એવો જમ થાય છે. અહીંની આ સત્તાનત મલા જાપામાં અત્ય અને કટપના લાઈ બહેનની પેકે વચર વિરોધે આશ્રય લઈને ગલાં છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિનું વિશ્વકર્મા અને માનવની માનસિક રૂદ્ધિ એ બનેએ પરસ્પર ગૂંથાઈ જઈને જુદા જુદા આકારની હાથાકુજ રચી છે. અહીં બાળકો ગતદિવસ અમતો રમે છે, પણ તેમને ખબર નથી કે એ રમત છે, અને પ્રૌઢ માણ્ણો રાતદિવસ

ગ્રામ જુઓ કે, પણ માને કે કે તે કર્મ છે જગતનો બધોગતો તડો
 જિંદોમાં થઈને પ્રવેશ કરીને ફેરા નાના માણેક જેવા દેખાય છે,
 પ્રત્યેક વાવાઝોડા સેકડો સાકડા શાખાસક્ટોમાં અથડાઈ અથડાઈને
 મૃદુ મર્મગતી પેકે શાન થઈ જાય છે અહીં જીવન અને મૃત્યુ સુખ
 અને દુઃખ, આગા અને નિગરાની સીમારખા બુમ જેવી થઈ ગઈ
 છે, અદૃશ્ય અને કર્મકાંડ, વૈગવ્ય અને અસારવાના માથેસાથ જ
 દોડતા રહ્યા છે આનંદશ્વર અને અનાનંદશ્વર, ધ્વજ અને માદીના
 પૂતળા, હિમમનગુપ્ત જૂનકાગ અને હિમનિગમન જીવન્ત વર્તમાન
 સગ્ગેજ અમાદ પામે છે શાસ્ત્ર લખા પડેલા છે તે પડેલા જ ગે
 છે, અને શાસ્ત્રને ટાળી દઈને જ્યાં હજારો પ્રધાનગીના પ્રાચીન
 રાહડા બધાયા છે ત્યાં પણ કાંઈ અસ લક્ષિતપૂર્વક હાથ અડાકતો
 નથી અથના અક્ષર અને અથળના હિંમે બને અહીં સમાન
 સમાનના શાસ્ત્ર લેખાય છે અહીંના પીંપળાએ ફાટી નાખેના બમ
 મગિમા દેરતા અને ઉપેરતા એકત આચર લઈને રિગજે છે

શુ અહીં તમાગ જગતબુદ્ધના મૈનસિમિત આપરાતુ રથાન
 છે ! અહીંના તૂટેલા પાયા શુ તમાગ યત્રો અને કાગખાના, તમારા
 અમિથસિન સહસ્રમાહુ પોદ્ગાનવોના કાગગાઝ માધરાને યોગ્ય છે !
 તમાગ અચળ ઉલમના વેમથી એની પ્રાચીન હંટોને ભોપભેગી કરી
 શકશે ખરા પર ત્યાં પછી પૃથ્વીની આ અતિ પ્રાચીન શમ્પાશાધી
 જતિ ક્યાં જઈને ઝંબી ગેહોને આ નિબેદ નિમિત્ત મહા નગરાવય
 ભાગી જતા હજારો મૃત વર્ષોના જે એક વૃદ્ધ ધર્મદૈત્ય અહીં સદા
 એકાતમા રસનો દતો તે પણ એકાએક નિગથ્થ થઈ પડશે

એમજે ધણા દિવસ થયા હદી પોતાને-દાઘે ધર બાધ્યા નથી,
 એ ૨૧ એમને છે જ નહિ, એનો એમના અત્યંત ચિનનરી ! પુરુષોને
 મહા ગર્વ કે તેઓ જે વાત મિમે લેખિતીપુન્ન આગ્રહાધન કરે
 છે તે વાત ખૂન સાચી છે, તેનો પ્રતિવાદ કરવાની ફાઈની તાકાત

નથી સાનેજ, અતિ પ્રચીન આદિપુરુષનું વાસસ્થાન એમને કહી
છાડવું પડ્યું નથી સમય ગયો તેમ તેમ સ્થિતિમા અને પતંગ
આત્યા, અનેક નરી સમય અમય પેદા થઈ, પરંતુ એ બધાને
ખેલી સઈ લઈને—મરેનિ ને છવનિ, અમરને અને અમરને
પ્રાણુપે તે પિતામહ-પ્રતિદિત એક જ પાયામા સામેવ કુનામાં
આત્યા છે અમરની ખાતર એમણે કહી અર્ધાલાવે પોતાને દાસ
નવું પણ આપ્યું હોય અથવા જૂનાની મગમત કરી હોય એવો આરોપ
એમના દુશ્મનોને મોટે પળ માલગરામા આરોપ નથી ન્યા
છાપગમા ઊંડ પડ્યું હોય ત્યા મેઝકારીયા જોગેના કાઈ રડની
સાખાએ દહાચ છાયા પાડી દમે, ઘણા વખતથી અમે માગીના
ચે દહાચ ઊંડ પૂરી દીધુ દમે

આ વનવદની મિહોણા વન વનમા આ પુરવદની મિહોણી ભમ
પુરીમા આપણે ધાનિયુ અને આદર પહેરીને અત્યંત મૃદુ મદ ભાવે
મિથગણ મીએ છીએ, આદાર પગી કિમિત નિદાનુ મેનન મીએ
છીએ, છાયામા એસીને ગજો મોમય મીએ છીએ, જે કઈ
અમભનિત હોય અથવા સાસાગિ કામની બદાગુ હોય તેને મૃદુ
માની લેવાનું આપણને મમે છે, જે કઈ કામને ઉપયોગી હોય અને
નજરે દેખાય એવું હોય તેના પ્રત્યે મનનો અવિધામ કેમે કર્યો પૂરો
દુ થતો નથી, અને એમા પણ જે કાઈ મારો સહેજ પણ ચાચલ
અતાવે તો આપણે બધા મળીને માથા ધુણાવીને મીએ છીએ,
સમયત મર્દિત

આવે વખતે તમે દયાથી એમણે આવીને અમારા જુરુ
પજામા જે તણુ પ્રનમ જોદા મારીને મોહો હો, " જોડો, જોડો, તમાગ
શનનશુદમા અમારે ઓફિસ ખોલવી છે તમે જિલ્લા દત્તા એવે
કઈ આખી દુનિયા નહોતી જિલ્લા આજ સુધીમા જગતમા ઘણા
ફેરફાર થઈ ગયા છે જેનો ઘટ વાગે, અહારે પૃથ્વીનો અખાલ દાળ
છે, અત્યારે મમનો વખત છે "

એ સાંભળીને અમારામાંના કોઈ કોઈ હાંફીયા હાંફીયા બનીને જોડીને ક્યાં છે કામ, ક્યાં છે કામ કરતા થઈને ચારે ખૂણે ધાંધા થઈને ફરે છે અને એ દરમિયાન જ જેઓ કંઈક શ્રુતકાય છે, સ્ફિત સ્વભાવના છે, તેઓ મોડ વાગીને કહે છે, ‘કાળુ છે ? કામની વાત કરે છે ? તે અમે ચું કામના માણસ નથી એમ તમારુ કહેવું છે ? એ તમારી જારે બૂલ છે ! ભાગતવર્ સિવાય કર્મગ્યાન બીજે ક્યાંય છે જ નહિ તમે જોના કેમ નથી, માનવ ઇતિહાસના પ્રથમ યુગમાં અહીં જ આર્યો અનાર્યોનું યુદ્ધ થયું હતું; અહીં જ ડેટકેટમાં રાજ્યો સ્થપાયાં હતાં, ડેટકેટલા નીતિધર્મોનો ઉદય થયો હતો, ડેટકેટલી સસ્કૃતિઓના સમામ ખેલાયા હતા, એટલે માત્ર અમે જ કામના માણસો છીએ, અમને કહે કામ કરવાનું કહેશે નહિ જો તમને વિશ્વાસ નહિ આવતો હોય તો બપોરે એક કામ કરોને. તમારી તીક્ષ્ણ ઐતિહાસિક કોઠાગી લઈને ભાગતભૂમિના યુગયુગથી જતમેશા વિગ્નૃતિના ધરો ઉખાડોને જુઓ કે માનવસંસ્કૃતિના પાયામાં ક્યાં અભાગ હાથનાં ચિહ્નો પડેલા છે. અમે ત્યાં સુધી ફરી જરા જીધી લઈએ.’

આવી રીતે આપણામાંના કોઈ કોઈ અર્ધ અચેનન, ૪/૬, મુંડ, દાનિક ભાવે સહેજ ઊધડેલી, જીધથી લાલ બનેલી આખે આજસ ભર્યા અઅપ્પ રુદ્ધ દુકારથી જ્ઞાનના દિવસના અજ્ઞાણા પ્રત્યે અવગા દર્શાવે છે, અને કોઈ કોઈ જોડી આત્મગજાનિ સાથે ગિયિસ-ગ્નાયુ અચેનન ઉદમતે વાગવાર આઘાત કરીને જગ્યાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને જેઓ જતજત સ્વપ્ન મેવનાગ છે, જેઓ ચિંતન અને કર્મની વચ્ચે અચિર ચિત્તે ઝોલાં ખાય છે, જેઓ પુણતનની અર્ધતા જોઈ શકે છે અને નવીનની અપૂર્ણતા સમજી શકે છે, તે દત્તભગીઓ વાગવાર માથુ હલાવીને કહે છે—

હે નવીન લોકો, તમે જે નવી પ્રવૃત્તિ કમ્પાની શરૂઆત કરી દીધી છે, તેનો હજીયે અંત આવ્યો નથી, હજી તેમાં સાચું શું ને

ખોદું શુ એ નક્કી થયું નથી, માનવ અલ્લહની ચિરંતન સમગ્ર્યાઓમાંથી તો એકનો હજી નિર્ણય થયો નથી.

તમે ખૂબ જાણશું છે, ખૂબ મેળવ્યું છે, પણ સુખ પામ્યા છો શુ ? અને વિશ્વસ સાગને માયા કહીને બેધ છીએ અને તમે એને ક્ષુબ્ધ સસ કહીને વેતન કરી કરીને મરો છો, તે તમે શુ અમાગ કૃતા વધારે સુખી થયા છો ? તમે રોજ રોજ નવી નવી જરૂરિયાતો ઊભી કરી દરિદ્રોનું દારિદ્ર ઉત્તરોત્તર વધારો ડો, ધરના સ્વાસ્થ્યજનક આશ્રયમાંથી અવિશ્રામ કર્મની ઉત્તેજનામાં ખેંચી લઈ જાઓ છો, કર્મને જ સમગ્ર જીવનનો ગ્વામી બનાવી ઉન્માદને વિશ્રામને મ્યાને બેસાડ્યો છે, તમે ચોક્કસ જાણો છો કે તમારી ઉત્તરિ તમને ક્યાં લઈ જાય છે ?

અમે બરાબ જાણીએ છીએ કે અમે ક્યાં આવ્યા છીએ અને ધરના થોડી જરૂરિયાતો અને સ્નેહથી પરપુરની સાથે બધાઈને નિત્યનૈમિત્તિક કુદ નિકટ-કર્તવ્યો કર્યો જઈએ છીએ અમારી જે કઈ થોડી સુખ સપત્તિ છે તે ગરીબ તવગર, દુરના અને પામેનાં સગા સબંધીઓ, અતિથિ અનુચર અને બિશુદ્ધ બધા મળીને વહેગી લઈએ છીએ, મકલ એટલા માણસો મકલ એટલા સુખમાં જીવન વિતાવીએ છીએ, કાઈ કાઈને છોડવા માગતું નથી, અને જીવન સઆમના માર્ગો મળીને કાઈનેય ડોડી દેવાની ફરજ પડતી નથી.

લાગતર્યો સુખ માગ્યું નહોતું સતોષ મારો હતો, અને તેણે તેની સર્વોત્ક્રાંતિ સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠા કરી છે હવે તેને કશું કરવાનું રહ્યું નથી બસકે તે પોતાના વિશ્રામખંડમાં બેસીને તમારો ગાડો જીવનઉત્ક્રાંતિ સ્તોષને તમારી મનુષ્યતાના અતિમ પરિણામ મિત્ર મનમાં ને મનમાં સશય અનુભવી શકે એમ છે તેને એમ વાતરાનો સહય છે કે જતે હાડે આખરે તમારે જ્યારે એક નિસ ડામ બધ કરતું પડે ત્યારે શુ આમ ધારેથી આગ સ્વાલિત રીતે આના વિશ્રામમાં

તમે ગિતરી સહ્યો ખરા? અમારી પેઠે આવું કામજી, આવું સાહસ્ય પરિણામ મેળવી શક્યો ખરા? ઉદ્દેશ્ય જેમ કમે કમે લક્ષ્યમાં નિરીપ થઈ જાય છે, ગરમ દિવસ જેમ સીંધથી પરિપૂર્ણ થઈને અપ્પાના અધકારમાં અવમાહન કરે છે, તેવી મધુર સમાપ્તિ પામી શક્યો ખરા કે? કે પછી યંત્ર જેમ એકાએક ખોટકાર્થ પડે છે, ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે પરાજી અને ગરમી ભેગી કરી કરીને અંતન જેમ એકાએક ફાટી જાય છે, એકજ પાટા ઉપર ચાલતી બે સાથ સામેથી આવતી માડીઓ પરસ્પર અથાઈને જેમ અકસ્માત જીંધી વળી જાય છે, તેમ પ્રમજી વેગથી એક મકારની અકસ્માત થયા જેવી સમાપ્તિને પામશો?

ખમે તેમ હો, તમે અત્યારે અગપ્પા સમુદ્રમાં અલુરોધાયલા કિનારાની શોધમાં નીકળ્યા હો, એટલે તમારે આજે તમે જાઓ, અમારા ઘરમાં અમે રહીએ, એ જ સાહે છે.

પણ માણસ રહેવા ક્યાં કે છે? તમે જ્યારે વિશ્રામ કરવા માગતા હો છો, ત્યારે પૃથ્વીના મોટા ભાગના લોકો યાદ્યા નથી હોતા. મૃદસ્થ જ્યારે નિદ્રાગુર હોય છે, ત્યારે ધરનાર વિનાના લોકો ગમે તેમ રસ્તામાં રખડતા હોય છે.

તે ઉપરાંત એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે પૃથ્વીમાં જ્યાં આવીને તમે ધંબો જશો ત્યાંથી જ તમારા નાશની શરૂઆત થશે. કારણ તમે જ કેવળ અટકી જશો બીજા કોઈ અટકી જવાના નથી. જગત્રવાહની સાથે સમાનગતિએ જો નહિ ચાલી શકો તો પ્રવાહનો સમસ્ત સચ્ચ વેગ તમારી ઉપર આવીને આઘાત કરશે, તમારા એકદમ કુરૂએ પુરચા જીડી જરી અથવા ધીમે ધીમે હવ પામતાં પામતાં કાલસોતને તળિયે અયોધ થઈ જશે. જોઈએ તો અવિશ્રામ ચાલ ચાલ કરો, અને જીવન-અર્ચા કરો, નહિ તો વિશ્રામ કરો અને વિરુદ્ધ થઈ જાઓ, પૃથ્વીના એવો નિયમ છે!

એટલે આપણે જગતમાં હુતપ્રાય બની રહેલા છીએ એમાં

કાઈને કશું કહેવાનું નથી, તો યે તે વિગે જ્યારે વિલાપ કરીએ છીએ ત્યારે એવી રીતે કરીએ છીએ કે પહેલાં જે નિયમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો તે આધારણ રીતે લાગુ પડે છે ખરો, પરંતુ આપણે એમાં જ એવી એક સગવડ કાઢી લીધી હતી કે આપણને કશું વિવેક સુધી એ લાગુ પડ્યો નહોતો. જેમ સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે જરા મૃત્યુ એ જગતનો નિયમ છે, પણ યોગીઓએ જીવનશક્તિનો નિશાંધ કરીને મરેલા જેવા યઈ જીવતા ગ્રહેવાનો એક માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો. સમાધિ અવસ્થામાં જેમ તેમની વૃદ્ધિ નહોતી તેમ તેમનો ક્ષય પણ નહોતો. જીવનની ગતિને શેષવાચી જ મૃત્યુ આવે છે. પરંતુ જીવનની ગતિને શેષીને જ તેઓ ચિજીવન મેળવતા.

આપણી જાતિ વિશે પણ એ જ વાત ધણે અંશે લાગુ પડે છે. બીજી જાતિઓ જે કાગણે મરી જાય છે તે જ કાગણે ઉપાય બનાવી દઈ આપણી જાતિએ દીર્ઘજીવનનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો. આકાંક્ષાનો આવેગ જ્યારે ક્ષય પામે છે, ત્યારે ઉદ્ધમ જ્યારે શિથિલ બની જાય છે, ત્યારે જાતિ વિનાશ પામે છે. આપણે મહામહેનતે દુર્ગાકાંક્ષાને ક્ષીણ અને ઉદ્ધમને જડ બનાવી દઈ સમભાવે આયુષ્યનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

કહીએ અંશે એમાં સફળ પણ થયા હતા એમ લાગે છે: ધડિયાળનો ઢાઢો આપોઆપ જ જ્યાં અટકી જાય છે ત્યાં જ સમયને પણ કૌમલ્યપૂર્વક અટકાવી દેવામાં આવ્યો હતો. પૃથ્વીમાંથી જીવનને ધણે અંશે દેગપાર કરીને એવા એક મધ્ય આકાશમાં અદ્ભુત રાખી મૂકવામાં આવ્યું હતું જ્યાં પૃથ્વીની ધૂળ ઝાઝી પહોંચતી નહિ, સદા તે નિર્લેપ, નિર્મલ, નિગપદ રહેતું.

પણ એક લોકવાયકા એવી આપુ છે કે થોડા સમય પહેલાં કાઈએક અરણ્યમાંથી એક દીર્ઘજીવી યોગમગ્ન યોગીને કલકતામાં લાવવામાં આવ્યો હતો. અહીં બહુ ઉપદ્રવે તેની સમાધિમાં ભંગ

પાડ્યો એટલે તેનું મગલુ નીપળ્યું ! આપણી જાતીય ગોમનિદ્રાનો પણ તે જ પ્રમાણે બદાના લોકોએ બહુ ઉપદ્રવ કરીને લગ કર્યો કે હવે બીજી જાતિઓની સાથે તેને ઢગો ભેદ ગણો નથી, માત્ર તકાવત એટલે ગણો કે કે લાગે વખત બદાના વિષયોમાં નિરુદ્ધમ ગહેવાને પગિણાએ જીવનપ્રયત્નની તેને ટેવ ગઢી નથી ગોગમાથી તે એમમ ગોમયોગ (ધાધન)માં આવી પડ્યો છે

પરંતુ યાવ યુ ! હવે તારા તુગત તો સાધાગલુ નિયમ પ્રમાણે ચાલુ રીતે આત્મગણલુ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે દીર્ઘ જાટા અને નખ કાપીને નિયમિત રનાનાહાર કરીને કપ્પડ વસ્ત્રાભુષણ પતરી હાથપગ ચનાવનામાં પ્રવૃત્ત થવું પડશે

પરંતુ હમણા સ્થિતિ એવી થઈ કે આપણે જાટા નખ કાપી નાખ્યા કે ખગ, સસાગમ પ્રવેશ કરીને લોકોની સાથે લગવાનું શરૂ કર્યું કે ખરુ, પરંતુ મનનો ભાવ હજીબલ્લી સમ્પાદ નથી હજીયે આપણે મદીએ છીએ કે આપણા પિતૃપુત્રોએ કેવળ માત્ર હરેનું સેવન કરી નગનરેહે મદસ્ત્રને પામ્યા હતા, એટલે અમારી આગળ વસ્ત્રાનખગ, આહારનિદ્રા ચલનચાલનનો આટલો બધો સમાદર શાનો હોય ! એમ કહીને આપણે ધોતિયાની પાટલી રૂનાનીને પીંડ ઉપર નાખી બાગલા સાથે ભેસી કર્મક્ષેત્ર પ્રત્યે અનસ ઉતારીને દૃષ્ટિ તલ કરતા વામુમેવન કર્યા કરીએ છીએ

ગોટલુ આપણને યાદ નથી કે ગોગાસન પર જે પરમ સન્માન-યોગ્ય ગણાય તે સમાજમાં જ ગલીપાત્ર ગણાય આણુ ન હોય તો દેહ જેમ અપવિત્ર ગણાય, નેમ ભાવ ન હોય તો જાત અનુહાન પણ અપવિત્ર ગણાય

તમારા મારા જેવા માણસો જેઓ તપસ્યા પણ કરતા નથી, દલિબ્ધ પણ ખાતા નથી, જુટમોઝ પહેરીને દ્રામમાં બેસીને પાન ચાવતા આવના નિયમિત ઓદિસમાં ઉડી રમા જઈએ છીએ, જેને

પગથી તે માથા સુધી તીરી તીરીને તપાસીએ તોયે કેમે ફરી માની થતી નથી કે આ બીજા યાત્રાસ્થલ, નરિષ્ઠ, ગૌતમ, જગત્કારુ, વૈશ્વમ્પાયન અથવા અમનન કૃષ્ણદ્વિપાયન છે, જે શિક્ષાર્થીએને લેઈને હજી સુધી પ્રાઈન એવો બ્રમ થયો નથી કે આ લેકા વાવખિલ્ય તપસ્વીએ છે, એક દિવસ ત્રણ સંખ્યા સમયે સ્નાન કરી એક હરે મોમા મૂકે તો જેમને પછી ઉપગઉપગી થોડા દિવસ આફ્રિકા કે કોનેજમા ગેઝલાજી ગહેવાની જગ પડે, તેમણે આવો અલ્પચર્ચનો બાલાડ ખર કરવો, પૃથ્વીના ઘણા ખગ ઉલ્લીગપગમણ મનુષ્યો પ્રત્યે નાનુ નાનુ ચડાવતુ, એ માત્ર અદ્ભુત, અસંગત, હામ્યજી જ નહિ પણ અપૂર્ણપણે હાનિદાક છે

અમુક અમુક મમના અમુક અમુક નિયમ હોર છે પડેનવાન લગોટ પહેરીને માગી ચોપડીને છાતી ફુનારીને ફરે, તો ન્તાના સેકા તેને વાહરા નાહવા મ્દે છે, તેના ડોકરો જે તાજ માયકામનો અને લાચાર હોય, અને મેદિસ સુધી બણીને આજ પાચ પાચ ચગસ થયા કેવળ એગોલ સેક્ટરિયેટની આફ્રિકમા એમેન્ટિસશિપ મ્દોતો હોય, તે પણ ને લગોટ પહેરે ધૂળ ચોપડે, અને બીકતા મેમતા તાલ ડેકિ અને લાઈ સાહેમને ને કાગણુ પૂછનામા આવે તો નહે કે માગ બાપ પહેનનાન હતા, તો બીજા સોમનેજમે તેટલી મગ પડે, તેના સ્નેહી સમધીએને તેને મિને મિગેષ ચિંતા થયા નગર મ્દે નહિ એટલા માટે મ તો સાચેસાચ જ તપસ્યા કરો, અથવા તપસ્યાનો આનંદ બીડી દો

જૂના જમાનામા બ્રાહ્મણોનો એક ગુહો જ વર્ગ હતો, તેમના ઉપર એક મિગેષ કામનો લાગ હતો તે મમને માટે મિનેર ઉપયોગી થનાને માટે તેઓએ ચોતાની આસપાસ કેટલાક આચરણ અનુદાનની સીમા-રખા આપી હતી ખૂબ આવગેની પૂર્વક તેઓ ચોતાના ચિત્તને સીમારેખાની બહાર મિખગના દેતા નહિ તરેક કામને જ આરી એક ઉપયોગી સીમા હોય છે, જે બીજા મમને બાધાઉપ થઈ પડે છે.

કંદોઈની કુલનમાં વસી ન પોતાનો ધધો ચનાવના મન તે હજાર મુશ્કેલીઓ નડતા વિના નહે જ નહિ, અને જૂનપૂર્વ વધીતી ઓફિસમાં જો કંઈ કામજુમ કંદોઈની કુલન જોતી પડે તો તેમજ ખુશી લાગાવત અને દાગની દાગ જોવાના લોગિંગોટ મેં મમતા બતાવતી પોસાય ખગે.

નર્મમાન મગમાં બાહ્યજનું તે રિશત્ત ગ્યુ નથી જેવું અધ્યયન અધ્યાપન અને ધર્મોક્તાચનામાં તેઓ રામવત્તા ત્યા નથી તેજોમાના મોટા લાગના તોની કર છે કાઈ તપસ્યા મગુ દેખાડુ નથી બાહ્યજન અને બાહ્યજનની મતિ વચ્ચે મગુ મર્ચનું જુદાપણું જોનામાં આવતું નથી એવી પરિસ્થિતિમાં બાહ્યવ્યવસ્થા વાડમાં પુગાઈ મહેરામાં મધી સગવડ કે સાર્થમ્તા નજરે પડતી નથી.

પગલું હમણાં મોતુ થઈ ગયું કે જે બાહ્યજન ધર્મ જેવા બાહ્ય જુને જ બાહ્ય કે એમ નથી થતે—શાસ્ત્રના બધા જોમને માટે મધી દે. હતા જ નહિ તેજો—પણ કાઈ એક તકે જેલી વાડમાં દાખલ થઈને જોય કે હવે જેમ ક્યા જગ્યા મેડના તેજો નથી.

પહેરાના જમાનામાં બાહ્યજોએ જેવા જ્ઞાન અને ધર્મનો અધિકાર મદણુ દરલો હતો એટલે સ્વાભાવિક ગેતે જ શૂનોની ઉપર સમાજના અલેકવિધ શુ, કામે નો બાગ હતો, મેટને તેમના ઉપરથી આચારનિચાર વચનવચના હજારો મંથનના પાસા ઉપાસી લઈતેમની હેઠળને ખૂબ અન્યાયતા ગણનામાં આવી હતી. અત્યારે જા તત્કાલી એક પ્રમદ પ્રોગિયાના મગમાં બાહ્યજન શુ, બધા જ દામે પગે બધાઈને મડદાની જેમ નિશન પગના છે નથી તો તેઓ પૃથ્વીનું કામ દગતા નથી તેઓ પારમાર્થિક રોડ સાધના કુળ પહેરા જે જે કામે હતા તે પણ બધે થઈ ગયા છે અને આજે જે મગ આવડતક થઈ પડ્યા કે તેમાં પણ પગને પગલે અડચણ નાખવામાં આવે છે.

એટલે આપણે સમજવું જોઈએ કે અત્યારે આપણે જે મંસારમાં

અચાનક આવી પડ્યા છીએ ત્યાં પ્રાણ અને મનનું રક્ષણ કરવું હોય તો સર્વદા ક્ષુદ્ર ક્ષુદ્ર આચારવિચાર વિશે ચૂંધી કરી કરીને વસ્ત્રનો છેડો ઊંચો કરીને, નાકનું ટેરવું ચઢવીને ખૂંચ સાવચેતીથી પૃથ્વી ઉપર ચાલ્યે ચાલવાનું નથી,—જનણે આ વિશાલ વિશ્વગ્રંથાસાર એક ઊકરડો ન હોય; આવણું મહિનાનો કાચો રસ્તો, પવિત્ર વ્યક્તિના કમલચરણને માટે અયોગ્ય છે. હવે જો પ્રતિજ્ઞા જોઈતી હોય તો મનની વિશાળ ઉદારતા, સર્વાંગીણ નિરામય સ્વસ્થતા, શરીર અને શુદ્ધિની બલિષ્ઠતા, જ્ઞાનની વિશાલતા, અને વિશ્રામહીન તત્પરતા હોવી જોઈએ.

સાધારણ પૃથ્વીનો સ્પર્શ પ્રયત્નપૂર્વક ટાળીને મદામાન્ય પોતાની જાતને સદા ધોઈ માંજીને ઢાંકી ફૂંકીને બીજા બધાને હલકા કહી તેમની ઘૂણા કરી આપણે જે રીતે ચાલતા હતા, તેને આધ્યાત્મિક બાણુગોરી કહે છે—જો જાતની અતિ વિલાસિતાથી મનુષ્યત્વ ધીમે ધીમે અકર્મણ્ય અને વધ્ય ચઈ જાય છે.

જરૂર વસ્તુને જ કાચના આવરણમાં ઢાંકી રાખી સકાય. જીવને પણ જો અત્યંત સ્વચ્છ રાખવાને માટે નિર્મલ રૂઢિકના આચ્છાદનમાં રાખવામાં આવે તો ધૂળને તો અટકાવી સકાય એ ખરું, પણ તેની સાથેસાથ સ્વાસ્થ્ય પણ અટકે, મલિનતા અને જીવન બનેને જ મથાશુંભવ ઝોઝાં કરવામાં આવે.

આપણા પંડિતો કહે છે કે આપણે જે એક પ્રકારની આશ્ચર્ય-કારક આર્થ પવિત્રતા મેળવી છે તે બહુ સાધનાનું ફળ છે, તે બહુ પ્રયત્નપૂર્વક સાચવવા જેવી વસ્તુ છે; એટલા માટે જ આપણે સ્લેચ્છ પવનોના સંસર્ગનો બધી રીતે ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

આ વિશે જે વાત કહેવાની છે. એક તો આપણે બધા જ ખાસ કરીને પવિત્રતાનું સેવન કરતા હોઈએ છીએ એમ નથી હોતું, છતાં માનવજાતિના મોટા ભાગને અપવિત્ર માનીને એક ખોટો અન્યાય,

અમુક અનુદાત, પરંપરામાં અનુદાત એવું કહી કુટુંબમાં આવે છે એ પવિત્રતાને નામે આ વિગતીય માનસની ધૂળા આપણા અગ્નિમાં દીકાની જેમ જે કાર્ય કરે છે, તેનો ઘણા અગ્નીમાં દેરે છે, તેઓ અધ્યાન મુખે મૂકે છે, કે અમે આ ધૂળા કંઈએ છીએ ! અમારા તે શાસ્ત્રમાં જ લખેલું છે કે યજુર્વેદ કુટુંબકમ્ શાસ્ત્રમાં યુ લખેલું છે, અને લુક્ષ્મિમાનની વ્યાખ્યા પ્રમાણે તેનો મો અર્ધ ધાય, તેનો વિચાર કરવાનો નથી, પરંતુ આશ્વાત્માં યુ પ્રમ ધાય છે, અને તે આશ્વજનુ મુગ કાગળ મમે તે હો, તેના ઉપરથી મામાન્ય માનસ-ધૂળા ઉત્પત્ત ધાય છે કે નહિ, અને ક્ષર્ધ એક મનિના આપામાં મામાન્ય લોકો નીજ જમી મનિને વચ્ચે વિચારે ધૂળા કરવાને અધિભગી છે કે નહિ તેનો જ વિચાર કરી જોવાનો છે

બીજી એક વાત—જક વસ્તુ જ બાહ્ય મનિનતાથી હેતુકિત થાય કે સાધના કપડા ત્યારે પહેરેતે ફરીએ છીએ ત્યારે ખૂબ સાવચેતીથી ચાલવું પડે છે ગમેને ધૂળ લાગે, પાણી લાગે, ક્ષર્ધ વાતનો ડાઘ લાગે, એ બધું ખૂબ સાવચેતીથી બેસવું પડે છે પવિત્રતા જો પોતામાં હોય તો જ આમ બી બીને ચાલવું પડે કે ગમેને આ અડી જશે તો મળી ક્ષર્ધ વળે, પેતાની હવા લાગશે તો ડાઘ પડી જશે. આવી એક જાતની પોતાકી પવિત્રતા ધારણ કરીને મસારમાં મહેનુ એ કેવી વિષમ વિપત્તિ કહેવાય ! જનમમાજના રાત્રેસેત્રમાં, કર્મસેત્રમાં અને ગગભૂમિમાં એ સુન્દરવસ્થિત પવિત્રતાને સજાળીને ચાલવું અત્યંત કઠણ થઈ પડે છે એટલે પવિત્રતાની વાઈ રાગેતો અભાગી હવ પોતાનું હવ્વા કરવાનું સેત્ર અત્યંત સકુચિત કરી નાખે છે, પોતાને કપડા લગાવી પેડે હમેશા પેગીયા મૂકી ગમે છે, મનુષ્યનો સપૂર્ણ વિકાસ કરી રોનાથી સાધી શકતો નથી.

આત્માની આતરિક પવિત્રતાના પ્રજાવથી બાહ્ય મનિનતાની હેતુકે નમો ઉપેક્ષા કર્યા વિના ચાલતું નથી અત્યંત રૂપ માટે મથનાર

વ્યક્તિ સર્વ બગડવાની બીજ પૃથ્વીની ધૂળ માગી, વગ્માદ, તડોડા અને પવન એ બધાથી હમેશા ડરીને ચાલે છે, અને માખણનું પૂતળું બનીને નિગપદ ગ્યાને વિગળે છે તે બધી જગ્ય છે કે વર્ણની સુકુમાંગતા તો સૌદર્યનું એક બાજુ ઉપાદાન છે પરંતુ સ્વાસ્થ્ય તો તેની એ પ્રધાન આભ્યતરિ પ્રતિષ્ઠાબૂમિ છે—જ. વસ્તુને એ સ્વાસ્થ્યની જરૂર હોતી નથી એટલે તેને નામી ગણવામાં કંઈ નુસાન નથી પરંતુ આત્માને જો ચૂત ન માનતા હો, તો થોડે અશે મનિનતાનો બચ હોવા છતાં તેના ગ્વાગ્ધ્ય ખાતર તેને બગ મળે એટલા ખાતર તેને સાધારણ જનનના સસર્ગમાં લાવવાની જરૂર છે

આધ્યાત્મિક બાણુગીરી રૂબ. મે જ્ઞા માટે વાપર્યો હતો તે હવે સમજાશે વધારે પડતી બાજુ સુખપ્રિયતાને જ વિનાસિતા નહે છે, તે જ પ્રમાણે વધારે પડતી બાજુ પવિત્રતાપ્રિયતાને આધ્યાત્મિક વિનાસિતા નહે છે ખાવામાં સુવામાં બેસવામાં જગ આધુ પાછુ ચતા જ જે સુકુમાર પવિત્રતા ખડિત થઈ જાય છે તે બાણુગીરીનું જ અગ ગણાય અને રે પ્રકારની બાણુગીરી જ મનુષ્યત્વના બળવીર્યનો નાશ કરનાર હોય છે

સકૃચિતતા અને નિર્વૃત્તા ધણે લાગે સહીસલામત હોય છે એ વાતનો અધીમગ થઈ શકે એમ નથી જે સમાજમાં માનવ પ્રકૃતિનો સન્માદ્ વિગસ અને ઇવનનો પ્રસાદ હોય છે તે સમાજને પુધ્ધા ઉપદ્રવ સહન કરવા પડે છે એ વાત સાચી છે ત્યાં જીવન વધારે હોય છે ત્યાં ગ્વાધીનતા વધારે હોય છે અને ત્યાં વૈચિત્ર્ય પણ વધારે હોય છે ત્યાં સારુ અને માફ બને પ્રગળ હોય છે જો માણુમના દાત નખ ઉખાડી નાખી આહાર ઝોડો ખરી દઈ એ વેળા માણુમનો લગ બતાવવામાં આવે તો એક જાતના ચાલનાની શક્તિ વગરના અનિ નિરુપદવી પાળેના પ્રાણી બની જાય, ઇવ ગ્વાભાવનું વૈચિત્ર્ય વિનકુલ લોપ પામે અને જોઈને એવું લાગે કે ભગવાને

આ પૃથ્વીને ગોઠવવાનું પિંગળરૂપે સમજેલી છે એવાની આનાસ જૂમિ મનાવેલી નથી

પરંતુ સમાજની જે બધી પ્રાચીન ધારા તે એમ માને છે કે તદુપસ્ત બાળક તોફાની હોય છે અને તોફાની બાળક બ્યારન હોડાહોડ કરે છે, ક્યારન બહાર જવા માગે છે તેને તઈને છાંદે ઝડપે પેદા થાય છે, માટે તેના મોળમાં થોડું બરીસું મૂકી તેને જો મૂતપ્રાય મરી ગયેલામાં આવે તો જ ખાસે નિર્ધિન અને ધગધમ કરી શકાય

સમાજ જેમ જેમ હિતનિ પામતો જાય છે તેમ તેમ તેની જવાબદારી અને કર્તવ્યની જરૂરિયાત વ્યક્તિગત ગીતે જ વધતી જાય છે — જો આપણે એમ મંદીએ કે અમે આદના બધાં નહિ પહોંચી વળી શકીએ અમાગમાં ગેટનો ઉઘમ નથી શમ્ભિ નથી જો આપણા માતાપિતા મહે કે પુત્રપુત્રીઓ લાવન ઉભારના થાય ત્યાં સુધી અમે એમને મનુષ્યત્વ આપના અશક્ત હીએ પણ માલસને માટે જોડતુ વહેલું સંભળિત હોય (જોડતુ જ નહિ અસંભવિત કાળે તો શે ચાલે) તેટલા વહેના અમે માતાપિતા થરા તેવાં છીએ જો આપણા વિદ્યાર્થીઓ કહે કે સવમ અમારે માટે અસાધ્ય છે શરીર મનની સંપૂર્ણતા મેળવવાને માટે ગદ્દ જોવાને અમે છીએ જ અસમર્થ છીએ, અકાળે અપવિત્ર દામ્પત્ય અમારે માટે અત્યંત આવશ્યક છે અને હિંદુપણુ પપુ એ જ આશ્વા કરે છે — અમારે નથી જોઈતી ઉત્તિ નથી જોઈતી ઝઝડ — અમારુ તો આ પ્રમાણે જ ખાસુ આ મુજબ, તો નિરુત્તર ગહતુ પડે પરંતુ એટલી વાત તો કહેરી જ પડે કે હીનતાને હીનતા તરીકે જાણી એ પણુ સડુ છે પરંતુ શુદ્ધિને જોર નિર્ણયતાને આધુતા અને અશક્તિને સર્વજનતા તરીકે સામિત મરીએ તો સફળતાનો માર્ગ નિરુત્કલ બધી મેરથી બધ મઈ જાય

સવાગીલુ મનુષ્યત્વ પ્રતે જો આપણને શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ

હોય તો આ બધી ચર્ચા બેપડતી જ નથી. તો તો કૌશલસાધ્ય વ્યાખ્યાદારા પોતાને બોજાવીને કેટલાક સકુચિત બાલ સસ્કારમા પોતાને પૂરી મૂકવાનું મન જ ચતુ નથી.

આપણે જ્યારે ખરેખર એક યતિના નામને શોભાવે એવી જાતિ હતા, ત્યારે આપણી પાસે મુદ્ધ, વાલ્મીક્ય, શિવ, વિદેશમાં આવળ, બીજી પ્રજાઓની સાથે વિવિધ વિદ્યાની આપણે, દિગ્વિજયી બળ અને વિચિત્ર ઐશ્વર્ય—એ બધું હતું. આજે અનેક વર્ષોના અને અનેક ભેદોના અંતરેથી કાળના સીમા પ્રાંત ઉપર આપણે તે ભારત સંસ્કૃતિને પૃથ્વીથી ખૂબ દૂર આવેલું એક તપ પૂત હોમધૂમગચિત અર્પાદિત સમાધિ રાજ્ય હોય એમ જોઈ શકીએ છીએ, અને આપણા આ આજના ગિનગ્ગાયા કર્મહીન નિદ્રાલસ નિમ્તબ્ધ ગામડાની સાથે તેનું કેટલુંક ઐક્ય અનુભવીએ છીએ, પરંતુ તે કદી એ સાચું નથી.

આપણે જે કરપના કરીએ છીએ કે આપણી સંસ્કૃતિ કેવળ આધ્યાત્મિક હતી; આપણા ઉપવાસક્ષીણ પૂર્વજો પ્રત્યેક જગ્ય એકલા એકલા ખેસી પોતાના જીવાત્માને હાથમા લઈ આજો વખત તેને સગણ પગ ચડાવ્યા કરતા હતા, તેને મિયકુલ કર્મોત્તીત અતિ સુદ્ધ જ્યોતિની કેખા જેવો બનાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, એ કેવળ કરપના જ છે.

આપણી તે સર્વાત્રમંપજ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ધણા દિવસ ધ્યાં પચત્વને પામી ગઈ છે, આપણો વર્તમાન સમાજ તેની જ પ્રેતયોનિ માત્ર છે. આપણા અવવયોના સગખાપણાને આધારે આપણે માનીએ છીએ કે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિને પણ આ જ પ્રમાણે દેવનો લેશ પણ હતો નહિ, ફક્ત એક પ્રકારની આધ્યાત્મિકતા હતી. તેમાં પૃથ્વી પાણી કે તેજનો અર્થ સુદ્ધ નહોતો, કેવળ ચોડા વાયુ અને વ્યોમ હતા.

એક મહાભારત વાંચીએ તોય ખબર પડી જાય કે આપણી

તે જમાનાની સંસ્કૃતિમાં જીવનનો આવેગ દેરો જગવાન હતો. તેમાં કેટલાં પરિવર્તન, કેટલા સમાજવિષ્ણવ, કેટલી વિરોધી યક્તિઓનો સંપર્ક જોવામાં આવે છે. તે સમાજ ક્ષાઈ પણ એક પરમ ભુદ્ધિમાન શિક્ષકપરતુર વ્યક્તિનો અવસ્થાસ્થિત અતિ મુંદર વ્યવસ્થિત સમાજ-સુક્ષ્મ પંત્રનો સમાજ નહોતો. તે સમાજમાં એક બાબુજો સોમ, દિસા, ભય, દેવ, અસંવત અદંકાર અને બીજી બાબુજો વિનય, ધીરજ, આત્મભાગ, ઉદાર મદત અને અપૂર્વ જાતમનસાઈ મનુષ્ય અવિત્રને સર્વદા વલોવી નાખીને જામત રાખતાં હતાં. તે સમાજમાં બધા પુરુષો સજ્જન, બધી સ્ત્રીઓ સતી, બધા પાલણી નપાપરાયણ નહોતા. તે સમાજમાં વિશામિત ક્ષત્રિય હતા, દ્રોણ, કૃષ્ણ, પરશુરામ આદિ હતા, કુંતી સતી હતી, સમાપરાયણ મુદિહિર ક્ષત્રિય પુરુષ હતા, અને શત્રુકાલોયુષા તેજસ્વિની દ્રૌપદી રમણી હતી. તે વખતનો સમાજ સાદું અને ખોદું, અંધકાર અને પ્રકાશ—એ બધાને હીધે જીવનનાં લક્ષણોવાળો હતો; માનવ-સમાજ અંકિત, વિભક્ત, સંવત, સમાહિત કસાદૂતિ જેવો નહોતો. અને તે વિશ્વવસંસ્કૃત્ય, વિશિષ્ટ માનવ વૃત્તિના સંધાનદ્વારા અદ્યતન યક્તિપૂર્ણ સમાજમાં આપણી પ્રાચીન વ્યુદોરસ્ક શાસ્ત્રપ્રાંશુ સંસ્કૃતિ ઉત્તમ મરજિ વિદરતી હતી.

તે પ્રજા વેગવાન સંસ્કૃતિને આજે આપણે બિલકુલ નિરીક્ષ, નિર્વિશેષ, નિર્વિકાર, નિરાપદ, નિર્હવ કક્ષી લઈને રહીએ છીએ કે અમે તેજ સભ્ય જાતિના છીએ, અમે તેજ આધ્યાત્મિક આર્થો છીએ; અમે તો માત્ર જપતપ કરીશું, પદ્માપદી કરીશું, સતુરમાત્રનો નિર્ગેષ કરી, બીજી જનિઓને અસ્પૃશ્ય વર્ગમાં ગણી, અમે તે મદાન પ્રાચીન દિંદુ નામને સાર્થક બનાવીશું.

પરંતુ એના કરતાં જો સત્ય વદાહું ગણીએ, માનવતા પ્રમાણે કાર્ય કરીએ, ધરનાં છોકરાને દગલાગથ જૂઠાં જોળખેડાં જોળખ ન બનાવતાં સત્યનું શિક્ષણ આપી સરજ, સજા, દદ બનાવીને

ઉત્તમ મસ્તકે ગોળા રહેતાં કરી રાષ્ટ્રીએ, જે મનમાં જેવી નિરભિમાન-
ઉદારતા સેવી રાષ્ટ્રીએ કે ચારે કારથી જ્ઞાન અને મહત્ત્વને આનંદ અને
વિનયપૂર્વક આદરમાન સાથે બોલાવી લાવીએ, જે સંગીત, શિલ્પ,
સાહિત્ય, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન વગેરે વિવિધ વિદ્યાની આલોચના કરી,
દેશ વિદેશમાં મુસાફરી કરી, પૃથ્વીમાં બધું તીરીતીરીને (ઝીણવટપૂર્વક)
જોઈને પોતાને બધી દિશામાં સ્વતંત્ર અને વિકસિત કરી રાષ્ટ્રીએ,
તો હું જેને 'હિંદુવેશ' કહું હું તે ટકશે કે કેમ એ કહી શકતો નથી,
પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં જે સચ્ચ, સચ્ચે, તેજસ્વી હિંદુ સંસ્કૃતિ હતી
તેની સાથે આપણે ધણી બાબતમાં ઐક્ય સાધી રાષ્ટ્રીયું.

અહીં મને એક તુલના સુઝે છે. વર્તમાન કાળમાં ભારતવર્ષની
પ્રાચીન સભ્યતા ખાણમાંના પથ્થરિયા કાલસા જેવી છે. એક સમયે
ત્યારે તેમાં વધધટનો અને આપણેનો નિયમ ચાલુ હતો ત્યારે તે
વિપુલ અરણ્યરૂપે ઇવતો હતો. ત્યારે તેમાં વસતવર્ષાનો સચ્ચ સમા-
ગમ અને ક્ષયપુષ્પપલ્લવનો સ્વાભાવિક વિકાસ થતો હતો. અત્યારે
હવે તેનામાં વૃદ્ધિ નથી, ગતિ નથી જોટલે કંઈ તે જિનજડી છે એમ
નથી. તેમાં અનેક યુગની ગરમી અને પ્રકાશ યુપ્ત ભાવે વિરાજે છે
પરંતુ આપણે મન તે અધકારમય અને શીતલ છે. આપણે તેમાંથી
કેવળ રમનમાં ગાદા કાળા રંગના અલકારના સ્તંભો રચીએ છીએ.
કારણ, પોતાના હાથમાં જે અગ્નિશિખા ન હોય તો કેવળ માત્ર
ગવૈવલ્લુદ્ધારા પુરાણકાળના તગિયામાં બખોલો ખોદી ગમે જોટલા
પ્રાચીન ખનીજ પિટો બેગા કરી આણો પણ તે નશામા છે. તે પણ
આપણે બેગા કરતા નથી. અંગ્રેજોની રાષ્ટ્રીગંજની દુકાનેથી ખરીદી
લાવીએ છીએ. તેમાં કંઈ દુઃખ નથી. પણ આપણે શું કરીએ છીએ ?
અગ્નિ તો છે નહિ, માત્ર કુંક મારીએ છીએ, કાળજી દલાવીને પવન
નાખીએ છીએ, અને કોઈ કોઈ વળી તેને કપાળે સિંધુર ચોપડી સામે.
બેસી ભક્તિપૂર્વક ઘંટડી હલાવે છે.

પોતામાં સહ્ય મનુષ્યત્વ દોર તો જ પ્રાચીન અને આધુનિક
મનુષ્યત્વને, પૂર્વ અને પશ્ચિમના મનુષ્યત્વને, પોતાના મમમ તઈ સમાપ

મરતો માણસ જ્યાં પડ્યો હોય અપૂર્ણપણે ત્યારે જ જન્માવ.
હરતો માણસ તો હશે ત્યાંના કેન્દ્રમાં ગ્રહેતો છે, તે મિત્રતામાં
સ્વમ્ય અને વિપરીતની વચ્ચે મેલુ આપી બધા સત્યો ઉપર પોતાનો
અધિભાર વિસ્તાર ન, એક માત્ર ની પડ્યા વગર હશે ત્યાંના
કેનાવુ એને જ તે પોતાની આચી ઉત્તરિ માને :

નવવર્ધ

હૃદયમાં આપણે મન દામનુ ચૈવ્ય અત્યંત વધારે છે હાય
આમળ દોય કે દુઃ દોય, દિવસે દોય કે ગતે દોય, કામ કરવું જ
જોઈએ શુ યગીએ, શુ યગીએ—કયા મરણ જોઈએ—કયા આત્મત્યાગ
કરવો જોઈએ, એની જ આપણે અચાત ચિત્તે મોઘ કરીએ છીએ,
સુરોપમા ઝૂસરી સોતા મરણ એ એક ગૌરવની વાત ગણાય છે
કાર્ય, અમાર્ય, અમાગણ્ય માર્ય, મમે તેમ કરીને પણ જીવનના ડેલ્લા
આસ સુધી દોડધામ કરીને ધાધન ધમાન કરીને મરણ જોઈએ ! આ
કર્મની ચગડોળના ફેરનો નરો જવારે કોઈ એક વ્યક્તિને ચડે છે,
ત્યારે પૃથ્વીમા પછી શાંતિ ગ્રહેતી નથી ત્યારે દુર્ગમ દિમાવયના
શિખર ઉપર જે સમગ્ર આજ સુધી નિરુદ્ધેએ જીવન ગાળતી આવી
હતી, તેઓ એકાએક શિકાગીની ગોળીથી પ્રાણુત્યાગ કરે છે વિશ્વાસ
પિનના શીન અને પેજિવન પક્ષી આજ સુધી જનશૂન્ય તુપાગની
મરુ ભૂમિમા નિર્વિરોધે પ્રાણુ ધાગણ કરવાનું સુખ જોગવતા આવ્યાં
હતા,—જે એક તે નિરુપદવી પ્રાણીઓના ગતારી અમલક સુખ

નીહાર ગાઈ જાય છે કેણું જાણે કયાથી વલિકની તોય ત્રિ પ
નિપુણ પ્રાચીન ગીનના ધમા અફિણના ગોળા વગસાવે ડ—અને
આક્રિમાનુ એકાત અગ્નિસમાચ્છન કૃષ્ણત્વ સરકુનિના નજીથી
વિદીર્ધુ ધર્મને આર્તસ્વર કી પ્રાણત્યાગ કરે છે

અહી આશ્રમમા નિર્જન પ્રકૃતિની વચમા સ્થિત ધર્મને બેગીએ
તો અતગ્મમા અપ્રક્ટ એવો અનુભવ થાય કે હોતુ એ જ જગતનો
અરમ આદર્શ છે, પરંતુ એ નહિ પ્રકૃતિમા કર્મનો પાત્ર નથી પડતુ
તે કર્મને પકડા પાછળ ગાખી તે પોતાને હોવામા જ પ્રમુખ છે
પ્રકૃતિના મુખ તરફ જ્યારે જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે ત્યારે તે અગિય
અપ્રાન્ત માનમ પડે છે જાણે તે કાઈના નિમનશુથી શશુગાર
સજીને વિચીર્ણ નીનાકાશમા આગમથી બેડી કે એ નિખિન
ગૃહિણીનું ગધણિયુ ધ્યા કે ખાડણિયુ ધ્યા છે, કયા ભકારમા ગેના
નાનારિધ આમગના વાસણે એ ઉપર એ ખડેલા કે એના
જમણા દાઢમાની કડકી સાઇસી પણ આભણુ હોય એવો બમ
થાય કે એનું મામ લીવા જેતુ લાગે છે એનું ચાનતુ વલ્ય અને
પ્રવલ્ન તે ઔઠાસીન્ય જેરા લાગે છે ધૂમતા ચકોને નીચે છુપારી
રાખી ગિતિને જ ગતિની ઉપર ગાખી પ્રકૃતિ પોતાને સામગ
પ્રકાશિત રાખે છે—જોએ આમે કર્મના વેગથી પોતાને અગ્રપ્રક ધવા
અને બેગાં રતા મગેના દગનામા પોતાને દહાઈ જવા દેતી નથી

એ કર્મની આરે જાણુ અવગણ ગખવો આચત્વને કૃપ શાન્તિ-
દાગ શોભારમાન બનાવી ગખણુ—એ જ પ્રકૃતિની નિત્યવનનતાનું
રહસ્ય છે કેવળ નૂતનતા જ નહિ એ જ તેનું જગ છે

ભાગતવર્ષ પોતાના અતગ્મણમા પોતાના તપસતામે આકાશ
પાસેથી પોતાના શુક્ર ધૂસર વેગન પ્રદેશ પામેથી પોતાના જલ્દ
જળદામડિન વિરાટ મધ્યાહની પામેથી પોતાની નિમ્બકૃષ્ણ નિ રાત્ર
ગચિની પાસેથી આ ઉદાગ શાન્તિ આ વિશાળ અતબ્ધતા મેળવી છે
આ તવર્ષ કર્મનું મુખામ નથી

બધી પ્રજાઓનો સ્વભાવગત આદર્શ એક નથી હોતો—જો વિશે દુઃખ કરવાનું મને કશું કારણ જણાતું નથી. ભારતવર્ષે માણસને ઉત્સાહી જીવનને કર્મને મોટું બનાવી દીધું નથી. ક્ષાત્રકાંક્ષાદીન કર્મને માહાત્મ્ય આપી તેણે ખરું જોતાં કર્મને સંયત બનાવી દીધું છે. કૃષ્ણની આકાંક્ષા ઉખાડી નાખીએ એટલે કર્મનો જેરી દાંત જ ભાંગી જાય છે. એ રીતે માણસને કર્મની ઉપર પણ પોતાને જામત કરવાનો અવકાશ મળે છે. 'હોયુ' એ જ આપણા દેશનું ચરમ લક્ષ્ય છે, 'કરયુ' એ તો ઉપલક્ષ્ય માત્ર છે.

વિદેશ સાથેના સંબંધોને લીધે આ પ્રાચીન સ્તબ્ધતા ખળભળી ઊડી છે. એથી આપણા જાતમાં વધારે યાય છે એવું હું માનતો નથી. એથી આપણી શક્તિનો ક્ષય યાય છે. એથી રાજ રાજ આપણી નિષ્ઠા વિચક્ષિત, આપણું આરિઞ્ન ઊંઝલિત, આપણું ચિત્ત વિચ્છિન્ન અને આપણા પ્રયત્ન વ્યર્થ યાય છે. પહેલાંના સમયમાં ભારત-વર્ષની દાર્પમણાલી અતિ સદૃજ, સરલ, અતિ પ્રસાંત, અને છતાં અત્યંત દૃઢ હતી. તેમાં આકબર નામે નહોતો, તેમાં શક્તિનો નકામે અપવ્યય નહોતો. સતી સ્ત્રી અનાયાસે જ સ્વામીની ચિંતામાં ચડી જતી, સૈનિક સિપાઈઓ અકાતરતાપૂર્વક જ ચણા આવીને લગાઈ કરવા જતા, આચારનું રક્ષણ કરવા માટે બધી અગવડોને વેઠવી, સમાજના રક્ષણને માટે વધારેમાં વધારે દુઃખ બોચરવું અને ધર્મના રક્ષણને માટે પ્રાણ પાથરવા, એ ત્યારે અત્યંત સહજ હતું. નિસ્તબ્ધતાની એ બીયણ શક્તિ હજી પણ ભારતવર્ષમાં સંચિત રહેલી છે; આપણે પોતે જ એને જાગવી શકીએ. દારિદ્ર્યનું જે કંઠાર જળ, મૌનનો જે સ્તંભિત આવેગ, નિષ્ઠાની જે કંઠાર શાંતિ અને વેરાઅનું જે ઉદાર ગાંભીર્ય છે, તેને શિક્ષણથી સંચલ બનેલા આપણે કેટલાક મુશ્કેલી વિલાસથી, અવિશ્વાસથી, અનાચારથી, અનુકરણથી, હજીયે ભારત-વર્ષમાંથી દૂર કાઢી શક્યા નથી. સંયમદ્વારા, વિશ્વાસદ્વારા, ધ્યાનદ્વારા આ મૃત્યુવત્તીન આત્મસમાહિત શક્તિ ભારતવર્ષની મુખથીમાં

મૃદુતા અને મેળવવામાં કાંઈન્ય, લોકવ્યવહારમાં કામચલા અને અધર્મ-
ગ્રસ્તામાં દૃઢતા અર્પી રહી છે. શાંતિના કાર્પમાં રહેલી આ વિપુલ
શક્તિનો અનુભવ કરવો પડશે, સતબ્ધતાના આધારભૂત આ પ્રકાર
કાંઈન્યને ઝોળાપાતું પડશે. અનેક દુર્ગતિમાં અનેક સત્યાગ્રહો સુધી
ભારતવર્ષની આ અંતરનિહિત શક્તિ જ આપણું રક્ષણ કરતી આવી
છે, અને વખત આવ્યે આ દીનદીન વેરાવાળી, ભૂચલુદીન, વાણીદીન,
નિઘાદદિશ શક્તિ જ ભક્ષત થઈને સમસ્ત ભારતવર્ષ ઉપર પોતાના
અભયવરદ હસ્ત ફેલાવશે.—અંગ્રેજ કાદ, અંગ્રેજની દુકાનનો અસમાજ,
અંગ્રેજ માસ્તરની વાફીલ્દારની અવિરલ નકલ કયાંય રહેવાનાં નથી,
કયા કામમાં આવવાનાં નથી. આપણે આજે અવસ્થાપૂર્વક જેના
તરફ જોતા સુધાં નથી, જેને ભણી પણ શકતા નથી, અંગ્રેજ
રફલની બારીમાં ખેંચી જેનો શણગાર વિનાનો આભાસ સુધાં નજરે
પડતાં વેત આપણે લાલ લાલ મર્ધ જઈને મોં ફેરવી લઈએ છીએ,
તે જ સનાતન જહલ ભારતવર્ષ છે, તે આપણા વક્તાઓના વિશ્વાસની
પટલાલે સભાએ સભામાં નાચતું ફરતું નથી,—તે આપણી નદીઓને
તીરે, રુદ્ર આતપાકીર્ણ, ત્રિસ્તીર્ણ, ધૂસર વગ્રમાં કૌપીન ધાગણ કરીને,
તણાસન ઉપર એકદુ મૌન બેડું છે. તે બચિષ્ઠ બીજણ છે, દારુણ
સહિષ્ણુ છે, ઉપવાસ પ્રવધારી છે—તેના કૃષ્ણ પંજરની અંદર પ્રાચીન
તપોવનનો અમૃત, અશોક, અભય હોમાગ્નિ આજે ચે સળગ્યા કરે
છે. અને આજકાલનો અનેકવિધ આડંબર, આસ્કાસન, કરતાળી,
મિથ્યાવચન, જે આપણાં પોતાનાં રચેલાં છે, જેને સમસ્ત ભારત-
વર્ષમાં આપણે એક માત્ર સત્ય, એક માત્ર જહલ તરીકે માનીએ
છીએ, જે મુખર છે, જે ચચલ છે, જે ઉદ્વેગિત પશ્ચિમ સમુદ્રે
ઉદ્ગીર્ણ કરેલો ફેનગણ છે—તે, જો કદી વાવઝોડું આવ્યું, તો દશે
દિશમાં ઊડીને અદસ્ય થઈ જશે, ત્યારે જોશે કે આ અવિચલિત-
શક્તિ સન્યાસીનાં દીસ ચણ આવા કુર્દિનમાં પણ ઝગાગ મારતાં કરો,
તેનું પિંગલ જટાજૂટ ઝંઝામાં કંપાવમાન થતું હશે—જ્યારે વાવાઝોડાની

ગર્જનાથી અતિ વિશુદ્ધ ઉચ્ચારનું અગ્રેષ્ઠ ભાષણ સંભળાવાનું નથી, ત્યારે એ સંન્યાસીના કદિન દક્ષિણ બાહુના લોહવલ્લની સાથે તેના લોહદંડનો ધાંભુકંકાર સમસ્ત મેઘમંદ્રને પથ દાંડી દઈને ગાજી ઊઠશે. એ સંગઘીન એકાંતવાસી ભારતવર્ષને આપણે ઓગળીશું, જે સ્તબ્ધ છે તેની આપણે ઉપેક્ષા કરીશું નહિ, જે મૌન છે, તેના પ્રત્યે અવિશ્વાસ સેવીશું નહિ, જે વિદેશની વિપુલ વિશ્વાસ સામગ્રી તરફ અવગાની નજરે જુએ છે, તેની આપણે દરિદ્ર ગણીને ઉપેક્ષા કરીશું નહિ; હાથ ભેડીને તેની સામે આવીને બેસીશું, અને મૃગા મૃગા તેની ચરણરજ માથે ચડાવી સ્નન્ધભાવે ઘેર આવી વિચાર કરીશું.

આજે નવા વરસને દિવસે આ ગુપ્ત વગડામાં ભારતવર્ષનો ખીજો એક ભાવ આપણે દૃઢ્યમાં મદણ કરીશું. તે છે ભારતવર્ષનું એકાદિત્વ. એ એકાદિત્વનો અધિકાર બહુ મોટો અધિકાર છે. એ મહેનત કરીને મેળવવો પડે છે. એ મેળવવો અને સાચવવો મુશ્કેલ છે. પિતામહો એ એકાદિત્વ ભારતવર્ષને આપી ચલા છે. મહાભારત રામાયણની પેઠે એ આપણી જાતીય સંપત્તિ છે.

બધા દેશમાં જ એકાદ અનુષ્ઠાને વિદેશી મુસાફર અપૂર્વ પહેરવેશ પહેરીને આવે તો સ્થાનિક લોકોનું કુતૂહલ જાગે ઉન્મત્ત બની જાય છે—તેને ઘેરી વળીને, તેને પ્રશ્નો પૂછીને, આઘાત કરીને, સંદેહ ફાળીને તેને અકળાવી મૂકે છે. ભારતવાસી ખૂબ સદજા આવે તેના તરફ જુએ છે—તેનાથી એને આઘાત લાગતો નથી, અને તેને એ આઘાત કરતો નથી. ચીની પરિવાજક ફાલિયાન, જીયેન સાંગ જેવી રીતે ચનાયાસે આત્મીયની જેમ ભારતનો પ્રવાસ કરી ગયા હતા, તેવી રીતે મુશાખમાં કદી કરી શકતા નહિ. ધર્મનું ઐક્ય બહાર દેખાતું નથી,—ન્યાં ભાષા, આકૃતિ, પહેરવેશ બધું જ જુદું હોય, ત્યાં કુતૂહલના નિષ્કુર આક્રમણને પહે પહે ઊલ્લેખીને ચાલતું અસાધ્ય યદિપડે છે. પરંતુ ભારતવાસી એકાકી છે, આત્મ સમાહિત છે, તે પોતાની

ચારે બાજુએ એક પ્રમુખની ચિન્હાથી નિર્જનતા વદન દર્શાવે છે, એટલે કાંઈ એકમ તેના શરીર ઉપર આવી પડતું નથી. અપરિચિત પ્રિયને તેની પાસે ચર્ચને જવાને પુષ્પા જળ્યા મળે છે જેઓ દમેશ્વ બીડ કરીને, દગ બાંધીને, ગંગા ત્રાવીને બેસી ગયે છે, તેઓને આઘાત કર્યા વિના અને તેમની પાસેથી આઘાત પામ્યા વિના નવા માણસને ચારસાનો સહન જ લેતો નથી તેને બધા પ્રમોના ઉત્તર આપીને બધી પરીક્ષામાં પમાડ ચર્ચને પછી એક પગલુ આગળ ભરતુ પડે છે પગલુ ભારતવાસી જ્યાં ગયે છે ત્યાં તે કાંઈ પણ પ્રમુખની બધા બીજી કમો નથી, તેને જમ્યાની ખેત્ર નથી, તેના એકમિત્વનો અવકાશ કાંઈ મૂલવી નર્મ શકે એમ નથી ગ્રીષ્મ હો, આગ્રહ હો, ચીની હો, તે પ્રમુખની પોર કાંઈને અટકાવતો નથી, વનસ્પતિની પેડે પોતાની નીચે ચારે દિશામાં અમાધિત સ્થાન રાખી મૂકે છે, કાંઈ આશ્રય લે તો હાથ આપે છે, ચાલુ ત્યજ તો મ્હુ બોલતો નથી.

આ એકમિત્વનું મહત્ત્વ જેના ચિત્તને આખી સમુદ્ર નથી, તે ભાગ્યવશને બગાડ બગાડી નહિ શકે અને સત્તાબદ્ધો થયા પ્રમુખ પ્રિયની ઉન્નત વગદની પેડે ભાગ્યવશને એક હેઠાથી બીજા હેઠા સુધી દતાળી વડે ચીંગતા ફગતા લતા, ત્યાર પછી ભાગ્યવશ પોતાના વિસ્તીર્ણ એકમિત્વ દ્વારા પરિગ્રહિત હતો—કાંઈ તેના મર્મ સ્થાનમાં આઘાત કરી સમુદ્ર નહોતું ભાગ્યવશને પુરુષ કે વિરોધ કર્યા વગર પણ પોતામાં પોતાને અતિ સદ્ગત રીતે સ્વનત્ર ગમતા આવડે છે, તેથી તેને આજ સુધી અસ્પર્શી પ્રદરીની જરૂર પડી નથી કહ્યું જે રીતે સદ્ગત ક્વચિત્ત જન્મે હોતો, તેજ પ્રમાણે ભારત વર્ષની પ્રકૃતિ પણ એક પ્રમાણના સદ્ગત વેદનથી આવૃત્ત છે—બધા પ્રમુખના વિરોધ વિપ્લવમાં પણ એક પ્રકારની દુર્બોધ શાંતિ તેની સાથે સાથે અચન ચર્ચને ફરે છે—એટલે તે ભાંગી પડતો નથી, કાંઈ તેને ગળી જઈ સમુદ્ર નથી તે ઉન્નત બીડમાં પણ એકાકી વિરાજે છે.

યુગેપમા ઔ ભોગમા એમકી હોય છે, કર્મમાં દનનદ હોય છે ભારતવર્ષનું એથી જોતું છે ભારતવર્ષ ભાગ પાડીને ભોગ ભોગવે છે, પણ કર્મ પ્રતી વખતે એમકી હોય છે યુગેપમા ધનસંપત્તિ, આનંદમુખ વ્યક્તિત્વ હોય છે, પરંતુ તેના દાન-ધ્યાન, મૂન-કોવેજ, ધર્મચર્યા, વેપારવલ્લભ, એ બધું અમલગત હોય કે આપણા મુખ-સંપત્તિ એનાના નથી હોતા, આપણા દાન-ધ્યાન, અધ્યાપન, આપણા કર્તવ્ય એનાના હોય છે

આ જાનનાનો પ્રયત્નપૂર્વક નાશ કરવો પડે એની પ્રતિજ્ઞા કરવાનો પ્રશ્ન અર્થ નથી, કરવાથી પણ કઈ વિશેષ ફળ મળ્યું નથી, મનનાનું પણ નથી એટલું જ નહિ, વેપારવલ્લભમાં મોગી મુકી એક જગ્યાએ દગનો પ્રીતિ તેના વલ્લભથી નાની નાની શક્તિઓને બાજબીએ વ્યર્થ બનાવી ફેરી એ મને એવુંકુ લાગતું નથી ભારતવર્ષના વલ્લભ જે મરી ગયા, તે એક જ ચવાની અણુઆવડતને પગિણાએ નહિ, પણ તેમના યજની પ્રગતિના અભાવે સાગળે સારી હોય અને પ્રત્યેક વલ્લભ જો મમ કરે, રાજ મેળવીને ખાય, સદુષ્ટ ચિત્તે હવન ગુજાર, તો અમાજમાં આચાર્ય દારિદ્ર્ય અને ધિયાંતુ વિષ ભેગુ ધર્મ રહે નહિ અને મેચેસ્ટર પોતાના જટિલ યત્રો અને કાગળાના વડે પણ એમનો વધ પ્રી રહે નહિ. યજ-તજને અત્યંત સગલ અને સદ્ગ કરી નાખી મમ બધાને આવડે એમ કરવું અત્યંત બધાને મારે સુનળ બનાવવું એ પ્રાચ્ય આર્થ છે આ વાત આપણે યાદ રાખવી પડશે

આમોદ થ શિક્ષણ શુ કે પરોપમગ્ના કામ શુ બધાને જ અત્યંત જટિલ અને દુ સાધ્ય બનાવી મુઠીએ તો સ્વાભાવિક રીતે જ અમુક વર્ગના હાથમાં પડવું પડે એને લીધે કર્મની તૈયારી અને ઉત્તેજના ઉત્તરોત્તર એટલા મોટા થઈ પડે કે માણસ કંઈ બધું નિષ્ફુટ હરીફાઈના માર્ગ મજૂરો યજથી પણ અધમ બની જાય

છે બહારથી સમૃદ્ધિનું વિતાળ આયોજન જોઈને આપણે નત લિન થઈ જઈએ છીએ—પણ તેના તગિયારા જે નિદારુણ નગ્નેધવત્ત મન દિવસ ચાલતો હોય કે, તે છપો ગહે કે પગલુ વિધાતાની આગળ તે છપો ગહેતો નથી—ઝાઈકાઈ વાર ચતા સામાજિક બૂક પોદારા તેના પગિલામની ખમગ મળતી ગહે છે સુરેખમા મોટા પક્ષ નાના પક્ષને પીસી નાખે કે, મોટા રૂપિયો નાના રૂપિયાને ઉપનાસધી ફીણ કરી નાખીને આખરે દીકરીની પેરે આખ મીચીને ગળા કવ છે

કામના ઉઘમને અમર્યાદ રીતે વધારી દેવાથી, કામને મોટા કરી નાખવાથી, કામ કામમા લડાઈ જીબી કરવાથી, જે અશક્તિ અને અસંતોષનું વિષ વલોવાઈને ઉપગ આવે છે, તેની અર્થા અત્યારે જવા દઈએ ૫ વારવાર વિચાર કરીને જોઉં છું કે આ બધા કાગા ધુમાડાના શ્વાસ કાઢનાર ગણસી કારખાનાઓની અદર, બહાર અને આરે કાગ માણુમોને જે ગીતે ટાંચે વળીને રહેવું પડે છે, તેને લીધે તેઓનો નિર્જનતાનો સહજ અધિગ,—એમનિત્વની આબરૂ સચવાતી નથી નથી રહેતો સ્થાનનો અનકાશ, નથી ગહેતો કાળનો અવમણ, કે નથી ગહેતો ધ્યાનનો અવમણ આવી ગીતે પોતાની સોમન પોતાને બિનકુલ અનબખત થઈ પડવાને લીધે કામમાથી સહેજ પણ વખત મળતા દાડ પીને પ્રમોદથી ગાડા બનીને બળ-પૂર્વક પોતાના કામમાથી છુટકારા મેળવનાના અપત્નો થાય છે નીગવ ગહેનાની, શાન ગહેવાની, આનંદમા રહેવાની સકિત જ કાઢનામા રહેતો નથી

જે શ્રમજીવીઓ છે, તેમની આ દશ છે જેઓ બોમી કે, તેઓ બોગની નથી નરી ઉત્તેજનાથી થાડી મરેલા હોય છે નિમત્તલ, રમત, નૃત્ય, પોડકોડ, સિકાર, પ્રનાત—જે બધાના વાવાઓડા આગળ રામ પાદાંની પેરે સર્તાદવસ તે લોકો પોતાને ધૂમરી મગવા હોય છે એ વ દોળની ગતિમા કદી કોઈ પોતાને કે જગનને બરાબર જોઈ

શકતું નથી. બધું જ અત્યંત ઝાંખું દેખાય છે. જો એક ક્ષણને માટે પણ તેનું પ્રમેદચક્ર અટકી જાય તો તે ક્ષણભરનો પોતાનો સાક્ષાત્કાર અને જીહ્વા જગતનું ગિલન તેને અત્યંત દુઃસહ લાગે છે.

ભારતવર્ષે ભોગની નિષ્ક્રિયતાને સર્વાવહાલાં, અડોશી પડોશીઓમાં ફેલાવી દઈને હળવી કરી દીધી છે, અને કર્મની જટિલતાને પણ સરળ બનાવી દઈ માણસે માણસે વહેંચી નાખી છે. એને લીધે ભોગમાં, કર્મમાં અને ધ્યાનમાં દરેક જાણુને મનુષ્યત્વ કેળવવાનો પૂરતો અવકાશ રહે છે. ધધાદારી માણસ હોય તે પણ મન દઈને કથા સાંભળે છે, ક્રિયાકર્મ કરે છે; ચિલ્પી હોય તે પણ નિશ્ચિન્ત મને રાગ કાઢીને રામચણુ વાંચે છે. આ અવકાશનો વિસ્તાર ધરને, મનને, સમાજને પાપની આઢી વરાળથી મોટે ભાગે નિર્મળ રાખે છે, દુષિત વાયુને ગોંધી રાખતો નથી, અને મલિનતાના ઉકરડાને છેક શરીરની પાસે જ ભેગો થવા દેતો નથી. પરસ્પરની હરીફોઈમાંથી ક્રાંસાત્મકતામાંથી જે દુસ્મનાવટનો ઘવાનલ ભમૂકી જોડે છે તે ભારતવર્ષમાં શાંત રહે છે.

ભારતવર્ષના આ એકાકી રહીને કામ કરવાના મતને જો આપણે દરેક જાણુ સ્વીકારીએ, તો આ વખતનું નવવર્ષ આશિષ-વર્ષણથી અને કલ્યાણથી ફસલથી પરિપૂર્ણ બની જશે. દળ રચવા માટે, પૈસા ભેગા કરવા માટે, સંકલ્પને કુલાવીને મોટે બનાવી દેવા માટે લાંબો વખત રાહ જોયા વિના, જે જ્યાં હોઈએ ત્યાં જ પોતાના ગામમાં, બગડામાં, ઘરમાં રિથરશાંત ચિત્તે, ધીરજપૂર્વક, સતોષ સાથે, પુણ્ય કર્મ, મંગલ કર્મ કરવાની શરૂઆત કરી દઈએ; આડંબરના અભાવથી હોલ પામ્યા વિના, દગ્ધ આયોજનથી સંક્રાન્ત પામ્યા વિના, દેશી રીતથી શરમાયા વિના, ઝૂંપડીમાં રહીને, ભોંય ઉપર બેસીને, ઉપરણું ગોઠીને સદજ લાવે કામમાં મંડી પડીએ; ધર્મની સાથે કર્મને, કર્મની સાથે શાંતિને જડી રાખીએ; આતક પક્ષીની પેડે વિદેશીના કરતાલીવર્ષણ

તરફ હિન્મુખ થઈને જોઈ ન ગઈએ, તો ભાગતરફના અદગ્ના સાચા બગથી આપણે બગવાન થઈશું બદાગથી આધાત મળી ગઈ, બગ ન મળે, આપ સમાન બગ નહિ ભાગતરફ જના પોતાના બગથી પ્રમાણ કે, તે સ્થાન ગ્રાધી કાઢીને તેના ઉપર જો આપણે અધિકાર જમાવી શકીએ, તો ક્ષણમા આપણી બધી સગમ છૂટ થઈ જાય.

ભાગતરફ નાના મોર્ગ, સી પુરુષ, બધાને જ માન આપ્યું છે અને તે માન દુરાગ્રહ દ્વારા મળે એવું રાખ્યું નથી વિદેશીઓ બદાગથી આ જોઈ સમ્તા નથી જે વ્યક્તિ જે બાપીમ ધધામાં જન્મ્યો હોય, જે કામ જેને માટે સુલભતમ હોય, તેનું પાલન કળ્યામા જ તેનું ગૌરવ કે—તેમણી પ્રતિ ધવામા જ તેનું અપમાન કે આ ગૌરવ જ મનુષ્યત્વને ધાગ્યું કરી મળવાનો એક માત્ર ઉપાય કે દુનિયામા અકથાની અસમાનતા રહેવાની જ, જિજ્ઞાસુ અન્યથા બહુ થોડા લોકોના નસીગમા હોય કે—બાકી બધા જ જે સારી મિતિના માણસોની સાથે પોતાના ભાગ્યની સરખામણી કરી મનમા ને મનમા અપમાન અનુભવ્યા કરે, તો તેઓ પોતાની દીનતાને પરિણામે સાચેસાચ જ કુદ જની જાય છે રિવાજતના ધમજીવીઓ પ્રાણપણે કામ કરે છે એ ખરું પગલું તે કામ તેમને અપમાનથી બચવાનું સાધન આપતું નથી તે પોતાને હીન માને છે એટલે સાચેસાચ જ હીન બની જાય છે આવી રીતે યુરોપના પદર આની માણસો દીનતાથી, ઈર્ષ્યાથી, બર્થ પ્રવાસથી અકાળઈ રહેલા હોય છે યુરોપિયન પ્રવાસી પોતાને ત્યાંના ગરીબ અને નીચલા ચરતા લોકો ઉપરથી આપણા ગરીબ અને નીચતા ચળતા લોકોનો વિચાર કરે છે—તે એમ માને છે કે આ લોકો પણ તેઓના જેવા જ દુખ અને અપમાન અનુભવે છે પગલું એવું નિવકુન છે જ નહિ ભાગતરફમા કર્મબેદ એમીબેદ તદ્દન સ્પષ્ટ છે, એટલે જ જિજ્ઞાસુ ઈણીના માણસો પોતાની રિશિકતા સાચવવાને માટે નીચલી ઈણીના લોકોને અપમાનિત કરીને તેમનો બહિષ્કાર કરતા નથી પ્રાણજીવી

છોકરાને પણ વાળે—દાદા હોય છે. વાડો ગિનતકરાર સચવાઈ રહે છે એટલે જ પરસ્પરની વચ્ચે આવળ, માણસ માણસ વચ્ચે હૃદયનો સબંધ કોઈ પણ જાતની બાધા વગર બધાય છે—મોટાઓની આત્મીયતાનો ભાર નાનાઓનાં હાડકાં કચડી નાખતો નથી. પૃથ્વીમાં જો નાનામોટાની અસમાનતા અવસ્થાલાવિ જ હોય, જો આભાવિક રીતે જ સર્વત્ર જ સર્વ પ્રકારના નાના માણસોની સંખ્યા જ વધારે અને મોટાઓની સંખ્યા જ ઓછી હોય, તો સમાજના આ મોટા ભાગને જ અપમાનની લજ્જામાંથી બચાવી લેવા માટે ભારતવર્ષે જે ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે, તે જ શ્રેષ્ઠ છે, એમ કબૂલ કરવું પડશે.

યુરોપમાં આ અપમાનની અસર એટલે સુધી વ્યાપેલી છે કે, ત્યાં આધુનિક સ્ત્રીઓનો એક પક્ષ પોતે સ્ત્રીઓ છે એટલા ખાતર જ શરમ અનુભવે છે. ગર્ભ ધારણ કરવો, સ્ત્રી સતાનની મેવા કરવી, એ તેમને શરમાવા જેવું લાગે છે. માણસ મોટો છે, અમુક કામ મોટું નથી, મનુષ્યત્વ સાચવીને જે કોઈ કામ કરવામાં આવે તેમાં અપમાન નથી;—દારિદ્ર્ય લજ્જાકર નથી, સેવા લજ્જાકર નથી, હાથે કામ કરવું એ લજ્જાકર નથી,—બધાં જ કામોમાં, બધી જ ગિતિમાં સહેલાઈથી માથું ઊંચું ગળી શકાય છે, એ ભાવનાને યુરોપમાં ગ્યાન નથી મળ્યું. એટલા માટે સશક્ત અને અશક્ત બધા જ સર્વશ્રેષ્ઠ થવાને માટે સમાજમાં પુષ્કળ નિષ્ફળતા, અપાર વૃથા કર્મ અને આત્મઘાતી ઉદ્વેગ પેદા કર્યા કરે છે. ઘરમાંથી કચરો કાઢવો, પાણી ભરવું, મસાલો વાટવો, સગાં અને અતિથિની સેવા કર્યા પછી છેવટે પોતે જમવું, એ યુરોપની દૃષ્ટિએ અત્યાચાર અને અપમાન છે, પરંતુ આપણે મન એ શ્રદ્ધાક્ષમીને ઊઝો અધિકાર છે,—એમાં જ તેનું પુણ્ય, તેનું સન્માન રહેલું છે. વિદ્યાવતમાં આ બધાં કામોમાં જેઓ હમેશાં ગત ગહે છે, તેઓ હવડા ગણાય છે અને માન મુમાવી બેસે છે, એવું સાંભળ્યું છે. કારણ, કામને હૃદય ગણ્યા પછી જો નિરુપાયે તે કરવું પડે તો માણસ પોતે હલકો પડે છે. આપણી

ગૃહલક્ષ્મીએ જોય જોય મેવાના કામમાં ગત ગદે છે, બધા પુણ્ય કામો પણ્ય પુણ્યકર્મ ગળીને દરે છે, અસામાન્યતાહીન જ્વામીને દેવતા ગણીને તેની બક્ષિત દરે છે, તેમ તેમ તેઓ શ્રી-સીદ્ધિ-પત્રિતતાથી ગાળી જાય છે, તેમના પુણ્ય તેજથી ચારે કારથી હલકારી બહેમાકળી બનીને બાગી ગય છે

મુરોપ એવું કહે છે કે, બધા માણસને બધું થવાનો અધિકાર છે,—એ માન્યતામાં જ માણસનું ગૌરવ છે પરંતુ વસ્તુતઃ જ બધાને બધું થવાનો અધિકાર નથી, એ અત્યંત સાચી વાત સવિનય શરૂઆતમાં જ માની લેવી સારી વિનયપૂર્વક માની લઈએ એટલે ત્યાં પછી કંઈ અપમાન રહેતું નથી ગમના ધરમા સ્થાપનો કમો અધિકાર નથી, એ વાત ચોક્કસ જ છે એટલે જ રામના ધરમા કાગળા કરવા ન મળે તો યે સ્થાપને તેમા લગારે સરમાવાતું નથી પણ સ્થાપના મગજમાં જો એવી મૂખાંમી ધૂસે કે ગમના ધરમા એક ચક્રે રાખ્યું કરવું એ જ તેને ઉચિત છે, અને તે વૃથા પ્રયત્નમાં તે વારવાર નિષ્ફળ નિવડ્યા કરે, તો જ તેના રાજના અપમાનનો અને દુઃખનો કંઈ પાત્ર નહિ ગદે આપણા દેસમાં પોતાના સ્થાનની ચોક્કસ મર્યાદામાં બધાને જ પોતપોતાના ચોક્કસ અધિકારનું માન અને શાંતિ મળી ગદે છે, એટલે જ નાનો માણસ તક મગતા જ મોટાને ખમેડવા દોડતો નથી, અને મોટો પણ નાનાને હમેશા સર્વ પ્રયત્ને દૂર ને દૂર રાખતો નથી

મુરોપ કહે છે, આ સતોષ જ, આ વિગ્રીવાનો અલાવ જ, પ્રમના મૃત્યુનું કાચું છે એ મુરોપીય સરકૃતિના મૃત્યુનું કારણ છે એ વાત ખરી, પરંતુ આપણી સરકૃતિનો તો એ જ પાયો છે જે માણસ વહાણમાં હોય તેને માટે જે નિયમ હોય, તે જ નિયમ જે માણસ ધરમા હોય તેને માટે હોઈ શકે નહિ મુરોપ જો એમ કહે કે સરકૃતિ માત્ર સમાન છે અને તે વૈગિર્યહીન સરકૃતિનો આદર્શ

કેવળ મુરોપમા જ છે, તો તેનું તે ધૃષ્ટતાભર્યું વચન સાબળતા વેત
ઝટપટ આપણા ધનરત્નને ભાગેલા સપડામા ભરી રસ્તા પર ફેંકી.
દેવા એ સગત નથી

વસ્તુત સતોપની વિકૃતિ હોઈ શકે છે, એટલે કેઈ અત્યાકાક્ષાની
વિકૃતિ નથી હોતી, એવું કોણ માનશે ? સતોપથી જડત્વ આવતા
તેને સીધે કામમા સિથિનતા આવે છે એ વાત જો સાચી
હોય, તો અત્યાકાક્ષાનો વેગ વધી જતા પુષ્કળ અનારસ્યક અને
નિદારુણ અકાર્યો જિલા થાય છે, એ વાત કેમ જૂલી શકાય ? પહેલાથી
જો રાગને સીધે મૃત્યુ મળુ હોય તો બીજાથી અપમાતથી મૃત્યુ થાય
છે એ વસ્તુ યાદ ગાખવાની જરૂર છે કે સતોપ અને આકાક્ષા
બંનેની જ માત્રા વધી જાય તો વિનાશનું કાળજી જન્મે

એટલે એ અર્થાને ઊઠી દઈ એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે કે
સતોપ, સ્વયમ, શાંતિ, એ બધા ઉચ્ચતર સસ્કૃતિના અંગો છે એમા
હરીફાર્ધપી ચક્રમકની ઠોકઠોકોને અવાજ અને તણખાને વરસાદ
નથી, પરંતુ હીંગાનું સિન્ધ-નિશબ્દ તેજ છે તે અવાજને અને
તણખાને આ ધ્રુવ તેજ હગતા મૂલ્યવાન માનવું એ કેવળ જગલીપણું
છે મુરોપીય સસ્કૃતિની શાળામાંથી પણ જો એ જગલીપણું જન્મે
તો એ તે જગલીપણું જ રહેવાતું

આપણી પ્રકૃતિના નિજાતત્ત્વ (સૌથી એકાત) ખડમા જો
અમર ભાગતર્વિ વિગળે છે, તેને આજે નવા વર્ષને દિવસે આપણે
પ્રણામ કરી આ-ન્યા આપણે જોયું કે તે ફલલોલુપ કર્મની અનત
તાડનાથી મુક્ત થઈને શાંતિના આનાસન ઉપર વિરાજમાન છે,
અવિગમ જનતાના જડ દયાણુમાંથી મુક્ત થઈને પોતાના એકાન્તિભા
તેણે આસન જમાવેલું છે અને હરીફાઈના નિર્ણય સંઘર્ષ અને
ઈર્ષ્યાકાલિમાંથી મુક્ત થઈને તે પોતાના અરિચળ ગૌરવથી પરિવેષિત
છે આ કર્મની વાસના, જનસંઘર્ષના આઘાત અને જિગીરસની

હિતેજનામાંથી મુક્તિ,—એણે જ સમસ્ત ભારતવર્ષને લક્ષ્યને માર્ગે, બપોદીન ચોકીદીન મૃત્યુદીન પરમ મુક્તિને માર્ગે, રથાપન કર્યું છે. મુરોપમાં જેને ‘ક્રીડમ’ કહે છે, તે મુક્તિ આની આગળ ત્રિલોક્ય ક્ષીણ છે. તે મુક્તિ અંચળ, દુર્બળ, બીરુ હોય છે, તેમાં ધૂલતા હોય છે, નિષ્કુરતા હોય છે—તે પારકા પ્રત્યે આંધળી હોય છે, તે ધર્મને પોતાની સમાન માનતી નથી, અને સત્યને પણ પોતાના દાસત્વમાં વિકૃત કરવા માગે છે. તે હમેશાં બીજાને આધાત કરે છે, એટલા માટે બીજાના આધાતના બપથી રાતદહાડો લલ અને બપ્તર ચલાવીને, અસ્ત્ર અને શસ્ત્ર સજીને બેસી રહે છે—તે આત્મચરણને ખાતર પોતાના પક્ષના મોટા ભાગના લોકોને ગુલામીની જંજીરમાં જકડી રાખે છે—તેના અસંખ્ય હૈનિદા મનુષ્યવશ બીજાણુ યંત્ર સમા હોય છે. એ ‘રાક્ષસી’ ‘ક્રીડમ’ કાઢીપણુ વખતે ભારતવર્ષની તપસ્ચાતું અંતિમ લક્ષ્ય હતું જ નહિ—કારણ, આપણા સામાન્ય લોકો બીજા બધા દેશો કરતાં સાચી રીતે સ્વતંત્ર હતા. હજી પણ આધુનિક કાળનો ધિક્કાર વરસતો હોવા છતાંયે એ ‘ક્રીડમ’ આપણા જનસમાજના પુરુષાર્થનું ચરમતમ લક્ષ્ય બનવાનું નથી. લક્ષ્યને ન બનતું—એ ‘ક્રીડમ’ના કરતાં વધારે ઉન્નત, વધારે વિરાળ જે મહત્તા, જે મુક્તિ ભારતવર્ષની તપસ્ચાતું ધન છે, તેને જો ફરીથી સમાજમાં આપણે આવાહન કરીને લઈ આવીએ,—અંતરમાં જો આપણે પામીએ, તો ભારતવર્ષના નગ્નચરણની રજથી પૃથ્વીના મોટા મોટા રાજમુકેટો પાવન થશે.

આટલું જ હું નવવર્ષનું ચિંતન પૂરું કરું છું. આજે પુરાતન કાળમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, કારણ પુરાતન કાળ જ ગિરનનતાનો અણ્ય ભંડાર છે. આજે યનત્રક્ષમીએ નવકિસલવનાં ઉત્સવવસ્ત્ર પહેરી છે, એ વસ્ત્ર આજનાં નથી—જે ત્રણિકવિઓએ ત્રિલોક્ય જંદમાં તરુણી હિપાની વંદના કરી છે તેઓએ પણ એ જ ઝુંદર કામળ પીનહરિત વસ્ત્રમાં યનત્રીને એકાએક સજતાં જોઈ છે—ઉલ્લસિનીના પુરોચાનમાં

કાલિદાસની મુઘ્ધ દૃષ્ટિની સામે એ જ સમીર-કપિત કુસુમગધી' અચલ નવવર્ષનાં કિરણોમાં ઝળહળતો હતો. નૂતનતામાં ચિરપુરાતનનો અનુભવ કરીએ ત્યારે જ અમેય યૌવન સમુદ્રમાં આપણું છર્ણુ છવન સ્નાન કરી શકે. આજના આ નવવર્ષમાં ભારતનાં હૃદયે પુરાતન વર્ષને અનુભવી શકીએ તો જ આપણી દુર્બળતા, આપણી લગ્ન, આપણી લાંછના, આપણી દ્વિધા દૂર થઈ જશે. ઉછીના આણેલાં ફૂલ પાંદડાથી છેડતે શલ્યુગારીએ તો તે આજ ગહે, કાલ નહિ રહે. એ નૂતનતાની અચિર પ્રાચીનતા અને વિનાશ કાઈ શકી નહિ શકે. નવુ બળ, નવુ સૌંદર્ય આપણે બીજેથી ઉછીનુ લાવી સજના જઈએ, તો એ ધડી પછી જ તે કદપતાની માળાફે આપણા લલાટનો ઉપકાસ કરાવશે; ધીમે ધીમે તેના ઉપગ્રથી પુષ્પપત્ર ખરી પડીને કેવળ બાધવાની દોરી જ ગહી જશે. વિદેશનો પહેંગવેરા, ભાવભગી આપણા શરીર ઉપર ભેતભેતતામા મલિન, મીઠીન બની જાય છે—વિદેશની કેળવણી રીતિનીતિ આપણા મનમાં ભેતભેતતામા નિર્જીવ અને નિષ્ફળ થઈ જાય છે, દાગણ, તેની પાછળ લાગ્યા સમયનો ઇતિહાસ નથી—તે અસલગત છે, અમગત છે, તેનાં મુગિયા દૂરી ગયેલા છે. આજને નવે વર્ષે આપણે ભારતવર્ષના ચિરપુરાતનમાંથી જ આપણી નવીનતા મહણ્ણ કરીશું—સાજે જ્યારે વિશ્રામનો ધટ વાગશે, ત્યારે પણ તે ખરી નહિ પડે—સારે તે અમ્તાનગૌરવ માલા આશીર્વાદની સાથે આપણા પુત્રને લવાટે બાધી ઈર્ષને તેને નિર્ભયચિત્તે સમયહૃદયે વિજયને માર્ગે મોકલીશું ! જ્ય થશે, ભારતવર્ષનો જ્ય થશે ! જે ભારત પ્રાચીન છે, જે પ્રચન્ન છે, જે વિરાળ છે, ઉદાર છે, જે નિર્વાહ છે, તેનો જ જ્ય થશે,—આપણે—જેઓ અગ્રેજી મોલીએ છીએ, અવિશ્વાસ મેનીએ છીએ, જોડુ મોલીએ છીએ, ધમપતાડા મારીએ છીએ, આપણે વર્ષે વર્ષે

‘મિલિ મિલિ જ્યોષ સાગર લહરી સમાના’

સાગરની લહરીની પેઠે અલોપ થઈ જઈશું તેથી નિસ્તબ્ધ ભારતને

કરું નુકસાન થવાનું નથી. ભરમચર્ચિત મૌની ભારત ચતુષ્પથ ઉપર મૃગચર્મ મિથાવીને બેઠો છે—આપણે ત્યારે આપણી બધી વાચાળના પૂરી કરીને પુત્રપુત્રીઓને કાટકોક પહેગવી દર્શને વિદાય થઈશું, ત્યારે તે શાંતચિત્તે આપણા પૌત્રોને મારે પ્રતીક્ષા કરતો મળે. તે પ્રતીક્ષા અર્થ નહિ ગળ્ય, તેઓ આ સંન્યાસીની સંમુખ દાય જોડીને આવીને કહેશે, “પિતામહ, અમને મત્ર આપો.”

તેઓ કહેશે—“હં છતિ પ્રભ.”

તેઓ કહેશે—“ભૂમૈવ સુખ નાદ્યે સુખમસ્તિ.”

તેઓ કહેશે—“આનન્દઃ શ્રદ્ધાવિદ્યાન્ ન મિત્રેતિ કદાચન.”

ભારતવર્ષના ઇતિહાસ

ભારતવર્ષના જે ઇતિહાસ આપણે વાંચીએ છીએ અને મોઢે કરીને પરીક્ષા આપીએ છીએ, તે ભારતવર્ષના નિશ્ચયકાળના એક દુઃખસ્વપ્નની વાત માત્ર છે કથાથી કથા લેકો આભા, કાપાકાપી મારામારી શરૂ થઈ ગઈ, બાપદીકરા વચ્ચે, ભાઈભાઈ વચ્ચે સિંહાસન માટે તાણાતાણી ચાલવા લાગી, એકાદ ટોળું કહાવ્ય જાય તો કાણુ જણે કથાથી બીજું એકાદ ટોળું ઊભુ જ હોય—પઠાણુ, મોગલ, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ, બધાએ મળીને આ સ્વપ્નને ઉત્તરોત્તર જટિલ બનાવી મૂક્યું છે.

પગલુ આ ગતવર્ષે ગઝિત પરિવર્તમાન સ્વપ્ન-દૃશ્ય-પદ દ્વારા ભારતવર્ષને લોકોને જોઈએ તો સાચા ભારતવર્ષને જોઈ ન શકાય. ભારતવાસી કથા છે ? આ બધા ઇતિહાસ તેનો કરો જવાબ આપતો નથી જણે ભારતવાસી છે જ નહિ—માત્ર જેઓએ કાપા-કાપી—ખૂનામરકી કરી છે, તેઓ જ છે.

તે વખતના દુર્દિન્ય પણુ આ કાપાકાપી—મારામારી જ ભારત-વર્ષના પ્રધાનતમ બનાવો હતો, એમ નથી વાવાઓડાના દિનમેમાં

વાવાઝોડું એ જ સર્વપ્રધાન ઘટના હોય છે, એનું તેની ગર્જના છતાંયે ઝીંકાઈ શકાય એમ નથી,—તે દિવસોમા પશુ એ ધૂળથી ઢકાયલા આંધરાની વચમા ગામડાના ધરે ધરમા જે જન્મમૃત્યુ સુખદુઃખનો પ્રવાહ આપતો હોય છે, તે દક્ષર્થ ગયેલા હોવા છતાં, માણસને મન તે જ મુખ્ય હોય કે પરંતુ પગદેશી પ્રવાસીઓની આગળ તો આ વાવાઝોડું જ પ્રધાન થઈ પડે છે, આ ધૂળનો ઢાઢજ તેની નજર આગળથી બીજું બધું લાગી દે છે, મગધ તે ધરની બહાર નથી હોતો, તે ધરની બહાર હોય કે એ જ કાગલે પગદેશીએ સંખેરા ઇતિહાસમા એ ધૂળની વાત—વાવાઝોડાની વાત જ મળે છે, ધરની વાત લગભરે મળતી નથી તે ઇતિહાસ વાચતા એમ લાગે છે કે ભારતવર્ષ ત્યારે હતો નહિ કેવળ મોગલ પદાવોની ગર્જનાથી ગોળતો વાવટોગ શુભ પત્રોની ધમ્મ ઉડાવીને ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ ધૂમ્મા કરતો હતો.

પરંતુ ત્યારે વિદેશ હતો ત્યારે પશુ સ્વદેશ તો હતો જ, નહિ તો આ બધા ઉપદ્રવની વચમા ખીર, નાનકડું ચેનન્ય તુકારામ, એ બધાને કાળે જન્મ દીધો : તે વખતે કેવળ દિલ્લી અને આમા જ હતા, એમ નથી—કાશી અને નાલોપ પણ હતા તે વખતે સામા ભારતવર્ષમા જે જીવન—પ્રવાહ વહેતો હતો, જે પુરુષાર્થના લોહ ઝીંજળતા હતા જે સામાજિક ફેફારા થઈ રહ્યા હતા, તેનું વર્ણન ઇતિહાસમા મળતું નથી.

પરંતુ વર્તમાન પાઠ્યપુસ્તકની બહાર ગ્રેના તે ભારતવર્ષની સાથે જ આપણે મનપા છે એ સળધનું બહુ કાવચાપી ઐતિહાસિક સૂત્ર વિનુષ થઈ ગયેલ તો આપણા હૃદયને કાઈ આશ્ચર્યમાન ગ્રે નહિ આપણે ભારતવર્ષના વાદ કે નમમા ઝાડ નથી—સેકડો શતાબ્દી એમાં થઈને આપણાં લાખો મૃગિયાં ભારતવર્ષના મર્મસ્થાનનો કળકળે કરીને બેઠા છે પરંતુ દુર્ભાગ્યને આપણને એવો ઇતિહાસ

વાંચવો પડે છે કે બરાબર એ જ વસ્તુ આપણાં બાળકો ભૂલી જાય છે. એવું લાગે છે કે ભારતવર્ષમાં આપણે અણે કંઈ છીએ જ નહિ, આગતુકો જ અણે સર્વસ્વ છે.

પોતાના દેશની સાથે પોતાનો સબંધ આવો નજીવો છે એવું જાણીએ તો ક્યાંથી આપણે પ્રાણુ બેગવાના હતા ? આવી પરિસ્થિતિમાં વિદેશને સ્વદેશને સ્થાને બેસાડતાં આપણા મનમાં સંકેત સુધ્ધાં થતો નથી—ભારતવર્ષના અઝૌરવથી આપણને પ્રાણુ જવા જેવી શરમ પણુ લાગી શકતી નથી. આપણે અનાયાસે કહીએ છીએ કે પહેલાં અમારે કશું જ નહોતું, અને હવે અમારે ખાવાનું, પીવાનું, પહેરવાનું, ઓઢવાનું, આચાર, વ્યવહાર બધું જ પરદેશીઓ પાસેથી બીજા માગીને લેવું પડે.

જે દેશો ભાગ્યવાન છે, તેઓને ચિરતન સ્વદેશ દેશના ઇતિહાસમાં જ મળી રહે છે—નાનપણમાં ઇતિહાસ જ દેશની સાથે તેમનો પરિચય ઠગવી દે છે આપણી વ્યાખતમાં આથી બરાબર બિલકુલ જ છે. દેશના ઇતિહાસે જ આપણા સ્વદેશને ઢાંકી ગાખ્યો છે મહામહની ચડાઈથી લોડ કર્જનના સામાન્ય-ગર્વના વચ્ચે સુધીની જે કંઈ ઇતિહાસની વાત છે, તે હિંદુસ્તાનને માટે તો વિચિત્ર માયાગળ સમી છે—તે સ્વદેશ વિશેની આપણી દૃષ્ટિને મદદ કરતી નથી, દૃષ્ટિને માન લાગે છે તે એવે ઠેકાણે કૃત્રિમ પ્રકાશ દે કે છે કે જેથી આપણા દેશની બાબત જ આપણી આખને અધારી લાગે છે. તે અધકાગમાં નવાબના વિલાસભનનના દીવાના પ્રકાશમાં નર્તકીના રત્નોના આભૂષણ ઝગડળી જોઈ છે, બાદશાહના સુગપાત્રનો રાતો શીણનો બિલરો ઉન્મત્તતાની ઉન્મત્તતાથી લાલ બનેલી આખો જેવો દેખાય છે—તે અધકાગમાં આપણા પ્રાચીન દેવમંદિરો માથા ઢાંકી દે છે અને સુલતાન-પ્રેમ-સીઓની સ્વેત સંજેમરમરની કારીગરીથી ખચિત કબરોના શિખરો નક્ષત્રલોકને ચુબન કરવા જાય છે. તે અધકાગમાં ઘોડાના ડાગ-

લાના અરાજ, સ્થાયીઓની મર્જના, અઓના ખજુખખાટ, મુઠ્ઠા વ્યાપી શિમિંગી વિલોચા લેલી પાકુતા, કિનખાનના પાથગુઓની સોતેરી ડટા, મસજિદના શીશુના પગપોટાના ઘાટના પાપાલુમડપો, ખોળ પ્રદરીઓથી મ્હાથેના ગ્રાસાદઅતપુગ્ના રદઅનિકિનનનું નિમ્નબ્ધ મીન,—એ બધું જ વિચિત્ર સબ્દ અને વર્ણ અને ભાવદ્વારા જે પ્રમદ ઇન્દ્રિયના ગમે છે, તેને ભાગતનો ઇતિહાસ દહેરાથી શો લાભ ? તેને ભાગતર્પની પુણ્યમત્રની પોથીને એક અપૂર્વ અરમિયન નાઈટ્સની નનલકથા વડે વીંટી રાખી છે—તે પોથીને ટાઈ ઉસડું નથી, પેલી અરેમિયન નનલકથાની જ લીંચીએ લીંટી ઠાકમગો ગોખી કાઢે છે ત્યાં પછી પ્રતપગતે એ મોગન સામ્રાજ્ય જ્યારે મરવા પડ્યું ત્યારે રમશાનમૂમિમા દૂરથી આવેના મીધડાઓમા મહિમમહિ જે ચાતુરી, રેતરપિંડી, માગમારી સદે મઈ મઈ તે પછુ શુ ભાગતવર્ષનો ઇતિહાસ ગણાય ? અને ત્યાં પછીથી પાચ પાચ વગસના ખાનામાં વહેંચેલો શેતરજની જાણ સમો અગ્રેજી અમન આવે છે, એમા તો ભારત વર્ષ એથી પછુ વધારે કુદ લાગે છે—ખડુ જેતા શેતરજમા ને એમા ફેર એટનો કે એના ધર કાળા અને ધોળા વચ્ચે સગમે લાગે વહેંચાયેના નથી, એમા પહર આની ભાગ સફેદ કે આપણે પેટના અમળના મદનામા સારી રાજ્યવ્યવસ્થા, સારો ત્યાગ, સારી જગવધી બધું જ એક નિશાળ વ્હાઈટ વે લે.સોની દુકાનેથી ખરીદીએ છીએ—ખીજી બધી દુકાનો બધે છે એ કારખાનાનું ન્યાયથી ખાડીને વેપાર સુધીનું બધું જ સાડુ હોઈ શકે, પરંતુ એમા કારકુનોના ઓરડાના એક ખૂણામા આપણા ભારતવર્ષનું ગ્યાન તદ્દન નજીવું છે

ઇતિહાસ બધા દેશમાં સરખો જ હોય, એ વહેમને છાડો જ છૂટકો જે માલુસ મેદચાઈકર્ન જીવન વાગી ગયો છે, તે ખિસ્તનું જીવન વાચની વખતે તેમના હિસાબની ગોપરી અને ઓફિસની કાયરી શોધનાનો, અને જે ન મળે તો તેનામા અવગા પેદા થવાની અને તે કહેનાનો કે જેની પાસે પૈસાની ચે મૂડી નહોતી, તેનું વળી જીવન-

ચાગ્રિ શાનુ ? તે જ પ્રમાણે ભારતવર્ષના રાજકીય દ્વંદ્વરમાંથી તેના રાજ્યશતી વંશાવધિ અને જ્યપરાજ્યનાં કાગળિયાં ન મળે એટલે જેઓ ભારતવર્ષના ઇતિહાસ વિશે હતાશ બની ગય છે, અને કહે છે કે ત્યાં ' પોલિટિક્સ ' નથી, ત્યાં વળી ' હિસ્ટરી ' માની ? તેઓ ડાગરના ખેતરમાં વતાક શોધવા જાય છે, અને ન મળે એટલે મનના દુઃખથી ડાગરને પાકમા જ ગણુતા નથી, બધાં ખેતરમાં પાક એક ન હોય, એમ જાણીને જે માણસ યોગ્ય થયેલે યોગ્ય વસ્તુની આશા રાખે, તે જ ડાહ્યો કહેવાય.

હવે પ્રિન્સની હિસાબની ચોપડી જોઈને તેમના પ્રત્યે અવગત જાનમે પણ ખરી, પરંતુ તેમના બીજા ગુણે જોઈએ તો હિસાબના બધા ચોપડા દર્શી વિસાતના ગ્રહેતા નથી. તે જ પ્રમાણે રાજકીય બામતમાં ભારતવર્ષ દીન છે એમ જણવા છતાં બીજા વિશેષ બાબતોનો વિચાર કરીએ તો તે દીનતા તુરંત છે એમ બતાવી શકાય. ભારતવર્ષની તે આશવી બાજુથી તેને ન જોતાં, આપણે બાજપણુથી તેને નીચે પાડીએ છીએ અને જાતે નીચા પડીએ છીએ. અંગ્રેજોના બાજક જાણે છે કે તેના બાપદાદાએ અનેક યુદ્ધો જીતેલા છે, દેશો કબજે કરેલા છે, અને વેપાર જમાવેલા છે, એટલે તે પણ પોતાને રણગૌરવ, ધનગૌરવ, મહત્ત્વગૌરવનો અધિકારી બનાવવા હચકે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આપણા બાપદાદાઓએ દેશો જીત્યા નહોતા, અને વેપાર વિસ્તાર્યો નહોતો—એ જણાવવાને માટે જ ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ રચાયેલો છે. તેમણે શું કર્યું હતું એ આપણે જાણુતા નથી, એટલે આપણે શું કરવું એની પણ આપણને ખબર નથી એટલે પાગડાની નકલ કરવી પડે છે. એને માટે કોને દોષ દેશે ? નાનપણુથી આપણે જે પદ્ધતિએ જે શિક્ષણ પામીએ છીએ, તેને લીધે રાજ રાજ દેશની સાથે આપણો વિચ્છેદ થતો ગય છે, અને ધીમે ધીમે દેશની વિરુદ્ધ આપણામાં વિદ્રોહની લાવના જાય છે.

આપણા દેશના લણેલા માણસો પણ કણે કણે હનુશ્ચિની જેમ

ખોલી ઉઠે છે કે દેશ તમે કોને કહો કે આપણા દેશની વિશેષતા શી છે તે કયા કે, તે કયાં હતી? અથવા પૂજારી એનો જવાબ મળતો નથી કાગળ એ વસ્તુ એટલી સફળ છે, એટલી વિશાળ છે, કે જે કેવળ મુક્તિલાભ સમજી નહિ શકાય અંગ્રેજ શુ કે દેશ શુ કાઈ પણ દેશનો માણસ પોતાના દેશની ખાસિયત શી, દેશનું મૂળ મર્મસ્થાન કયાં આવેનું છે, તે એક શબ્દમાં વ્યક્ત નહિ કરી શકે—તે દેહમાં ગદેલા પ્રાણની પેઠે પ્રત્યક્ષ સત્ય છે, છતાં પ્રાણની પેઠે તેની સદા અને સ્વરૂપનો નિર્ણય કયો એ મુશ્કેલ કે તે નાનપણથી આપણા જ્ઞાનની અદર, પ્રેમની અદર મત્તનાની અદર અનેક અદસ્ય માર્ગે ઘડતે જુદે જુદે સ્વરૂપે દાખલ થાય છે તે પોતાની વિચિત્ર સમિત્કામ નિમૂઠ રીતે આપણને ધડીને તૈયાર કરે છે—આપણા જૂનકાગ માથે આપણા વર્તમાનમાગને અતઃ પડી જવા દેતો નથી—તેની કૃપાથીજ આપણે મોટા થયા છીએ, ઊંઠસિત થઈ ગયા નથી એ વિચિત્ર ઉદ્ભવયાળી શુભ પુગતન સમિતે સરખી જિજ્ઞાસુની આગળ આપણે સદા વડે બે આઠ શબ્દોમાં ત્રી રીતે વ્યક્ત કરીએ :

ભારતવર્ષની મુખ્ય સાર્થિકતા શી એનો જો કાઈ અર્થ ઉત્તર માગે તો તે ઉત્તર છે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ તે ઉત્તરનુંજ સમર્થન કરશે ભારતવર્ષ સદાકાળ એકજ અર્થનું જોતો આવ્યો હોય કે કે હોદોમાં એમતા સ્થાપવી જુદા જુદા માર્ગેની એમજ હાથને અભિમુખ બનાવી દેવા અને અનેકમાંએમનોજ નિ સશયપણે અતરતરરૂપે અનુભવ કરવા—અદાર જે બધા પાર્થકો—પૃથક્તાઓ જણાય કે તેનો નાશ મ્હા વગર તેની અદર રહેના નિમૂઠ અંકયને પામવું

આ એકને પ્રત્યક્ષ અનુભવવું અને ઐકાતિક વિસ્તારનો અર્થનું કરવો, ભારતવર્ષને માટે અત્યંત સ્વાભાવિક છે તેના એ સ્વભાવેજ તેને હમેશા મનજીવ ગૌરવ પ્રત્યે ઉદાસીન રાખ્યું છે કાગળ, રાજ-

કીય ગૌરવના મૂળમાં વિરોધની ભાવના ગ્રહેલી છે જેઓ પરને પૂરેપૂરા દિનથી અત્યંત પર નહિ અનુભવે, તેઓ ગળગીય ગૌરવને જીવનનું ચરમ ધ્યેય નહિ માની શકે પારખની નિરુદ્ધ પોતાની પ્રતિક્ષા કરવાના જે પ્રયત્ન, એ જ ‘પોલિટિશન’ ઉત્પત્તિનો પાયો છે—અને પારખની સાથે પોતાનો સબધ બાંધવો અને પોતામાં રહેલા વિચિત્ર રિલાગ અને વિરોધમાં સામજિક સ્થાપનાનો પ્રયત્ન કરવો, એ જ ધર્મનૈતિક અને સામાજિક ઉત્પત્તિનો પાયો છે. યુરોપની સંસ્કૃતિએ જે કૈવલ્યનો આશરો લીધો છે, તે વિરોધમૂલક છે ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિએ જે કૈવલ્યનો આશરો લીધો છે તે મિનનમૂલક છે. યુરોપના પોલિટિકલ કૈવલ્યની અગત્યની નિરાધરતા કાસો ગ્રહેતો જ, તે તેને પારખની નિરુદ્ધ બાધી રાખી શકે, પરંતુ તેને પોતાનામાં સામજિક સ્થાપી નહિ આપી શકે આથી બ્યક્તિ બ્યક્તિમાં ગળ પ્રગમ, ગરીબ અને તલવગરના તેણે સદા રિચ્છે અને વિરોધ જગતા જ ગળ્યા છે તેઓ બધા મળીને પોતપોતાના કોક્કસ અધિકાર હાગ સમગ્ર સમાજને ઉપાડે છે, એવું નથી, તેઓ પરખની પ્રતિકૂલ છે—જેથી કોઈ પણ પક્ષનું બળ વધી ન જાય એનો જ બીજો પક્ષ સાવચેત રહીને જીવતોડ પ્રયત્ન કરી કરે છે પરંતુ બધા મળીને ત્યાં ધક્કાધક્કી કરે છે, ત્યાં બળનું સામજિક હોઈ શકે નહિ—ત્યાં જતે કાળે જનસખ્યા યોગ્યતા કરતાં વધારે ક્રિયતા મેળવે છે અને વાણિજ્યની ધનસહિતે મુદ્દમના ધનભંડારની ઉપર વિજય મેળવે છે—આવી રીતે સમાજનું સામજિક નાશ પામે છે અને આ ગધા વિષમ, વિરોધી અગોને કોઈ પણ પ્રકારે યોગ્યતા મારીને ગળના માટે મરકાર આપો વખત કાપતા પર મર્યાદા ઘડતા કરે છે. આ અનુભવભાવી છે, મગ્ય વિરોધ જેનું બીજું હોય તેનો પાક પળ વિરોધ જ આવડાનો વચના ગાળામાં જે પરિપુષ્ટ પૂર્ણવિત વસ્તુ જોવામાં આવે છે તે આ વિરોધ રૂપનું જ પ્રાણુનાન બળનાન નુકસ હોય છે.

ભારતવર્ષે અણગમજનિ પણ અબધના બધેનરી બાધરાનો પ્રવલ્ન કરો કે ત્યાં યથાર્થ પાર્થક્ય હોય, ત્યાં તે પાર્થક્યને યથાભોગ્ય મથને ગોઠીને—મર્યાદામાં ગણીને પડી જ તેને એમ્તા અર્પા મગધ બધાએ એક થઈ જતુ એવો મમદો કગવાળી બધા એક થઈ જતા નથી જેઓ એક થવાના ન હોય, તેઓમાં સગપ બાધવાનો ઉપાય એ કે તેઓને જુદા જુદા અધિમન્માં યહેચી નાખવા જુદા દોષ એને બજાજ/મગિએ એક કગવાળી તેઓ એક દહાડો જગપૂર્વક હટા પડી જાય છે, અને તે છૂટા પડતી વખતે પ્રત્ય થાય છે ભારતવર્ષે મિનન સાધવાતુ આ ગદમ્ય જાણતું હતુ ફાંસની ગલ્પકાલિએ શરીગ્ગથી માનવના નધા પાર્થક્યોને લોહી વડે જૂસી નાખીય એવો ધૂટતાભર્યો હાવો મ્યો હતો—પત્ર પગિણામ જીનતુ જ આમ્ય કે—યુરાપમાં ગજશમિ, ધનશમિ, જનશમિ, ધીમે ધીમે અત્વત વિરોધી બનતી ગય છે ભારતવર્ષેનુ લક્ષ્ય એ હતું કે સૌને અન્યસરે બાધવા, પરંતુ તેનો ઉપાય જુદો જ હતો ભારતવર્ષે સમાજની બધી દરીફ વિરોધી શક્તિઓને સીમાનક અને વિભક્ત કરી નાખી સમાજ-શરીરને એક અને નાનારિધ કર્મને ઉપયોગી બનાવ્યુ હતુ—પોતપોતાના અધિમારેનુ વાગ રાગ ઉલ્લેખન કગવાનો પ્રવલ્ન કરી વિરોધ અને અન્યવચ્ચા જગાડવા દીધા નહોતા પરંપર દરીફાર્ધને માર્ગે જ સમાજની બધી શક્તિને ગતદિસ સમામપરાયણ બનાવી મૂકી ધર્મ-અર્થ-કામ બધાને જ અગ્રડોગે ચઢાવી આવીન (મલિન) બનાવી, ઉદ્ભાન મરી મમ્યા નહોતા અન્યનિર્ણય, મિલનસાધના, અને શાંતિ અને રિયતિમાં પગિપૂર્ણ વિકાસ અને મુક્તિ પામવાનો અનમર મેજ ભાગવર્ષેનુ લક્ષ્ય હતુ

વિધાતા ભારતવર્ષમાં જુદી જુદી જાતિઓને એવી લાખ્યા કે ભારતવર્ષના અર્થને જે શક્તિ મળેની કે, તેનુ પરિશીલન કગવાની તક ભારતવર્ષને પ્રાચીન માળથી જ મળેલી છે અંકચમુલ્લ સસૃતિ

આખી દુનિયા સાથે વિરોધ જાગ્રી મુક્યો છે; ભારતવર્ષે બીજી રીત સ્વીકારી બધાને જ કમેકમે ધીરધીરે પોતાના કરી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જો ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા હોય, જો ધર્મને માનવ સંસ્કૃતિના અરમ આદર્શ તરીકે નક્કી કરવામાં આવે, તો ભારતવર્ષની રીતને જ મેંદુ ગણવી પડે.

પારકાને પોતીકા બનાવવા માટે પ્રતિભાની જરૂર પડે છે. બીજામાં પ્રવેશ કરવાની શક્તિ અને બીજાને સંપૂર્ણ પોતાના કરી લેવાનું જાદુ, એ પ્રતિભાની આગવી મુઠી છે. ભારતવર્ષમાં આપણે એ પ્રતિભા જોઈ શકીએ છીએ. ભારતવર્ષે નિઃસંકોચપણે બીજાઓમાં પ્રવેશ કર્યો છે, અને બનાપાસે બીજાની સામગ્રી પોતાની કરી લીધી છે. પરદેશીઓ જોને ભૂતિપૂર્ણ કહે છે, તેને જોઈને ભારતવર્ષ કરી નહોતું મધુ. તેણે નાક નહોતું ચઢાવ્યું. ભારતવર્ષે યુલિન, શમર, બાધ વગેરે પાસેથી પણ બીજાસ સામગ્રી કાઢીને તેમાં પોતાની બાવનાનો વિસ્તાર કર્યો છે—તેની મારફતે પણ પોતાની આખ્યાતિજ્ઞતાને વ્યક્ત કરી છે. ભારતવર્ષે કસાનો જ ત્યાગ કર્યો નથી, અને મદાણ કરીને બધું જ પોતાનું બનાવી દીધું છે.

આ બિઝનેસવિસ્તાર અને વ્યવસ્થાની સ્થાપના કેવળ સમાજ વ્યવસ્થામાં જ નહિ પણ ધર્મનીતિમાં પણ જોવા મળે છે. ગીતામાં જ્ઞાન, પ્રેમ અને કર્મ વચ્ચે જે સંપૂર્ણ સામંજસ્યસ્થાપવાનો પ્રયત્ન જોઈએ છીએ તે ભારતવર્ષની વિશેષતા છે. યુરોપમાં ‘રિલીજિયન’ નામે જે શબ્દ છે તેનો હિન્દુસ્તાનની ભાષામાં અનુવાદ કરવો અસંભવિત છે—કારણ, ભારતવર્ષે ધર્મમાં માનસિક વિચ્છેદ થતો શક્યો ને—આપણી જુદી-માન્યતા-આચરણ, આપણો દંડકાલ-પરકાશ, એ બધું મજીને જ ધર્મ સાથે છે. ભારતવર્ષે તેને અડિત કરીને કાઢીને પોતાની અને કાઢીને દબેશનો બનાવ્યો નથી. કાચનું જીવન, પથનું જીવન, માથાનું જીવન, પેટનું જીવન એ જેમ જુદાં

નથી, તેમ માનનાનો ધર્મ, આચર્યનો ધર્મ, ગરિયાગનો ધર્મ, પાકીના છ દિવસનો ધર્મ—એમા ભાગતવર્ષે બેઠા પેલા કર્યો નથી. ભાગતવર્ષનો ધર્મ તો અમસ્ત અમાગનો જ ધર્મ છે—તેના મૂળ ધર્મીની અદ્ય અને માયુ આકારમા છે—તેનાં મૂળને અને માયાને જુદા જુદા કઠીને ભાગતવર્ષે જોયા નથી—ધર્મને ભાગતવર્ષે છુલોક-બૂલોક—આપી, માનવના સમસ્ત જીવનઆપી એક જદત્ત વનખપનિ કપે જોયો છે.

પૃથ્વીના સમગ્ર સમાજમા ભાગતવર્ષ અનેકને એક કરવાના આદર્શરૂપે વિગળે છે, તેના ઇતિહાસમાથી આજ વચ્ચે સાબિત થયો. એકનો વિશ્વમા અને પોતાના આત્મામા અનુભવ કરીને તે જ એકને અનેકમા ગ્યાપન કરવું, જ્ઞાનદાગ શોધી કાઢવું, કર્મદાગ પ્રતિષ્ઠિત કરવું, પ્રેમદાગ ઉપવચ્ચ કરવું, અને જીવનદાગ તેનો પ્રચાર કરવો—જાત જાતના વિધોમા વિપત્તિઓમા દુર્જતિમા અને સુગતિમા ભાગતવર્ષ એ જ કરી ગયો છે. ઇતિહાસદાગ ત્યારે ભારતના એ ચિંતન ભાવનો આપણે અનુભવ કરીશું ત્યારે આપણા વર્તમાનનો ખૂલકાળ સાથેનો વિચ્છેદ હ્રુમ થઈ જશે.

દેશી રાજ્ય

દેશ પરદેશના ભેદો મ્હે છે કે સિદ્ધુરતાનના દેશી ગાળે પાછળ પડતા જાય છે જમનની ઉત્પત્તિના માત્રાપથમા પાછળ પડી જવું એ સારું નથી એ વાતનો સૌ કોઈ સ્વીકાર કરે, પરંતુ આગળ વધવાના બધા જ ઉપાયો કંઈ મગ્ગમા મગ્ગરૂં હોતા નથી પોતાની શક્તિથી જ આગળ વધવું એ જ સાચી પ્રગતિ કહેવાય—એમ કહવા જતા એ ધીમે ધીમે જવાય, તો તે પણ સારું બીજી વ્યક્તિની જેમ ઉપર કે પીર ઉપર ચડીને આગળ જવાનું કશું મદત્ત જ નથી, કાગળ ચાલવાની શક્તિ મગ્ગે એ જ સાચો લાભ હોય છે, માત્ર આગળ જવું એ લાભ નથી સિદ્ધિ રાજ્યમા આપણે જે કંઈ આગળ વધી શક્યા હોએ, તેમા આપણી કૃતાર્થતા કેટલી ? ત્યાના રાજવ્યવસ્થા સરકારી મયદા વગેરે ગમે એટલા સાગ હોય તો યે તે કંઈ અરેખર આપણા નથી માલુસ જૂન-તુલિ-ક્ષતિ-કેશમા મઈને જ પૂર્ણતાને માર્ગે આગળ વધે છે પરંતુ આપણો જૂન કરવા દેરા જેટલી ધીરજ સિદ્ધિસરજમા છે નહિ એટલે તેઓ આપણને બિચા આપી શકે છે, સિધા આપી શકતા નથી તેઓનું

પોતાનું જે કંઈ છે, તેની સગવડ આપણને આપી શકે છે, પરંતુ તેનો અધિકાર આપી શકતા નથી. ધારો કે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના પહેલાંના કમિશનરોને સહેરના કામમાં સ્વતંત્રતા મળી હતી છતાં તેઓ જોઈએ એટલી કાબેલિયત બતાવી શક્યા નહોતા, એ અપરાધથી અકાળે જઈને રાજ્યકર્તાઓએ તેમની સ્વતંત્રતા છીનવી લીધી. કદાચ એમ બને, કે અત્યારે કલકત્તાનું સહેરનું કાર્ય પહેલાં કરતાં સારું ચાલતું હશે, પરંતુ આ પ્રમાણે સારું ચાલે એ જ સૌથી સારું, એમ હું નથી કહી શકતો. આપણે પોતાની શક્તિથી એના કરતાં ખરાબ ચાલે તે પણ આપણે માટે એના કરતાં સારું છે. આપણે ગરીબ છીએ અને અનેક બાબતોમાં અશક્તિમાન છીએ; આપણા દેશની વિદ્યાર્થીનું શિક્ષણકાર્ય ધનવાન અને જ્ઞાનવાન ઇંગ્લેન્ડની વિદ્યાર્થી સાથે સરખાવી શકાય એવું નથી. એટલા માટે શિક્ષણ ખાતામાં દેશી માણસોના અધિકાર ઘટાડી નાખીને રાજ્ય જો પોતાના જોરે કેમિસનર ઓફિસની નક્કી મૂર્તિ ઊભી કરે તો તેમાં આપણું કેટલું કલ્યાણ થવાનું હતું?—આપણે ગરીબને લાપક વિદ્યાલય જો જીવું કરી શકીએ, તો તે જ આપણી સંપત્તિ છે. જે સારી વસ્તુ મારા અધિકારની સારી વસ્તુ નથી, તે સારી વસ્તુને પોતાની માનવી એ જ માણસને માટે લારે આદરૂપ છે. થોડા દિવસ પહેલાં, એક જંગમી ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટ દેશી રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રત્યે અત્યંત અવગણના કરી હતી—લારે હું સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો કે તેઓ એમ માને છે કે બ્રિટિશ રાજ્યની સુવ્યવસ્થા બધી જ કેમ જાણે તેમની સુવ્યવસ્થા ન હોય;—તેઓ તો કેવળ લારવાહી છે, તેઓ યંત્રી નથી, પણ યંત્રનો એક સામાન્ય ભાગ માત્ર છે, જો વાતનું જો તેમને જાન હોત, તો દેશી રાજ્ય-વ્યવસ્થા પ્રત્યે આવી મૂળતાપૂર્વક અવગણના કરી શકત. બ્રિટિશ રાજ્યમાં આપણને જે મળે છે, તે આપણું નથી, એ સત્ય ખરાબર સમજવું આપણે માટે સુરક્ષિત થઈ પડ્યું છે, એ કારણે જ આપણે રાજ્યની પાસેથી ઉત્તરોત્તર નવા નવા અધિકારની માગણી કર્યા કરીએ

છીએ અને જૂલી જઈએ છીએ,—કે અધિકાર મળે અને અધિકારી થવું એ મેંમા ફેર છે

દેશી ગાંધીની જૂઠ તુટિ મદ્યનિમા પશુ આપણે માત્રન લેવા જેની વાત એટલી કે તેમા જે કંઈ લાભ છે, તે માટે જ આપણે પોતાનો લાભ છે તે પામના ખલા ઉપર ચડવાનો ધાન નથી, પણ એ તો પોતાને પગે આનવાનો લાભ છે એ જ માર્ગે આપણે ખગાગ દેશના આ નાનકડા ત્રિપુગગાન્ય પ્રત્યે ઉચ્ચ દ્રષ્ટિ નાખ્યા વિના માગથી ગહેનાનું નથી એ મગજથી જ અર્થની ગાંધીન્યવસ્થામા જે મહિ અભાદ અને રિખો જોનામાં આવે કે, તેને દુ આપણે આખા ખગાગ દેશનું દુર્ભાગ માનું છું એ જ કાગજથી ગાંધીન્યવસ્થામા જે કંઈ અસપૂર્ણતા અથવા વ્યવસ્થાનો અભાવ માયમ પડે તો તેને વિશે ધુષ્ટતાપૂર્વક અર્થા ધવાતો મને લેસાદ થતો નથી,—મારું માથું નીચું નમી જાય કે એ જ મગજથી જે માગ જાગવામાં આવે કે દુરંદ આર્થપૂરતા પોતાના સામાન્ય વાકને ખાતર, તત્કાલીન શુદ્ધ સમવકને ખાતર ગાંધીના મરિના પાપાને સિયિત મરી નાખતા પણ સંક્રામ પામતી નથી, તો તે અપગધને હું નાના સગમા ગાંધીની એક નાની સગમા થતા અગીને નિર્મિત ગદો રાકતો નથી આ દેશી ગાંધીની સરખને જ જે મધાર્થરૂપે આપણુ ઝોંગન સમદ્યમે તો દેશ વિશે આપણી એસમજ સાચ છે

મે પહેલા જ કહ્યું કે કે લાગનીય પ્રકૃતિને જ વીર્યદાતા અગાનાન જનાવીયુ ત્યારે જ આપણે સાની ગીતે ઉત્કર્ષ પામવાની આશા ગાંધી સહીયુ સિદ્ધિશ ગજ હજી તો એ આ ખામતમા આપ મને મદદ મરી શકે એમ નથી તેઓ પોતાના મદત્તને જ એક માત્ર મદત્ત સમજે છે—એ કાગજથી શુભ લેવુંથી પણ તેઓ આપણને જે સિદ્ધિ આપે છે તેને વીધે આપણે અદેશની અવગા યતા શીખીએ છીએ આપણા જે લોભ ચેદિય —દેશલક્ષ

તરિકે પ્રખ્યાત છે, તેઓમાંના મણા ખરા આ અવગત કરનારાઓમાં અમણી છે. આવી રીતે જેઓ ભારતની અંતઃકરણપૂર્વક અવગત કરે છે, તેઓ જ ભારતને વિલાયત બનાવી દેવા ઉત્સુક છે—સદ્ભાગ્યે તેઓની એ અસહાયિત આશા કોઈ કાળે સફળ થવાની નથી.

આપણા દેશનાં રાજ્યો પાછળ પડી જાય કે ખીલું ગમે તે થાય, પણ અહીં જ આપણે સ્વદેશનું આયુ સ્વરૂપ જોવાની હિમ્મત ગમીએ છીએ. વિકૃતિ અને અનુકૃતિનો રોગઆગ્રો અહીં નહિ ફેલાય એટલી જ આપણે અંતરથી આશા ગમીએ છીએ. બ્રિટિશ રાજ આપણી ઉત્તતિ હાથે છે, પરંતુ તે ઉત્તતિ બ્રિટિશ મત પ્રમાણે થવી જોઈએ. જો નિયતિમાં તે જલપદની ઉત્તતિની પદ્ધતિ મ્યક્ષપદને લાગુ કરવામાં આવે છે, પરંતુ દેશી રાજ્ય સ્વભાવના અવ્યાકૃત નિયમ પ્રમાણે દેશની ઉત્તતિના ઉપાય નક્કી કરશે, એ જ આપણી હમના છે.

એવું કામજી એ નથી કે ભાગ્યની સમૃત્તિ જ સૌ સમૃત્તિમાં એક છે. યુરોપની સમૃત્તિ માનવજાતિને જે અપેક્ષિ આપી ગઈ છે, તે મદ્યમી છે, એ બાબત શકા પ્રકટ કરવી એ મુશ્કેલી છે.

આથી યુરોપની સમૃત્તિનો તે નિકૃષ્ટ ઝં માટે ત્યાગ કરવો પડશે, એવું મારું કહેવું નથી—તે આપણને માટે અપ્રાલાયિક છે માટે જ, અત્યાધ્ય છે માટે જ સ્વદેશી આદર્શ તરફ આપણે મન દેવું પડશે—અને આદર્શોની ગુણના કરી વિલાસ કરવાની મારી હિમ્મત નથી, તો પણ એટલું તો કહેવું જ પડશે કે જોનેય આદર્શો માનવને માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

પેપે દ્વિમે અહીંના એક સર્જન મને પૂછતા હતા કે, ગવર્નમેન્ટ આર્ટિકલની ઝેંચીમાંથી વિલાયતી ચિત્રો વેચીનાખ્યા એ સારું થયું ?

મેં એવો જવાબ એવો આપ્યો હતો કે સારું જ થયું છે. એનું કારણ એ નથી કે, વિલાયતી ચિત્રકળા ઉત્તમ વસ્તુ નથી. પરંતુ તે ચિત્રકળાને આઠવી સોંધી રીતે શીખીએ એ ન ચાલે આપણા

દેશમાં તે ચિત્રકાગો આંધ્ર આદર્શ ક્યાં મળતાં હતાં ? બેક લખનાં કુમરી અને 'વિલિમિલિ પનિપા' સંત્રાગીને જો કોઈ વિદ્યાવતવાસી અંગ્રેજ જાણતીય સંગીન કલા શીખી લેવા હચ્ચે, તો 'મિત્રની' એ ફરજ છે કે તેને રોકે. વિદ્યાવતના જન્મનો ફેટલોક સોધો હમદો અને સાથે સાથે એકાદ બે સારા ચિત્રો નજર સામે રાખીને આપજો એ ચિત્રવિદ્યાનો ખરો આદર્શ ફરી રીતે પામવાના હતા ! એ રીતે આપજો જે કંઈ શીખીએ છીએ, તે ફેટલું નિષ્ફળ છે, તે પણ પૃથ્વું સમજવાનો હશે ઉપાય આપજા દેશમાં નથી. ત્યાં કોઈ વસ્તુ આખી છે નહિ, કેવળ ફેટલાક અસંબંધ દખાવે જ છે, ત્યાં તે વસ્તુનો પરિચય મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વિદ્યાર્થી હશેવાય. આ અધૂરું શિક્ષણ આપજી દરિ બગાડી નાખે છે,— પારકાના દેશનું સાકું તો શીખી જ રાકના નથી, પોતાના દેશનું સાકું જોવાની શક્તિ પણ આવી જાય છે.

આર્ટસ્કૂલમાં લખસ થયા છીએ, પણ આપજા દેશમાં શિક્ષક હવાનો આદર્શ શો છે, તે તો આપજો જાણવા જ નથી. જો શિક્ષક દ્વારા એનો પરિચય મળતો હોત તો તો સાચેસાચ એક શક્તિ પામવાની તક મળત. દારણ, એ આદર્શ દેશની અંદર જ છે—એકવાર જો આપજી આંખ ખૂલી જાય, તો એને આપજા આખા દેશમાં, શાળામાં, વાટકમાં, લોટામાં, ટોપલામાં, જાખડીમાં, મંદિરમાં, મઠમાં, વસ્ત્રમાં, બૂલખમાં, પટમાં, ઘરની બાંતિમાં વિવિધ અંશેથી પરિપૂર્ણ એક સમગ્ર ત્રિવિધે જોઈ શકત, એના પ્રત્યે આપજા સચેટ ચિત્તને પ્રયોજી શકત, પેટુક સંપત્તિ મેળવીને તેને વેપારમાં વાપરી શકત.

આ કારણથી, આપજી વિદ્યાર્થી અવરથમાં વિદ્યાવતી ચિત્રોનો ગોઠ જગપૂર્વક ભાંગી નાખવો સારો. નહિ તો પોતાના દેશમાં શું છે, તે જોવાનું મન થતું નથી, હમેશાં અજ્ઞાતથી અધ જતીને જે ધન ધરતી પેટીમાં છે, તેને જોઈ બેસતું પડે છે.

અમે જોયું છે કે જ્ઞાપાનના એક સુવિખ્યાત ચિત્રરસજ પંડિત આપણા દેશની કીડાઓએ કરડેલી કટલીક પટની છબિઓ જોઈને વિસ્મયથી રોમાંચિત થઈ ગયા હતા—તેઓ એક પટ અહીંથી લઈ ગયા છે, તે ખરીદવાને માટે જ્ઞાપાનના અનેક શુણ્ણોએ તેમને ખૂબ કિંમત આપવા કહી હતી, પરંતુ તેમણે તે વેચ્યો નહિ.

અમે એ પણ જોઈએ છીએ કે યુરોપના ઘણા રસજ્ઞો આપણી અમણી દુકાનો અને બજારો ફેંદી ફેંદીને મેક્ષા ફાટેલા કાગળના ચિત્રપટ બહુમત્ય સંપત્તિની પેઠે ભેગા કરીને લઈ જાય છે. તે બધાં ચિત્રો જોઈને આપણા આર્ટગ્રહણના વિદ્યાર્થીઓ નાક ચડાવે છે. એનું કારણ શું? એનું કારણ એ કે જેઓ કલાવિદ્યા સામેસામ્ય શીખ્યા હોય છે તેઓ વિદેશનાં અપરિચિત ગીતિનાં ચિત્રોનું સૌંદર્ય પણ ખરાખર જોઈ શકે છે—તેમનામાં એક પ્રકારની કલાદૃષ્ટિ જન્મે છે. અને જેઓ માત્ર નકલ કરીને શીખે છે, તેઓ નકલની બદાર ખીલું કશું જ જોઈ શકતા નથી.

આપણે જો આપણા દેશની સિંધપદ્ધતિ સમગ્રભાવે, યથાર્થ ભાવે જોનાં શીખત, તો આપણામાં તે સિંધપદ્ધિ, સિંધપદ્ધતિ જન્મત, જેની મદદથી સિંધપદ્ધતિના કિંમતદિરનાં સવળાં દ્વાર આપણી આગળ ખૂલી જાત. પરંતુ પરદેશી કલાની તદ્દન અધુરી કેળવણીને લીધે આપણને જે મળ્યું નથી, તેને મળ્યું છે એમ માનીએ છીએ, જે પારકાના તાબામાં જ રહી ગયું છે, તેને પોતાની સંપત્તિ માનીને અહંકાર કરીએ છીએ.

‘પિયેઝ લોડી’ ઉપનામધારી વિખ્યાત ફ્રેન્ચ પ્રવાસી ભારત-વાર્ષમાં પ્રવાસ કરવા આવ્યા ત્યારે આપણા દેશના ગજમહેલોમાં વિદ્યાવતી રાચરચીલાનો ભરગારો જોઈને હતાશ થઈ ગયા હતા. તેઓ સમજી ગયા કે વિદ્યાવતી રાચરચીલાની તદ્દન અધમ પ્રકારની સામગ્રી ઘરમાં ગોઠવીને આપણા દેશના મોટા મોટા રાજાઓ ગૌરવ

માને છે, તેનું કાગલુ શિક્ષક અને જ્ઞાનનો અભાવ જ ને ખરું જોતાં વિનાયતી વસ્તુને ખરી રીતે પાગખતા શીખવું હોય તો તે વિદ્યાવનમાં જ સંભવિત છે ત્યાં શિક્ષકશ્રી જીવત છે, ત્યાં રિરિધ શિક્ષકપદતિનો દાક્ષણ્ય પગમન ઇતિદાસ છે, તે દરેકની સાથે વિગેરે દેસમલખાતની મુસગતિ ત્યાંના ગુણીજનો જાણે છે—આપણે તેમાંનું કશું જ જાણ્યા વગર ફક્ત રૂપિયાની કાથળી બંધને મૂર્ખ દુદાનવાગની મદદથી આધ્યાત્મનીને કેટલીક મેળ વગરની વસ્તુઓ લાવી ધરમાં ખડખીએ છીએ—તેને વિગેરે વિચાર કરે તો આપણી શક્તિની બહારની વાત છે

આ ગચ્છગીતાની દુઝાન જો લોડ કર્જન બગાળ્યગીએ નષ્ટ કરાવી શકે, તો ફગળિયાત ગીતે આપણને અવેશી વસ્તુઓની કદર કરવી પડત—તો રૂપિયાને જોરે વસ્તુઓ ખરીદવાનું બંધ થાત અને રુચિ ફગાયાત તેમ જો થાત તો ધનવાનોના ધરમાં પેસના દુઝાનનો નદિ પશુ મૃદુરૂઠની પોતાની આજિજ્ઞાનો પગિચા મગજ એ જ આપણે માટે ખરું શિક્ષણ અને ખરા લાભની વાત થાત, એમ થાત તો આપણા અતરંગ અને બહાર, આપણા સ્થાપત્યમાં અને ભારક ધર્મમાં આપણા ધરની બીતોમાં અને આપણી બગ્ગરમાં આપણે સ્વદેશને અનુભવત

દુર્ભાગ્યે દરેક દેશમાં જ સામાન્ય માણસો અશિક્ષિત હોય છે સામાન્ય અજ્ઞેજને શિક્ષણ જ્ઞાન નથી હોતું—એટલે તેઓ અવેશી સરકારથી આધાર્ય હોય છે તેઓ આપણી પાસે તેમના જ સમ્મરેના અનુગ્રહણની આશા રાખે છે આપણા દીવાનખાનામાં તેમની દુઝાનોના માલ જુએ ત્યારે જ તેમને શાંતિ વળે,—ત્યારે જ તેમને લાગે કે આપણે તેમની જ ફગમણ અનુસાર તૈયાર થયેલા સરેકાત પદાર્થ બની ગયા છીએ તેમની જ બીનકિંગવાયલી રુચિ અનુસાર આપણા દેશનું પ્રાચીન શિક્ષક સૌદર્ય મુનલ અને દલમ અનુકરણને માગ આપે છે આપણા દેશના આકાશે પરદેશી પેસાના લોભથી પરદેશી રીતિની અદ્ભુત નકલ કરવા તૈયાર થઈને દષ્ટિ બગાડવા બેઠા છે.

જોમ કાગામા તેમ જ બધી વ્યવસ્થામાં આપણે પરદેશી પદ્ધતિને જ એક માત્ર પદ્ધતિ સમજીએ છીએ કેવળ બહારની વસ્તુઓમાં જ નહિ, આપણા મનમાં, એટલું જ નહિ, આપણા હૃદયમાં નકલનાં વિષયો જ દાખલ થતા જાય છે દેશને માટે આવી આકૃત ખીલ હોઈ જ ન શકે

એ મહા આકૃતમાંથી ઊગવાને માટે એક માત્ર દેશી મંત્ર તરફ આપણે તાકી રહ્યા છીએ અને એવું નથી કહેતા કે અમે વિદેશી વસ્તુ નહિ લઈએ. લેવી જ પડશે, પણ દેશી પાત્રમાં લઈશું પાગલાના હથિયાળ ખરીદવા માટે પોતાના હાથ નહિ ઠપી નાખીએ એકલબ્ધની પેઠે ધનુર્વિદ્યાની ગુરુદક્ષિણા રૂપે પોતાના જમણા હાથને અગ્રે નહિ આપી દઈએ આપણે એટલું વાદ ગમ્યું જ પડે કે પોતાની પ્રકૃતિનું ઉલ્લંઘન કરીએ તો દુર્મળ થઈ જવાય. વાધને આહાર બગાડક હોય છે, એમાં શંક નથી, પરંતુ હાથી ને તેનાથી સોભાય તો તે જરૂર મરી જાય આપણે લોકમાં પડીને પ્રકૃતિ પ્રત્યે બળિઆગ ન કરીએ તો સારું આપણા ધર્મકર્મમાં, અવ-લગીમાં, હમેશા આપણે એ જ કરી રહ્યા છીએ, એટલે આપણી સમસ્યા ઉત્તરોત્તર જટિલ બનતી જાય છે, આપણે સદા અકૃતાર્થ અને ભાગલાત બનતા જઈએ છીએ ખરું જોતા જટિલતા એ આપણા દેશને ધર્મ નથી ઉપડગણની મિલતા, શ્યવનમાત્રાની સમ્યતા આપણા દેશની આગની વસ્તુ છે—એમાં જ આપણું બળ, આપણા પ્રાણ, આપણી પ્રતિભા રહેના છે આપણા ચડીમડપમાંથી ને આપણે વિલાપતી કારખાનાની ઢગલાપદ જગતભરે વાળી ઝૂડીને બહાર નહિ ટાંટી નાખીએ તો બને બાકીથી આપણે મગવાના છીએ, એટલે કે વિલાપતી કારખાના પણ અહીં ચાલવાના નથી, અને ચડી મડપ પણ રહેવાને લાયક ગણવાના નથી

આપણા કમનસીમે આ કારખાનાની ધૂળ અને ધૂણીવાળી હવા

દેશી ગભ્ય-વ્યવસ્થામાં પેહી છે, તેણે જે સહજ હતું તે વિના કાગળે જટિલ બનાવી દીધું છે, વાસ્તવ્યાનને કાળાપાણી બનાવી મૂક્યું છે જેઓ અંગ્રેજોને હાથે ઝીછરીને મોટા થયા છે, તેમને સમગ્રવૃત્ત નથી કે અંગ્રેજોની વસ્તુઓ જે લેવી જ પડે એમ હોય તો તેને પોતાની મરી ન શકીએ તો તેનાથી અનિષ્ટ જ થવાનું છે, અને પોતાની કરવાનો એ માત્ર ઉપાય તેને પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ કરી લેવી એ છે—તેને જેમની તેમ રાખવી એ નથી બોગસ ભો સદા બોગસ રૂપે જ કાયમ રહે તો તેનાથી પોષણ મળનાવું તો આણુ મળુ ઊંડો મોગ થાય બોગસ જ્યારે બોગસ રૂપને ઊંડીને આપણા મસ્તકના રૂપમાં લાગી જાય છે અને જે લાગે એવું ન હોય તે દેહી દેવાય છે, ત્યારે જ તે આપણને છત્રતા રાખી શકે છે નિવાયતી વસ્તુઓ જ્યારે આપણી ભારતીય પ્રકૃતિદ્વારા પામન થઈ જઈને તેનું પોતાનું રૂપ ઊંડીને આપણા મનેવગની સાથે એકાદમ થઈ જાય, ત્યારે જ તે આપણા લાભની વસ્તુ થઈ શકે—જ્યાં મુધી તેની ઉત્કટ વિદેશીયતા કાયમ રહે ત્યાં મુધી તેમાં લાભ નથી વિલાયતી સરસ્વતીના પોષ્ય પુત્રો આ વાત કેમે કર્યા સમજી શકતા નથી પોષણ મેળવવા તરફ તેમની દૃષ્ટિ જ નથી, લાદવાને જ તેઓ પરમાર્થ સમજે છે એટલા માટે જ આપણા દેશી શબ્દો પણ પરદેશી શબ્દ પદ્ધતિની અસંગત અનાવશ્યક વિધુન જ જાળમાં પોતાની શક્તિને વિના કારણ વેડી નાખે છે પરદેશી બોજાને જે અનાયાસે પ્રદણ કરી શકતા હોત, જે તે બોજા જેવો ન લાગતો હોત ગભ્ય ભો એ- એદિસ બની જવાના પ્રયત્નમાં શણે શણે પરસેવાથી રેનજેન ન થઈ જતું હોત જે- સજીવ હૃદયની નાડીની સાથે સબધ હતો તેને વત્રના નળની સાથે જોડવામાં ન આવ્યું હોત તો વાધા લેરા જેવું મ્યુ હતું જ નહિ. આપણા દેશનું રાજ્ય કારકુનોને હાથે ચાલતું જખરવસ્ત કારખાનું નથી—નિર્જીલ નિર્વિકાર અજીવ નથી—તેના અનેમિધ સબધ સૂત્રો કઈ લોખંડના ધત્રો નથી પણ હૃદયના

તણ છે—ગાજલક્ષ્મી શણે શણે તેના કર્મની શુષ્કતામા ઝસસ થાગ
 કરે છે, કઠિનને કામલ બનાવે છે, તુચ્છને આર્થથી સબુગારે છે,
 આપણેના અરદાગને કુત્યાણુની કાતિથી ઉજ્જવલ બનાવી દે છે, અને
 જીવચૂકને ક્ષમાના અકુળવધી ધોઈ નાખે છે આપણુ દુર્ભાગ્ય
 આપણા દેશી ગાજોને પરદેશી ઓફિસના ઢાગામા ઢાગી તેમને યત્રો
 ન બનાવી દે—એ બધે ઠેકાણે જ આપણે સ્વદેશલક્ષ્મીના તત્ત્વથી
 સીંચાયલા અિગ્ધ વસત્થવનો સજ્જ કામગ માતૃ-સ્પર્શ પામતા
 રહીએ, એ જ આપણી કામના છે દેશની બાપા, દેશનું સાહિત્ય,
 દેશની કળા, દેશની દુચિ, દેશની કાતિ અહીં આતાન! જોખામાં
 આશ્રય પામે અને દેશની સકિત મેવમુક્ત મૂર્ચ્ચદ્રની પેરે પોતાને
 ખૂન સહજ ગીતે ખૂન સુહર રીતે પ્રગટ કરી સંકે

પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય મંસ્કૃતિ

ફ્રેંચ મનીષી ગિરોલ્લે પુરાણની મન્કૃતિની પ્રકૃતિ વિશે જે કહ્યું છે તે આપણે વિચારવા યોગ્ય છે. પહેલાં હું તેમનો મત નીચે લિખાડું છું.

તેઓ કહે છે કે આધુનિક પુરાણવિદ સંસ્કૃતિની પહેલાના સમયમાં એશિયામાં શુ કે જીએ શ એટલું જ નહિ પ્રાચીન ગ્રીસ રોમમાં પણ સંસ્કૃતિમાં એ પ્રજાગ્ની મેઘમુખિના જોવામાં આવે છે. દરેક મંસ્કૃતિ જાણે એક મૂળમાંથી જોગી છે અને એક ભાવને અવનબીને રિથત મદદથી છે. સમાજમાં તેના પ્રત્યેક અનુદાનમાં તેના આચારમાં, તેના અંગના વિભક્તિમાં તે એ જ સ્થાથી બાનતું જ કદાચ જોવામાં આવે છે.

જેમ ઇજિપ્તમાં એક પુરોહિત-સાસનવત્ર સમસ્ત સમાજ ઉપર અધિપતિ જમાવી બેઠું હતું તેના આચાર-મવહારમાં તેના કીર્તિસ્તોમાં એના જ એક માત્ર પ્રભાવ જોવામાં આવે છે, તેમ ભારતવર્ષમાં પણ ધ્યાનપૂર્વ તરે જ સમસ્ત સમાજને એક ભાવથી ગડિત કર્યો હતો.

સમયે સમયે જોજોમા જુદી જુદી શક્તિનો વિશિષ્ટ ઉત્તર થયો નહોતો, એમ ન કહી શકાય, પરંતુ તે વિશિષ્ટો પેના મૂર્તિને દ્વારે પગાળ્યા થયા હતા.

આવા એક જ્ઞાનના મૂર્તિતથા શિષ્ય ભિન્ન એ ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાન મેળવ્યું છે. સમગ્ર સમાજમાં એ જ્ઞાનની એકતાને લીધે શ્રીસ અતિ આશ્ચર્યજનક ઝડપથી એક અપૂર્વ ઉત્થાનને પામ્યું હતું. બીજી કાંઈ પણ જાતિએ એટલા થોડા સમયમાં આટલી ઉજ્જવળતા પ્રાપ્ત કરી નહોતી પરંતુ શ્રીમ પોનાની ઉત્થાનને અનિમ શિષ્યે પહેલેથી ન પહેલેથી ત્યાજ કેમ જાણે જીર્ણ થઈ ગયું તેની અવગતિ પણ બારે આશ્ચર્યજનક હતી જે મૂળ-જ્ઞાનમાં શ્રી સમૃદ્ધિના અણે સત્યાગ કર્યો હતો, તે જાણે ખાલી થઈ ગયો ખરાસ થઈ ગયો, બીજી કાંઈ નરી શક્તિએ આવીને તેને જાગ ન આપ્યું અથવા તેનુસ્થાન ન લીધું.

બીજે પહે, ભાગ્યદર્શનમાં અને ઇન્દ્રિયમાં પણ સમૃદ્ધિનો મૂળ જ્ઞાન એક છે ખરો. પરંતુ સમાજને તેણે અવન બનાવી મૂક્યો, તેની મધી સમૃદ્ધતા જાણે વૈવિધ્યમય બની ગઈ હોય નાચ ન પામ્યો, સમાજ ટકી રહ્યો, પરંતુ કેમ એવો આગળ ન વધ્યો. મહુ જ એક દેમણે આવીને બધામાં બની ગયું.

પ્રાચીન સભ્યતા માનમાં કોઈને કોઈ એક વસ્તુનું એકાધિપત્ય હતું તે બીજા કાંઈને પામે આનવા હેતું નહિ તે પોતાની આરે કોઈ કોઈના બાધી મૂકતું આ એકમ, આ સમૃદ્ધતાનો ભાવ સાહિત્યમાં અને ગદ્યા લેખાની શુદ્ધિના પ્રવાસમાં પણ પોતાની આજુ વર્તાવતો એ કાગળને લીધે જ પ્રાચીન હિંદુના ધર્મ અને આગિત્ર-ત્રયમાં હિન્દુસમાં મનમાં બધે જ એક જ સહેરો જોવામાં આવે છે. તેઓના નાનમાં અને મનમાં તેઓની જીવનપાત્રમાં અને અનુદાનમાં એ એક જ મન છે. એટલું જ નહિ શ્રીસમાં પણ જ્ઞાનશુદ્ધિનો પ્રિયુન વિગ્તાગ હોવા છતાંયે તેના સાહિત્યમાં અને કથામાં એ પ્રમાણની આશ્ચર્યજનક એકમશુદ્ધતા જોવામાં આવે છે.

મુરોપની આધુનિક મંદૃતિ એનાથી તદ્દન જલદી છે. એ સંસ્કૃતિ ઉપર એક વાર નજર ફેરવી જશો તો માલમ પડશે કે તે કેટલી વૈવિધ્યપૂર્ણ, જટિલ અને વિશુદ્ધ છે. એના અંતરમાં સમાજ-તંત્રનાં બધી જાતનાં મૂળ તત્ત્વો રહેલાં છે; લૌકિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિ, પુરોહિત-તંત્ર, રાજતંત્ર, પ્રધાનતંત્ર, પ્રજાતંત્ર, સમાજ-પદ્ધતિની બધી જ પાવરીઓ, બધી જ અવસ્થાઓ, એક બીજામાં મૂલ્યવાદને રહેલી નજરે પડે છે; સ્વતંત્રતા, ઐશ્વર્ય, અને શક્તિનાં, બધા પ્રકારના કમાવવાને એમાં ધ્યાન મળેલું છે. આ વિવિધ શક્તિઓ સ્થિર નથી, એઓ આપસઆપસમાં સદા લડાયા કરે છે, અને છતાં એમાંની કોઈ પણ એક શક્તિ બાકીની બધીને દરાવીને સમાજ ઉપર એકલી અધિકાર જમાવી શકતી નથી. એકી વખતે બધી વિશેષી શક્તિઓ જોડે જોડે કામ કરી રહી છે; પરંતુ તેઓમાં વિવિધતા હોવા છતાં પણ એક પ્રકારનું કૌટુંબિક સરખાપણું એવામાં આવે છે—તેઓ મુગધીય છે એમ પરખાઈ જાય છે.

ચારિત્રમાં, મતમાં અને લાવનામાં પણ આવી જ વિવિધતા અને વિશેષ રહેલાં છે. તેઓ રાત દિવસ પરસ્પરનું ઉત્સાહન કરે છે, આધાત કરે છે, મર્યાદામાં રાખે છે, રૂપાંતર કરે છે, અને પરસ્પરમાં પ્રવેશ પણ કરે છે. એક બાબુએ સ્વાતંત્ર્યની દુરંત તૃષ્ણા છે, અને બીજા બાબુએ બિલકુલ તાબે થવાની શક્તિ છે. માણસ માણસ વચ્ચે આશ્ચર્યજનક વિશ્વાસનાં બંધન છે, છતાં બંધાંય બંધનોને છોડી નાખીને વિશ્વમાં બીજા કોઈ પ્રત્યે નજર પણ કર્યા વગર એકલાં પોતાની ઇચ્છા મુજબ ચાલવાની ઉદત વાસના પણ છે. સમાજ જેવો વિચિત્ર છે, મન પણ તેવું જ વિચિત્ર છે.

વળી સાહિત્યમાં પણ તેજ વૈચિત્ર્ય. એ સાહિત્યમાં માનવ મનના પ્રવલ્ન અનેક રીતે વિભક્ત થયેલા છે, વિષયો વિવિધ છે, અને ગંભીરતા દૂરગામી છે. એટલે જ સાહિત્યનો બાલ આકાર અને આદર્શ પ્રાચીન સાહિત્યના જેવો વિશુદ્ધ, સરળ અને સંપૂર્ણ નથી.

સાહિત્યમાં અને કળામાં ભારની પરિસ્પૃશ્વતા, સગવડતા અને એકચમકામી જ સૌદર્ય ઉદ્ભવે છે. પરંતુ વર્તમાન યુરોપમાં ભાવ અને ચિંતનની અપરિચીત બહુલતાને કારણે ગચ્ચનાની આ મહાન વિશુદ્ધ સગવડતા સાચવવી ઉત્તરોત્તર મુશ્કેલ બનતી જાય છે.

આધુનિક યુરોપીય સંસ્કૃતિના પ્રત્યેક અગત્યના જ આપણે આ વિચિત્ર પ્રકૃતિ જોવા પામીએ છીએ. એકાંક, એની અગત્ય પશુ છે. એના કોઈ પણ એક અંગને જુદું પાડીને જોવા જઈશું તો, કદાચ પ્રાચીન કાળની તુલનામાં વામણુ લાગશે, પરંતુ સમગ્ર ભાવે જોઈશું તો એનું અર્થ આપણે અનુભવી શકીશું.

યુરોપીય સંસ્કૃતિ પદ્ધતિ સદીથી ટકી રહેલી છે, અને સતત આગળ વધતી જાય છે. એ ત્રીક સંસ્કૃતિની પેઠે એટલા વેગથી ચાલી શકી નથી એ ખરું, પરંતુ પગલે પગલે નવા નવા આધારો પામીને હજી એ સામે જ દોડાયે જાય છે. બીજી સંસ્કૃતિમાં એક જ ભાવે એક આદર્શના એકાધિપત્યે અધીનતાના બંધન જિભા કર્યા હતા, પરંતુ યુરોપમાં કોઈ પણ એક સામાજિક શક્તિ બીજી શક્તિઓને પૂરેપૂરી હગવી શકી ન હોવાને કારણે અને ધાતપ્રતિધાતથી પરસ્પરને સંયોગ હતા સંયત રાખતી હોવાને કારણે, યુરોપની સંસ્કૃતિમાં સ્વતંત્રતાનો જન્મ થયો છે. ચાલુ વિરાદને પરિણામે એ બધી વિરોધી શક્તિઓએ આપસમાં એક સમજૂતી કરી લઈને સમાજમાં પોત-પોતાના અધિપત્ય નક્કી કરી લીધા છે, એટલા માટે એઓ પરસ્પરને ઉચ્છેદ કરવાનો પ્રયત્ન કરતી નથી, અને જુદા જુદા પ્રતિકૂલ પક્ષો પોતપોતાની સ્વતંત્રતા સાચવીને ચાલી શકે છે.

આ જ આધુનિક યુરોપીય સંસ્કૃતિની મૂળ પ્રકૃતિ છે. આ જ એની ક્ષેપતા છે.

ગિએ કહે છે કે વિશ્વમાં પશુ આ વિનિધતાનો કરડો ચાલો કરે છે. એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે, કોઈ એક નિયમને, કોઈ એક

‘ પ્રત્યેક જનિતે જેમ એક જાતીય ધર્મ હોય છે, તેમ જાતિ ધર્મથી પણ એક એક ધર્મ પણ હોય છે, તે માનવ માનવો ધર્મ આપણા દેશમાં વર્ણશ્રમ ધર્મે જ્યારે ને ઉચ્ચતર ધર્મને આધાર કર્યો ત્યારે ધર્મે તેને આધાર કર્યો—

ધર્મ જ્વ હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિત ।

એ સમયે આર્ય સંસ્કૃતિએ આત્મરક્ષાને ખાતર બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર વચ્ચે દુર્લભ અંશ જોયું હતું પરંતુ ધીમે ધીમે તે અંતરે વર્ણશ્રમ ધર્મના ઉચ્ચતર ધર્મને પીડવા માડ્યો. વર્ણશ્રમે પોતાનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ધર્મનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો તેણે જ્યારે ઉચ્ચ પ્રમાણના મનુષ્યત્વના પશ્ચિમીનથી શૂદ્રને બિલકુલ વચિત રાખ્યા, ત્યારે ધર્મે તેનો બંધો લીધો. પછી બ્રાહ્મણ પોતાના જ્ઞાનધર્મની આગતમાં પહેલાની જેમ આગળ વધી શક્યો નહિ અનાનંદ શૂદ્ર વર્ગે સમાજને સુરક્ષાથી તાણીને નીચે ખેંચી રાખ્યો. શૂદ્રને બ્રાહ્મણે ઉપર ચડવા ન દીધા, પરંતુ શૂદ્રે બ્રાહ્મણને નીચા પાડ્યા. આજે પણ હિંદુસ્તાનમાં બ્રાહ્મણપ્રધાન વર્ણશ્રમ હોવા છતાં શૂદ્રના સંગ્રમથી, નિમ્નશ્રમ અધિકારીની અજ્ઞાનતાથી, બ્રાહ્મણ સમાજ સુધ્ધા દેખાયેલો અને યેગયેગો છે.

અંગ્રેજોના આગમનથી જ્યારે જ્ઞાન બંધનમુક્ત થયું, ત્યારે બધા મનુષ્યો મનુષ્યત્વના અધિકારી થયા, ત્યારે બ્રાહ્મણધર્મની મૂર્ખા ઊતરવાના ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યા. આજે બ્રાહ્મણ શૂદ્ર બધા મળીને હિંદુ જાતિના અતઃપ્રગટેના આદર્શની વિશુદ્ધ મૂર્તિ જોવાને માટે મથી રહ્યા છે. શૂદ્રો આજે જાગી રહ્યા છે. માટે જ બ્રાહ્મણ ધર્મ પણ જાગવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે.

અમે તેમ હો. આપણા વર્ણશ્રમ ધર્મની સંકુચિતતાએ સ્નાતન ધર્મને સ્થાને સ્થાને વાગણે બનાવી દીધી હતી. માટે જ તે

૨. હજીને માર્ગે ન જતાં વિકૃતિને માર્ગે જ ગયો.

યુરોપીય સંસ્કૃતિનો મૂળ ખાચો રાષ્ટ્રીયસ્વાર્થ જો એટલો બધો ફુલાઈ જાય, કે ધર્મની સીમાને ઉલ્લંઘી જાય, તો વિનાશનાં ઊંઘો દેખાયા માંડમે અને તે માર્ગે યદ્યપિ જનિ પ્રવેશ કરશે.

આર્થનો સ્વભાવ જ વિરોધ છે. યુરોપીય સંસ્કૃતિની સીમાએ સીમાએ એ વિરોધ ઉત્તરોત્તર પિલાતો જાય છે. પૃથ્વીને ખાતર મારામારી, જે ચાખેથી શરૂ થયે, એવાં ચિદ્રો નજરે પડે છે.

જોતું પણ જોવામાં આવે છે કે યુરોપની આ રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થ-પરતા ધર્મની ખુસ્તી રીતે અવશ્ય કરવા લાગી છે. ‘જિસડી લાડી ઉસડી બેસ’ની નીતિનું અવસંજન કરનાં હવે એને સરમ આવતી નથી.

આપણે એ ખાતર સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે જે ધર્મનીતિ બક્ષિતે મન પસંદ કરવા જેવી હોય છે, તે રાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં આવશ્યકતા જોઈ ધનાં છોડી પણ દેવી પડે, એવો પિચાર લગભગ સર્વજન-સમત થતો જાય છે. રાષ્ટ્રતંત્રમાં મિથ્યાચાર, સત્યભંગ, પ્રવંચનાં હવે લજ્જાજનક લેખાતાં નથી. જે પ્રજાઓ માણસ માણસ વચ્ચેના વ્યવહારમાં સત્ય જાળવે છે, ન્યાયાચરણને ઈચ્છતું માને છે, તેઓની પણ ગાંધીતંત્રમાં ધર્મભાવના જડ થઈ જાય છે. એટલા માટે કેય, અમેરિકા, જર્મન, રશિયન,—એ લોકો પરમ્પરને કપડી, લખાડ, હુઆ દઈને જિએ જવરે ગાળો દે છે.

જો ઉપરથી એ મિદ્ધ થાય છે કે ગાંધીય સ્વાર્થને યુરોપીય સંસ્કૃતિ એટલું બધું પ્રાધાન્ય આપે છે કે તે ધીમે ધીમે ઉદ્ધત થતો થતો સનાતન ધર્મ ઉપર હાથ ઉગામવા તૈયાર થયો છે. આજે ગયા સૈકાનો સમાનતા-બહુતાનો મંત્ર યુરોપના મુખમાં પરિહાસ-વચન સમેા બની ગયો છે. અત્યારે પ્રિયતી મિશનરીઓને ગોઠે પણ ‘લાઈ’ સંપદમાં ભાતૃભાવનો સુર સંભળાતો નથી.

પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન સંસ્કૃતિનાં મૂળમાં પણ આ ગાંધીય સ્વાર્થ જ હતો. એટલા માટે ગાંધીય મહત્વના લોપની સાથે

પ્રકારના બંધાગળને, કાઈ એક સરલ બાવને, કાઈ એક વિશેષ શક્તિને, સમસ્ત વિશ્વ ઉપર એકલો અધિકાર જમાવી તેને ફેવળ એક જ ક્ષત્રિ દાળામાં દાળી બધી વિરોધી અસરોને દૂર કરી, શાસન ચલાવવાની શક્તિ મળી નથી. વિશ્વમાં વિવિધ તત્ત્વો, વિવિધ શક્તિઓ, વિવિધ તત્ત્વો, ભેગા થઈને ઝડપથી ફરે છે, પરસ્પરને ધડે છે, કાઈ કાઈને પૂરેપૂરું હગવી દેતું નથી, કાઈ કાઈવી પૂરેપૂરું હાગી જતું નથી.

આમ છતાં એ બધાં બધારણ, તત્ત્વ અને બાવની વિવિધતા— તેમના ઝડપ અને વેગ, એક પ્રકારના વિશેષ અંક—એક પ્રકારના વિશેષ આદર્શ તરફ જઈ રહ્યા છે. યુરોપની સમૃદ્ધિ જ એવા વિશ્વતંત્રની પ્રતિનિધિ છે. એ સકુચિતરૂપે સીમાબદ્ધ, એકગત અને અચલ નથી. જગતમાં સરકૃતિએ આ પહેલી જ વાર પોતાની વિશિષ્ટ મૂર્તિનો ત્યાગ કરીને દેખા દીધી છે. આ પહેલી જ વાર એનો વિકાસ વિશ્વવ્યાપારના વિકાસની પેઠે બહુ વિભક્ત, વિપુલ અને બહુ પ્રયત્નગત થયો છે. યુરોપની સમૃદ્ધિ આ રીતે ચિરતન સત્યનો માર્ગ પામી છે, તેણે જગદીશ્વરની કાર્યપદ્ધતિની ધાગ ચીકારી છે, ઈશ્વર જે માર્ગ ગમેયો છે, તે જ માર્ગે એ સરકૃતિ આગળ વધી ગઈ છે. એ સમૃદ્ધિની શ્રેણી એ સત્ય ઉપર જ આધાર મળે છે.

ગિઝોનો મત અમે ઉપર ઉતાર્યો છે.

યુરોપની સમૃદ્ધિએ અભારે વિપુલ કબેજ ધારણ કર્યું છે, એમા શક નથી યુરોપ, અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા—એ ત્રણ મહાદેશો એ સમૃદ્ધિનું ધારણ પોતાનું કરે છે આટલા બધા જુદા જુદા અનેક દેશો ઉપર એક મહાસમૃદ્ધિની પ્રતિષ્ઠા યાય, એવો આશ્ચર્યજનક મહાન બનાવ જનનમાં આ પહેલા બન્યો નહોતો. એટલે કોની સાથે સગામણી કરી એનો વિચાર કરવો ? ક્યા ઇતિહાસનું પ્રમાણ લઈ એના પગિલામનો નિર્ણય કરવો ? બીજી બધી જ સરકૃતિઓ એક એક દેશની સરકૃતિ છે, એક એક જાતિની સરકૃતિ છે. તે જાતિએ

જેટલા વિવિધ મતલબ પૂરુ પાડવું તેના દિસ તે બમની ગ્હી, ત્યાર પછી તે એનાનાઈ ગઈ, અથવા ગબમા દતઈ ગઈ યુરોપીય સંસ્કૃતિ-હોમાનના અધિકાર પૂરા પાડવાનું અનેક દેશોએ અને અને નતિઓએ માથે લીધું છે એટલે જો યજ્ઞ-હુતાશન હોનારાશે કે દેનાઈને આખી પૃથ્વીને ગણી જરો ? પરંતુ એ સંસ્કૃતિમા પણ એક કર્તૃલાન ગહેલો છે,—ઘઈ પણ સંસ્કૃતિ આગ પ્રમગ વગરની ઘઈ શકે જ નહિ એના સમસ્ત અવલોકને અનાવનાર એમ વિશિષ્ટ સમિત ગહેલી જ છે તે શક્તિના અભ્યુદય અને પગલાર ઉપર એ સંસ્કૃતિની ઉત્તિ અને નાશનો આધાર હોય છે તે શું છે ? તેના અનેકવિધ પ્રયત્નો અને ગ્વાતઅમા અંશ્યતઃ આ છે :

યુરોપીય સંસ્કૃતિને દેગ દેગમા દુઝા દુકડા કરી જોઈએ તો ખીણ બધી બાબતમા જ તેનું જુદાપણું અને વિવિધતા નજરે પડે છે માત્ર એમ માનતમા તેનું એકચ જોરામા આવે છે તે છે રાષ્ટ્રીય અર્થ

ઉપરડમા મ્હો, કે કસમા મ્હો, બીજી બધી બાબતમા લોકોના અધિભાવ જુદા જુદા ઘોઈ શકે પરંતુ પોતપોતાના રાષ્ટ્રીય અર્થનું માણુપણે રક્ષણ અને પોષણ કરવું જોઈએ એ વિશે મતભેદ નથી એ માનતમા તેઓ એકામ છે પ્રમગ છે, નિષ્કુર છે ત્વા આધાત ચતા આપો દેગ એક મૂર્તિ વારણુ મરીને જીમો ઘઈ જાય છે જાતિનું રક્ષણ એ જોમ આપણને એક જીડા સરમગ જેવું ઘઈ ગયું છે, તેમ યુરોપના લોકોને રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થનું રક્ષણ પણ એમ અનગમા ગહેવા સરમગ જેવું ઘઈ ગયું છે

ધનિદાઅતા આ મૂલ નિયમને અનુસરીને કાઈ એમ દેશની સંસ્કૃતિ કાઈ એમ વિશેષ ભાવને અવગળીને ગાને છે તે નક્કી મરવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે જ્યારે લે ભાવ પોતા મતા ઉચ્ચતર ભાવને હણી બેસે છે, ત્યારે અસ નજીક આવે છે

‘ પ્રત્યેક જાતિને જેમ એક જાતીય ધર્મ હોય છે, તેમ જાતિ ધર્મથી પર એક ક્રેદ ધર્મ પણ હોય છે, તે માનવ માત્રની ધર્મ-આપણા દેશમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મે જ્યારે તે ઉચ્ચતર ધર્મને આધાર કર્યો ત્યારે ધર્મ તેને આધાર કર્યો—

ધર્મ ઇવ હતો હન્તિ ધર્મો રચતિ સંહિત ।

એક સમયે આજ સંસ્કૃતિએ આત્મગદ્દારને ખાતર બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર વચ્ચે દુર્લભ અંતર જોવા ક્યું હતું પરંતુ ધીમે ધીમે તે અતરે વર્ણાશ્રમ ધર્મના ઉચ્ચતર ધર્મને પીડવા માંડ્યો. વર્ણાશ્રમે પોતાનું ગદ્દાર કંવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ધર્મનું ગદ્દાર કંવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો તેણે જ્યારે ઉચ્ચ પ્રકારના મનુષ્યત્વના પરિણામનથી શૂદ્રને બિલકુલ વચિત ગણ્યા, ત્યારે ધર્મે તેનો બદલો લીધો પછી બ્રાહ્મણ પોતાના જ્ઞાનધર્મની બાબતમાં પહેલાંની જેમ આગળ વધી રાહ્યો નહિ અજ્ઞાનજડ શૂદ્ર વગેરે સમાજને શુદ્ધિથી તાણીને નીચે ખેંચી રાખ્યો. શૂદ્રને બ્રાહ્મણે ઉપર ચડના ન દીધો, પરંતુ શૂદ્રે બ્રાહ્મણને નીચા પાડ્યા. આજે પણ હિંદુસ્તાનમાં બ્રાહ્મણપ્રધાન વર્ણાશ્રમ હોવા છતાં શૂદ્રના સંગ્રહથી, નિષ્કૃષ્ટ અધિકારીની અજ્ઞાનતાથી, બ્રાહ્મણ સમાજ સુધા દહાયલો અને ઘેરાયલો છે.

અંગ્રેજોના આગમનથી જ્યારે જ્ઞાન બદલનમુક્ત થયું, જ્યારે બધા મનુષ્યો મનુષ્યત્વના અધિકારી થયા, ત્યારે બ્રાહ્મણધર્મની મૂર્ખાં જિતરવાના ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યા. આજે બ્રાહ્મણ શૂદ્ર બધા મળીને હિંદુ જાતિના અતઃપ્રગટેલા આદર્શની વિશુદ્ધ મૂર્તિ જોવાને માટે મથી રહ્યા છે. શૂદ્રો આજે જગતી રહ્યા છે મારે જ બ્રાહ્મણ-ધર્મ પણ જાગવાની તૈયારી કરી ગયો છે.

જો તેમ હોય, આપણા વર્ણાશ્રમ ધર્મની સંકુચિતતાએ સનાતન ધર્મને સ્થાને સ્થાને વાગ્યો. જ્યાંથી દીધો હતો મારે જ તે ઉત્પતિને માર્ગે ન જતા નિરૂતિને માર્ગે જ ગયો.

યુરોપીય સંસ્કૃતિનો મૂળ ખાચો રાષ્ટ્રીયસ્વાર્થ જો એટલો બધો કુદાર્થ જાય, કે ધર્મની સીમાને ઉલ્લંઘી જાય, તો વિનાશનાં છિદ્રો દેખાવા માંડશે અને તે માર્ગે યદ્યપિ શનિ પ્રવેશ કરશે.

સ્વાર્થનો સ્વભાવ જ વિરોધ છે. યુરોપીય સંસ્કૃતિની સીમાએ સીમાએ જો વિરોધ ઉત્તરોત્તર પિધાતો જાય છે. પૃથ્વીને ખાતર મારામારી, ખેંચાખેંચી શરૂ થશે, એવાં ચિહ્નો નજરે પડે છે.

એવું પણ જોવામાં આવે છે કે યુરોપની આ રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થ-પરતા ધર્મની ખુશ્કી રીતે અવગણ કરવા લાગી છે. ‘જિસકી લાડી ઉસકી ભેંસ’ની નીતિનું અવલંબન કરતાં હવે એને શરમ આવતી નથી.

આપણે જો પણ સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે જે ધર્મનીતિ વ્યક્તિને મન પસંદ કરવા જેવી હોય છે, તે રાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં આવશ્યકતા ઊભી થતાં છોડી પણ દેવી પડે, એવો વિચાર લગભગ સર્વજન-સમત થતો જાય છે. રાષ્ટ્રતંત્રમાં મિથ્યાચાર, સત્યભંગ, પ્રવચના હવે લજ્જાજનક લેખાતાં નથી. જે પ્રજાઓ માણસ માણસ વચ્ચેના વ્યવહારમાં સત્ય જાળવે છે, ન્યાયાચરણને ઐયરફર માને છે, તેઓની પણ રાષ્ટ્રતંત્રમાં ધર્મભાવના જડ થઈ જાય છે. એટલા માટે કેન્દ્ર, અંગ્રેજ, જર્મન, રશિયન, —એ લોકો પરસ્પરને કપટી, લખાડ, હુઆ કહીને જો એ સ્વરે ગાળો દે છે.

જો ઉપરથી જો સિદ્ધ થાય છે કે રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થને યુરોપીય સંસ્કૃતિ જોટકું બધું પ્રાધાન્ય આપે છે કે તે ધીમે ધીમે ઉદ્ધત થતો થતો સનાતન ધર્મ ઉપર હાથ ઉગમવા તૈયાર થયો છે. આજે ગળા સૈકાનો સમાનતા-અંધુતાનો મંત્ર યુરોપના મુખમાં પરિહાસ-વચન સમેા બની ગયો છે. અત્યારે ષિવ્તી મિશનરીઓને મોદે પણ ‘ભાઈ’ શબ્દમાં ભાતુભાવનો મુર સંજગાતો નથી.

પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન સંસ્કૃતિનાં મૂળમાં પણ આ રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થ જ હતો. એટલા માટે રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના લોપની સાથે

સાથે જ ગ્રીડ અને રેમન સમૂહિનિનુ પણ અધ પતન થય હિંદુ સમૂહિતિ ગાંધીય ઐશ્વર્ય ઉદર પ્રતિનિતિ નથી એટલે આપણે સ્વતંત્ર હોઈએ કે પછી ત્રિ હિંદુ સમૂહિતિને સમાજભાષી ફરી વાર મહાનિતિ ફરી શીશુ એ આશા ત્યાગ કરવા જેવી નથી

નેમન' શબ્દ આપણી ભાષામાં નથી આપણા દેશમાં તેના નહિ હમણા યુરોપીય શિક્ષણના પ્રતાપે નેશનન મહત્વને આપને અતિરામ વધારે પડતું માન આપતા રીખ્યા છીએ અને છતાં તેના આદર્શ આપણા અતલ દગુમાં છે નહિ આપણે ઇતિહાસ આપણે ધર્મ, આપણે સમાજ આપણે ધન કશું જ નેશનનુ સંગમન કરવાનું મહત્વ સ્વીકારતું નથી યુરોપમાં મ્વતંત્રતાને જે ધ્યાન આપવામાં આવે છે તે જ ધ્યાન આપણે મુક્તિને આપીએ છીએ આત્માની સ્વાધીનતા સિવાય બીજી સ્વાધીનતાનું મહત્વ આપણે માનતા નથી. ગિયુ બધન એ જ મુખ્ય બધન છે—તેનું છેલ્લું શ્રી સદીએ તો ગળત મહાગમન કરતા એક પાત્રીએ આપણા ગૃહસ્થના કર્તવ્યોમાં સમગ્ર જળન પ્રત્યેના કર્તવ્યો ગૂંથાયા જ રહેતાં છે આપણે ધરમાં જ સમગ્ર ક્ષણાડ અને ક્ષણાડપતિની પ્રતિષ્ઠા ફરી છે આપણા સર્વ પ્રધાન કર્તવ્યોના આદર્શ આ એક મત્રમાં રહેતાં છે—

મદ્યનિષેઘે ગૃહસ્થ સ્યાન્ તત્ત્વજ્ઞાનપરચયઃ ।

મદ્યન કમ પ્રકુર્વતિ તદ્ મદ્યનિ સમપચેદ્ ॥

એ આદર્શને બગાડ સામ્યવેષ એ નેશનલ કર્તવ્ય કરના મુશ્કેલ છે અને મહત્તર છે અત્યારે એ આદર્શ આપણા સમાજમાં છુટત નથી ગોળા માટે જ આપણે યુરોપની ઈલા ફરીએ છીએ એને જે આપણે ઘેરેરે સંવિત શ્રી સદીએ તો મહિમ બદક અને દમદમ છુનેટની મદદથી મોટા ઘરાની બંદર નહિ પડે તો આપણે યથાર્થ રીતે સ્વાધીન બનીશું સ્વતંત્ર બનીશું આપણા વિજેતાઓ કરનાં જનતા નહિ રંગીએ પણ તેમની આત્મા અગ્રણ કરીને જે ગેળનીશુ તે વડે આપણે લગારે મોટા ઘરાની નથી

પદ્મ સોળ સૈના એ કંઈ બહુ લાભો કાળ ન ગણાય 'નેશન' જ સંસ્કૃતિની અભિવ્યક્તિ છે, એ વસ્તુની અંતિમ પરીક્ષા થઈ ગઈ નથી પણ આપણે એટલું જોઈ શકીએ છીએ કે તેનો ચાગ્રિનો આદર્શ ઉચ્ચતમ નથી તે અન્યાય, અવિચાર, અને મિથ્યાથી ભરેલી છે અને તેના હાડમા એક પ્રકારની બીચણ નિષ્કૃતતા ગણી છે.

એ નેશનલ આદર્શને જ આપણા આદર્શ તરીકે પસંદ કરવાથી આપણામાં પણ શુ મિથ્યાના પ્રભાવને મ્યાન મળ્યું નથી ? આપણી ગાંધીય સભાઓ વગેરેમાં શુ અનેક પ્રકારના જુઠાણા, ચાલાકી અને આત્મવચના પેદા નથી ? આપણે શુ સાચી વાત સ્પષ્ટ રીતે બોલતા શીખીએ છીએ ? આપણે શુ પગપગ કહેતા નથી કે પોતાના સ્વાર્થને ખાતર જે કરવું દોરડપ ગણાય તે ગાંધીય અર્થને ખાતર કરીએ તો દોરડપ ન ગણાય.

વસ્તુતઃ પ્રયેક સંસ્કૃતિને જ એમ મૂળ આધાર હોય કે તે આધાર ધર્મ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલો કે કે નહિ, તે જ વિચારનાનું જો તે ઉદાર વ્યાપક ન હોય, જો તે ધર્મને પીડીને વધ્યો હોય, તો તેની ક્ષણિક ઉન્નતિ જોઈને આપણે તેની ઈર્ષ્યા ન કરીએ, અને તેને જ એક માત્ર ઇષ્તિત વસ્તુ ગણી પચાદ ન કરી લઈએ.

આપણી હિંદુ સંસ્કૃતિના મૂળમાં સમાજ છે, યુરોપીય સંસ્કૃતિના મૂળમાં ગાંધીનીતિ છે સામાજિક મહત્વથી પણ માણસ મોટો થઈ શકે, ગાંધીનીતિ મહત્વથી પણ થઈ શકે પણ આપણે જો એમ માનતા હોઈએ કે યુરોપીય પદ્ધતિએ નેશન ધડવી એ જ સંસ્કૃતિનો એક માત્ર ન્યાય અને મનુષ્યત્વનું એ માન લક્ષ્ય છે, તો આપણી જીન ચાય છે.

પ્રાદાણ

બુધાને ખજર છે કે દમણાં કાઈ એક મદારાખીય પ્રાદાણને તેના મોં ખાસકૂં માર્યું હતું—તેનો મુદ્દમો દાઈકાઈ સુધી ગયો હતો—હેત્યા ન્યાયાધીશે મુદ્દમો તુચ્છ ગણીને કાઢી નાખ્યો છે.

બનાવ એટલો તો સરમજનક છે કે માસિકમાં અમે એને સ્થાન આપન નહિ. માર ખાઈને મારવું સાકું કે રડવું સાકું, કે ફરિયાદ કરવી સારી, એ બધી ચર્ચા વર્તમાનપત્રોમાં થઈ ગઈ છે—તે બધી વાત પણ અમે ઉપાડવા માગના નથી. પરંતુ એ બનાવને ઉપવક્ત્ય ફરીને અમારા મનમાં જે બધા ભાગે વિચારના વિષયો જન્મ્યા છે, તે વ્યક્ત કરવાનો વખત આવી પહેલ્યો છે.

ન્યાયાધીશ આ બનાવને તુચ્છ કહે છે—ખરું જોતાં અવકાશમાં એ તુચ્છ જની પણ ગયો છે, એટલે તેમનું કહેવું ખોટું નથી. પરંતુ આ બનાવ તુચ્છ ગણાયો એ ઉપરથી જ સમજાય છે કે આપણા સમાજનો રોગ કપાટાભેગ આગળ વધી રહ્યો છે.

અંગ્રેજો જેને ‘પ્રેસિડન્ટ’ એટલે કે રાજસમાન કહે છે, તેને કીમતી ગણે છે. કાગળ એ પ્રેસિડન્ટનું જેર ધણી વાર સેન્ડનું કામ

કરે છે. જેના ઉપર દોર ચલાવવાનો હોય તેની આગળ પ્રેસિડન્ટ રાખવી જોઈએ. જો અર યુદ્ધની શરૂઆતમાં અંગ્રેજી સામ્રાજ્ય ત્યારે નાના સરખા ખેડૂત વર્ગને હાથે વારંવાર અપમાન પામતું હતું, ત્યારે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાં જોડેલો સંક્રમ યતો હતો તેટલો બીજો કશોય યતો નહોતો. ત્યારે આપણે બધા જ સમજી શકતા હતા કે અંગ્રેજોની ખૂટઆ દેશમાં પહેલાંના જોડેલા જોરથી સમયમ કરતી નથી.

આપણા દેશમાં બ્રાહ્મણોની એવી જ એક પ્રકારની પ્રેસિડન્ટ હતી. કારણ, સમાજ ચલાવવાનો જાર બ્રાહ્મણની ઉપર જ હતો. બ્રાહ્મણો ચોખ્ખી રીતે આ સમાજનું રક્ષણ કરે છે કે નહિ, અને સમાજનું રક્ષણ કરવા માટે જે બધા નિઃસ્વાર્થ મહાન યુગ્મો જોઈએ, તે બધા તેમનામાં છે કે નહિ, તે વસ્તુ કંઈને સ્વીકાર નહોતી—ન્યાં સુધી સમાજમાં તેમની પ્રેસિડન્ટ હતી. અંગ્રેજોને માટે તેમની પ્રેસિડન્ટ જોડેલી કીમતી છે, તેટલી જ બ્રાહ્મણને માટે પણ તેમની પ્રેસિડન્ટ કીમતી છે.

આપણા દેશમાં સમાજ જે રીતે ચલાવેલો છે, તે જોતાં સમાજને માટે પણ એની જરૂર છે. જરૂર હતી માટે જ સમાજ બ્રાહ્મણને આટલું માન આપતો હતો.

આપણા દેશનું સમાજતંત્ર એક સુવિશાળ વસ્તુ છે. જોણે જ સમસ્ત દેશનું નિયમન અને ધારણ કર્યું છે. એ જ વિશાળ લોક-સમુદાયને અપરાધમાંથી, રખલનમાંથી બચાવવાનો પ્રયત્ન કરતો આવ્યો છે. જો જોમ ન હોત, તો અંગ્રેજ પોતાની ફેજ અને પોલીસ વડે આવડા મોટા દેશમાં આવી આશ્ચર્યકારક શાંતિ સ્થાપન કરી શકત નહિ. નવાબ બાદશાહોના વખતમાં પણ જાત જાતની રાજકીય અશાંતિ હોવા છતાં પણ સામાજિક શાંતિ ચાલુ જ હતી,—ત્યારે પણ લોકવ્યવહાર શિથિલ પડવા નહોતા, આપણેની પ્રામાણિકતા સચવાઈ રહેતી હતી, જોડી સાક્ષીની નિંદા થતી હતી, દેવાદાર લેણ-

દાગને હેતુતા નહોતા, અને સામ્રાજ્ય ધર્મના નિધાનેને યવા સ ૧
અદ્યાધી માન આપના હતા

એ વિશાળ સમાજના આન્ધર્નુ રક્ષણ કરવાનો અને વિધિ
વિધાન માદ દેડાવવાનો ભાર બ્રાહ્મણ ઉપર હતો બ્રાહ્મણ એ
સમાજનો આનંદ અને સ્વસ્થાપક હતો એ મર્થ સાધવા માટે ભોંઈતું
સન્માન પણ તેને મળતું હતું

પ્રાચ્ય પ્રકૃતિને અનુસરતી આના પ્રમરની સમાજ રચનાને જો
નિંદનીય ન માનવામાં આવે, તો એના આદર્શને સદા વિશુદ્ધ
ગણવાનો અને એની સ્વસ્થા ગણવાનો ભાર ફાઈ એક ખાસ વર્ગ
ઉપર નાખવો જ પડે. તેઓ દુવનવાત્રાને સર્વ અને વિશુદ્ધ બનાવીને,
જરૂરિયાતોને ઝોઘી કરીને, અધ્યયન અભ્યાસ અને યજન યાજનનું જ
મત લઈને દેશના ઉચ્ચતમ આદર્શને બધી દુઃખનદારીના ધ્રુવપ્રસ્થથી
બચાવી લઈ જે સામાજિક સમાન પામે કે તેના ખગ અધિકારી
થાય એવી બાંધા ગણવામાં આવે છે

ખગ અધિમરથી માણસ પોતાના દોષને લીધે જ ભટ્ટ થાય છે
અગ્નિજોની બાગનમાં પણ એવું જ જોવામાં આવે છે દેશીઓ પ્રત્યે
અન્યાય કરી બ્યારે પ્રેરિટ્ઠ સાચવવાને નામે અગ્નિજ સગ્નમાંથી
સુકિત પામે છે, ત્યારે ખરી પ્રેરિટ્ઠના અધિમરથી પોતાને વચિત
કરે છે ન્યાયપગાયણુતાની પ્રેરિટ્ઠ બધી પ્રેરિટ્ઠથી મોગી કે—તેની
આગળ આપણુ મન રવેન્જાએ માયુ ઝુમવે છે—ભય આપણને
ગરદન પગડીને નમાવે છે એ નમસ્કારના અપમાનની સામે આપણું
મન અદરખાનેથી બળવો મ્યાં પિના ગદી સમ્પુજ નહિ

બ્રાહ્મણે પણ બ્યારે પોતાનું મર્તવ્ય હોડી દીધું છે ત્યારે કેવળ
ચરીરને જોરે પરસોડો લાય બતાવીને સમાજના ઉચ્ચતમ આસન
ઉપર પોતાને ચાંપી નહિ શકે

કોઈ પણ સમાન મહત્ત્વા મળતું નથી—છઠ્ઠા મુળ્ય વર્તીને સમાન સાચની શકાતું નથી જે ગમ્મ સિંહાસન ઉપર મેમે ઠ, તે દુમન ખોલીને વેપાઝ નહિ શ્રી શકે જે સમાન મેગવના માગતો હોય, તેણે જ બધી બાબતોએ હમેશા પોતાની છઠ્ઠાને સંબંધિત કરીને ચાલવું પડે છે ધરના બીજા માણસો કરતા આપણા દેશમાં ધરના અમણી અને ધરની ગૃહિણી જ મૌથી ડેવટે અજ પામે છે એમ ન હોય તો આત્મભક્તિથી પર કર્તૃત્વને લાભો વખત નહિ સાચવી શકાય સમાન પણ મળે, અને છતાં તેની મ્શી પ્રિમત ન આપવી પડે એવું તો કદી લાભો વખત ચાલેજ નહિ.

આપણા આજના પ્રાણીઓએ મહત્ત્વા સમાન મેગવનાની વૃત્તિ ધાગણ શ્રી હતી, આથી તેમનું સમાન આપણા સમાજમાં હાડે વિશે મોહાનું જ થઈ ગયું છે માત્ર એટલું જ નહિ પ્રાણીઓ સમાજના જે ઉચ્ચ મમમાં નિયુક્ત હતા તે મમમાં શિથિલતા ધવાથી સમાજના પણ સંધિનધનો રોજ રોજ નીચ પડતા જાય છે

જો પ્રાચ્ય ગીતે જ આપણા દેશમાં સમાજનું રક્ષણ મરવું હોય, જો યુરોપીય પદ્ધતિએ આ લાંબા કાળના જુદા સમાજનું આમલ પગિર્તાન સંભાલિત કે વાળનીય ન હોય તો સાચા પ્રાણીયુર્ગની ખૂબ જરૂર છે તેઓ દગ્દિર હોય પડિત હોય ધર્મનિષ્ઠ હોય સર્વ મમગના આશ્રમધર્મના આદર્શ અને આધારરૂપ હોય અને યુરુ હોય

જે સમાજનો એક વર્ગ ધનમાનની અનગજના કરી ગણે છે, વિનાસની ધૂણા કરે છે જેમના આચાર નિર્ગલ છે ધર્મનિષ્ઠા દદ છે જેઓ નિસ્વાર્થ લાવે જ્ઞાન મેગવવામાં અને નિસ્વાર્થલાવે જ્ઞાન આપવામાં ગત છે—તે સમાજનું પરાધીનતાથી કે દાર્શનિક કથુ અપમાન ચતુ નથી સમાજ જેમને સાચી રીતે સમાનનીય બનાવે છે તેમની ગારફતેજ સમાજ સમાન પામે છે

બધા સમાજમાં જ માનનીય, વ્યક્તિઓ—દોષ લોકો જ પોતપોતાના સમાજ સ્વરૂપ હોય છે. ઈંગ્લેન્ડને જ્યારે આપણે ધનવાન કહીએ છીએ, ત્યારે અમલિન ગરીબોનો દિસામ જ ગણના નથી. યુરોપને જ્યારે આપણે સ્વાધીન કહીએ છીએ, ત્યારે તેના વિશાળ આમર્ષની દુઃસદ પરાધીનતાને લેખામાં જ લેના નથી. ત્યાં ઉપસા કેટલાક માણસો જ ધનવાન છે, ઉપસા કેટલાક માણસો જ સ્વાધીન છે, ઉપસા કેટલાક માણસો જ પાસવનાથી મુક્ત છે. આ ઉપસા થોડા માણસો ત્યાં સુધી નીચલા ઘણા માણસોને મુખ-આરથ, જ્ઞાનધર્મ આપવાને માટે સદા પોતાની ઈચ્છાનો ઉપયોગ કરશે અને પોતાના મુખ ઉપર કાપ મૂકશે, ત્યાં સુધી તે સંસ્કૃતસમાજને કશું ડરવાપણું નથી.

યુરોપનો સમાજ આ પ્રમાણે ચાલે છે કે નહિ, એની ચર્ચા નકામી લાગવાનો સંભવ છે, પણ એ સંપૂર્ણપણે નકામી નથી.

ત્યાં દરીદ્રાઈના માર્ગો બાજુના માણસ કરતાં જોયે જવાની આકાંક્ષાથી દરેકને કાણેકલો લકાઈ કરવી પડે છે, ત્યાં કર્તવ્યનો આદર્શ વિશુદ્ધ રાખવો મુશ્કેલ છે. અને ત્યાં કાઈ હદે આવીને આશાને મર્યાદામાં રાખવી એ પણ માણસોને માટે દુઃસાધ્ય થઈ પડે છે.

યુરોપનાં મોટાં મોટાં સામ્રાજ્યો એક બીજાને ટપી જવા માટે જીવ સટોસટના પ્રયત્ન કરે છે. એવી સ્થિતિમાં કાઈના પણ મોદામાંથી એવાં વચન નીકળી શકે જ નહિ કે પાછળ પડીને પહેલામાંથી બીજા વર્ગમાં જઈશું તો ચે વાંધો નહિ, પણ અન્યાય તો નહિ દરીએ. એવો વિચાર પણ કાઈના મનમાં આવતો નથી કે જનસ્થળની સૈન્ય સામગ્રી ઝોછી કરી રાજકીય શક્તિમાં પડેરાઈ આગળ જરા હલકા ભસે ગણાવું પડે, પણ સમાજની અંદર મુખ સંતોષ અને જ્ઞાનધર્મનો પ્રચાર તો કરવો જ જોઈએ. દરીદ્રાઈના

આશીર્વાદી જે જે દિવસ આવે છે, તે ઉદામભાવે આપણને અધારી ધર્મ બધ છે, દુર્દાન ગતિએ આવવું એને જ યુરોપમાં ઉત્પત્તિ કહે છે, આપણે પણ તેને જ ઉત્પત્તિ કહેતાં શીખ્યા છીએ.

પણ જે આવવાનું પગલે પગલે અટકવા દ્વારા નિયમિત થયેલું નથી, તેને ઉત્પત્તિ ન કહી શકાય. જે છંદમાં ચલિ નથી, તે છંદ જ નથી. સમાજને ચરણે સમુદ્ર ચતદિવસ તરંગો ઉઠાવતો અને ફિસોટા ઉઠાડતો રહી શકે, પરંતુ સમાજના ઉચ્ચતમ શિખરે શાંતિ અને સ્થિતિનો ચિરંતન આદર્શ સદાકાળ વિગળમાન રહેવો જોઈએ.

એ આદર્શનું કાણુ અટલભાવે રક્ષણ કરી શકે ? જોયો પેટી દર પેટીથી સ્વાર્થના સંધર્ષથી દૂર રહ્યા છે, આર્થિક હારિદ્ર એ જ જેમની પ્રતિષ્ઠા છે, મગજ કમળે જોયો બખરુ વચ્ચે તરીકે લેખતા નથી, વિશુદ્ધ જ્ઞાન અને ઉત્તમ ધર્મમાં જોયોનું ચિત્ત મગનસ્પર્શી બનીને વિગળ રહે છે, અને બીજા બધાનો ત્યાગ કરીને સમાજના ઉચ્ચતમ આદર્શને સાચવવાની મહાન ભાવનાએ જ જેમને પવિત્ર અને પૂજનીય બનાવ્યા છે.

યુરોપમાં પણ અવિશ્રામ કર્મની ધમાચકડીમાં કાઈકાઈ વાર કાઈ મનીષી જગીને વટોળસમી ગતિના ઉન્મત્ત નસામાં સ્થિતિનો આદર્શ, લક્ષ્યનો આદર્શ, વિદ્યસતો આદર્શ રજૂ કરે છે, પરંતુ જે કાણુ પણ સ્થિર ઊભા ગઈને સાલજે કાણુ ? એક જ ચેષ્ટા પ્રકાંડ સ્વાર્થના પ્રચડ વેગને આવી જાતના એક જે માણસો તર્જની બીચી કરીને શી રીતે રોકવાના હતા ? વેપારી જહાજના ઓગણપચાસ ચડોમાં પવન ભગ્યો છે, યુરોપના મેદાનમાં ઉન્મત્ત પ્રેક્ષકાની વચમાં હારની હાર મુઠ્ઠના ઘોડાઓની ઘોડાએડ આવી રહી છે, એવે વખતે એક કાણુ માટે પણ કાણુ થાભે !

આ ઉન્મત્તતામાં આ પ્રાણુપણે પોતાની સક્રિયતા ઉદ્દ્યમનથી આધ્યાત્મિકતાનો જન્મ થઈ શકે, એવો તર્ક આપણા મનમાં પણ

જાગે છે એ વેગનું આર્મીનું અત્યંત વધારા દેખા છે, એ આપણને લેખાને છે, એ પ્રાચી તરફ વળી શકે છે એવો આપણને અદેશ પણ આવતો નથી.

એ કેના જેવું છે? જેમ ચીંગારી એમ વર્ગના લોકો પોતાને સાધુ અને સાધન તરીકે ઓળખાવે છે, તેઓ ગામના નથાને આધ્યાત્મિક આનંદપ્રાપ્તિની સાધના તરીકે માને છે નથાથી એકાગ્રતા જન્મે છે, ઉત્તેજના જન્મે છે, પરંતુ તેથી આધ્યાત્મિક વ્યાધીન સખગતાનો દ્વાસ થયો જાય છે બીજું બધું ઝાડી શમય, પણ આ નથાની ઉત્તેજના ડોળી શમતી નથી ધીમે ધીમે મનનું બળ જેમ જેમ ધનનું જાય છે, તેમ તેમ નથાની માત્રા પણ વધારવી પડે કે ધૂમરી ફરીને નૃત્ય મરીને અથવા મોટેથી વાજ વગાડીને પોતાને ઉદ્ધાત અને મૂર્છાન્વિત બનાવીને જે ધર્મોન્માદનો વિનાશ બોમ વવામા આવે છે, તે પણ કૃત્રિમ હોય છે તેનો અભ્યાસ પરી જાન એટલે તે અપ્રીણના નથાની પેડે આપણને અનસાદને વખતે સદા વોચપરાભુ! યા મ્હે છે આત્મસમાલિન સાત એનિષ્ઠ સાધના વગર સ્વાર્થ સ્થાયી મનનાન કોઈ પણ વસ્તુ મળતી નથી અને યાથી મૂલ્યનાન કોઈ પણ વસ્તુ સાચવી શકતી નથી.

આમ છતાં આવેમ વગર મમ અને મમ વગર સમાજ ચાલી શકતો નથી એટલા માટે જ ભારતવાર્ષી પોતાના સમાજમા ગતિ અને સ્થિતિનો સમન્વય કરવા આજુ દહીં ક્ષત્રિય વૈશ્ય વગેરે જેઓ પ્રત્યક્ષ કાર્યદ્વારા સમાજનું મમ કરે છે તેમના મર્મની મર્યાદા નક્કી કરેલી હતી એટલા માટે જ ક્ષત્રિય ક્ષાત્રધર્મી આદર્ સાચવીને પોતાના કર્તવ્યને ધર્મમા ગણી શમ્ના સ્વાર્થ અને પ્રદક્ષિણી પર ધર્મથી ઉપર કર્તવ્યને સ્થાપવામા આવે તો કામમા પણ વિશ્રામ અને આધ્યાત્મિકતા મળવાનો અનમશ ગ્હે છે.

સુરેષનો સમાજ જે નિયમ અનુસાર ચાલે છે, તને હાથે

ગતિનિત એક વિશેષ પ્રકારનો ઝુકાવજ મોટા ભાગના લોકોને
 ફેલી વર્ષ જાય છે. લાંબુદિણી માણસો સમ્પૂર્ણ કાર્યમાંજ મૂકી
 પડે છે, સાન્માય માણસો અર્થોપાર્જનમાંજ ભીડ કરે છે. વર્તમાન
 કાળમાં સામ્રાજ્ય-લોકપતા બધાને કાળિયો કરી મથેલી છે અને
 આખા જગતમાં મારામારી ચાલે છે. એવો પણ વખત આવે તો
 તેમાં કંઈ નવાઈ નહિ કે જ્યારે વિશુદ્ધ જ્ઞાનની ચર્ચા થયું લોકોને
 આકર્ષે નહિ. એવો પણ સમય આવે કે જ્યારે જરૂર હોવા છતાં
 સિપાઈઓ મળે નહિ. કારણ પ્રવૃત્તિને કાણ રોકવાનું હતું? જે
 જર્મની એક દિવસે પડિત હતું, તે જર્મનીને વલ્લિક બની જાય, તો
 તેના પાડિસનો ઉદ્ધાર કાણ કરવાનું હતું? જે અંગ્રેજોએ એક દિવસ
 ક્ષત્રિય બાવડી આર્ત્રાણનું વ્રત મઢણ કર્યું હતું, તે જ્યારે શરીરને
 જોરે ડુનિયાને ચારે ખૂણે પોતાનો વેપાર વ્યાપવા દોડ્યા છે—ત્યારે
 તેમને તેમના તે પુરાતન ઉદ્ધાર ક્ષત્રિયભાવમાં કાણ પાછા લાવી
 શકવાનું હતું?

આ ઝુકાવની ઉપરજ બધું કર્તૃત્વ ન સોંપી દેતાં, સંયત,
 સુદૃઢ અલ્પ કર્તૃવ્યવિધાન ઉપર કર્તૃત્વનો ભાર નાખવો એજ ભારત
 વર્ષના સમાજની પ્રજ્ઞાલી હતી. સમાજ જો સજીવ હોય, બદારના
 આઘાતથી પ્રેરેલા જ ન જાય, તો એ પ્રજ્ઞાલીને અનુસરવાથી
 બધી વખતેજ સમાજમાં સામંજસ્ય કાયમ રહે છે—એક બાજુ
 એકાએક પડાપડી થાય અને બીજી બાજુ ખાલી ચર્ચા જાય એવું નહિ
 થાય. સહુ પોતાનો આદર્શ સાચવે અને પોતાનું કામ કરીને
 ગૌરવ અનુભવે.

પરંતુ કામનો એક પ્રકારનો વેગ હોય છે જ. તે વેગને લીધે
 તે પોતાનું પરિણામ શું આવશે તે જાણી જાય છે. ત્યારે કામ પોતે
 જ લક્ષ્ય બની જાય છે. કેવળ માત્ર કર્મના વેગમાં પોતાની જાતને
 છોટી દેવી એમાં સુખ છે. કર્મનું જૂત કર્મી માણસ ઉપર ચડી
 મેસે છે.

ફક્ત એટલું જ નહિ. કાર્ય કરવું એ જ ભારે અત્યંત પ્રાધાન્ય પામે છે, ત્યારે ઉપાયનો વિચાર ધીમે ધીમે આલ્સો ગત્ય છે સસારની સાથે, ચાલુ જગિયાતની સાથે કર્મીને ભૂતગતના અપ્રાધાન કરવા જ પડે છે.

એટલે જ સમાજમાં કર્મ હોય તે સમાજમાં જ કર્મને સવમ મા ગણવાની વ્યવસ્થા પણ હોવી જોઈએ—અથ કર્મ જ મનુષ્યત્વ ઉપર સંક્રાંતિ ન મેળવી જોયે એવો સાવધ પહેરો હોવો જોઈએ. કર્મ કરનાગએને સદા સાચો ગમે જતાવવાને માટે, કર્મના કાલાહનમાં વિશુદ્ધ સ્વર સદા અવિચળ રીતે પડી ગણવાને માટે, એવા એક વર્ગની જરૂર હોય છે, જે ધ્યાસભર કર્મ અને સ્વાધીયો પોતાને મુખ્ય ગણે. એ જ બ્રાહ્મણ.

જે બ્રાહ્મણ જ ધ્યાર્થ રીતે સ્વાધીન હોય છે એઓ જ ખરી સ્વાધીનતાના આદર્શને નિઃપૂર્વક, કલગતાપૂર્વક અમાજમાં સાચવી રાખે છે. સમાજ એઓને એવો અવસર, એવું સામર્થ્ય, એવું સમાન આપે છે. એ લોકોની એ મુક્તિ તે સમાજની જ મુક્તિ છે. એઓ જે સમાજમાં પોતાને મુક્તભાવે ગણે છે, છુટ પગધીનતાનો તે સમાજને લગાડે ભય નથી હોતો, આફત નથી હોતી. બ્રાહ્મણ અસમારે સમાજ સદા પોતાના મનની, પોતાના આત્માની સ્વાધીનતા મનુભવી શકે છે. આપણા દેશના આજના બ્રાહ્મણો જો દરભાવે, નિતભાવે, અનુભવભાવે સમાજના એ પરમ ધનનુ ગણાયુ છતા હોત, તે બ્રાહ્મણનું અપમાન સમાજ ખેંચી ચલા દેત નહિ, અને એવા પાંડે કદી ન્યાયાધીશના મોખાથી નીચળી શકત નહિ કે જલ્દ બ્રાહ્મણને ખાસકરૂં મારવું એ તુચ્છ બનાવ છે. પગદેલી હોવા છતાં ન્યાયાધીશ માની બ્રાહ્મણનું માન આપોઆપ સમજી જત.

પરંતુ જે બ્રાહ્મણ સાહેબની અધિક્ષતા નીચી ચૂડીએ નોઢરી રે છે—જે બ્રાહ્મણ પોતાની કુરસદ વેચે છે, પોતાના મહાન અધિ-

કારને વહેતા મૂકે છે,—જે બ્રાહ્મણ વિદ્યાલયમાં વિદ્યાવણિક અને છે, ન્યાયાલયમાં ન્યાયવણિક અને છે, જે બ્રાહ્મણ ધિક્ષાના બદલામાં પોતાના બ્રાહ્મણને ધિક્કાર આપે છે, તે પોતાનો આદર્શ શી રીતે સાચવવાનો હતો, સમાજનું રક્ષણ શી રીતે કરવાનો હતો, અને તેની પાસે યજ્ઞપૂર્વક ધર્મની આજ્ઞા સમજવા પણ સમાજ શા માટે જવાનો હતો ! તે તો સામાન્ય લોકોની સાથે સમાન લાવે જાગી જઈને પરસેવાથી રંજિતે ચરીરે ખેંચાખેંચી અને ધક્કામુક્કીમાં સામેલ થઈ ગયો છે. બક્ષિતદ્વારા તે બ્રાહ્મણ કઈ સમાજને ઉપર ખેંચતો નથી—નીચે જ લઈ ગય છે.

જે વાતની અમને ખબર છે, કે કોઈ પણ વર્ગનો દરેક દરેક માણસ કદી પોતાના ધર્મને વિશુદ્ધ લાવે સાચવતો નથી, ધમ્મા રખાઈને હો છે. ધણા બ્રાહ્મણ દેવા છતાં ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની પેઠે વર્ત્યા હોય એવા ઉદાહરણ પુગળોમાં જોવામાં આવે છે. તો એ વર્ગમાં જે આદર્શ જીવત હોય, ધર્મપાલનનો પ્રયત્ન હોય, કોઈ આગળ જાય, કોઈ પાછળ પડી જાય, પરંતુ માર્ગે સાલનાર જે કોઈ હોય, જે જે આદર્શનાં પ્રત્યક્ષ દષ્ટાંત ધણા માણસોમાં જોવા મળતાં હોય, તો તે પ્રયત્નદાગ, તે સાધનાદાગ, તે સફળતા પામેલી વ્યક્તિઓ દાગ જ આપેલા વર્ગ સાર્થક બની જાય છે.

આપણા બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ સમાજમાં તે આદર્શ જ નથી. એટલા માટે જ બ્રાહ્મણનો છેકરો અગ્રેજી શીખતા જ અગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલે છે—એથી પિતાને અસતોષ થતો નથી. કેમ કે એમ. એ. પાસ થયેલો મુખોપાધ્યાય, વિજ્ઞાનવિદ્ યદ્યોપાધ્યાય જે વિદ્યા પામ્યા છે તે વિદ્યાર્થીઓને ઘેર બોલાવી આસન ઉપર બેસીને આપી શકતા નથી; સમાજને વિદ્યાન્ત્રજુથી ઝાણી કરવાના ગૌરવથી શા માટે તેઓ પોતાને અને બ્રાહ્મણ સમાજને વચિત કરતા હશે ?

પ્રાચીન કાળમાં બ્યારે બ્રાહ્મણ જ એકલા દિગ્ગજ નહોતા,

દક્ષિણે અને વૈશ્યો પશુ દિગ્માં ગણાતા હતા, ત્યારે બ્રહ્મચર્ય પાળીને યોગ્ય શિક્ષણ મેળવીને દક્ષિણ વૈશ્યો પશુ ઉપનયન પામતા હતા, ત્યારે જ આ દેશમાં બ્રાહ્મણનો આદર્શ ઉજ્જ્વળ હતો. કારણ, ત્યારે બ્રાહ્મણો સમાજ ત્યારે પહેલો હોય ત્યારે કાંઈ વિશેષ વર્ગ પોતાને ઉન્નત રાખી શકતો નથી, ધીમે ધીમે નીચેનું આકર્ષણ તેને નીચે ને નીચે ખેંચી લાવે છે.

ભારતવર્ષમાં ત્યારે બ્રાહ્મણ જ એક માત્ર દિગ્ બાકી રહ્યો, ત્યારે તેને આદર્શનું સ્મરણ કરાવનાર તેની પાસે બ્રાહ્મણત્વની માગણી કરનાર બ્રાહ્મણમાં કાંઈ રહ્યું નહિ, ત્યારે તેના દિગ્ત્વનો વિશુદ્ધ કોર આદર્શ કપાટાબેર બ્રહ્મ થવા લાગ્યો. ત્યારે તે જ્ઞાનમાં, માન્યતામાં, રુચિમાં ધીમે ધીમે નિમ્ન અધિકારીઓના વર્ગમાં આવી પડ્યો, ત્યારેકાર ત્યાં દૂરજાના અધારાં છાપરાં હોય ત્યાં પોતાની વિશેષતા સાચવવા માટે એક બારીવાળું છાપરું બાંધે તો મે બસ થાય—ત્યાં સાતમાળની દબેલી બાંધવાનો ખર્ચ કે મહેનત કરવાનું એકાએક મન થતું નથી.

પ્રાચીનકાળમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, બધા દિગ્ હતા, અર્થાત્ આખો આર્યસમાજ જ દિગ્ હતો,—શરૂમાં જે લોકોનો સમાવેશ થતો હતો તે તો સંતાલ, બીચ, કોલ, વગેરે હતા. આર્યસમાજની સાથે તેમની કેળવણી, રીતરિવાજ અને ધર્મની એકતા કરવી એ જિલકુલ અસંભવિત વાત હતી. પરંતુ તેમાં કંઈ નુકસાન નહોતું, કારણ આખો આર્ય સમાજ જ દિગ્ હતો—એટલે કે આર્યસમાજનું શિક્ષણ એક જ પ્રકારનું હતું, બેદ કેવળ કર્મમાં હતો. શિક્ષણ એક જ હોવાને કારણે એક બીજાને આદર્શની વિશુદ્ધિ જાળવવામાં પૂરેપૂરી અનુકૂળતા કરી આપી શકતા હતા. દક્ષિણ અને વૈશ્ય બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણ થવામાં મદદ કરતા અને બ્રાહ્મણ પશુ દક્ષિણ વૈશ્યને, દક્ષિણ વૈશ્ય થવામાં મદદ કરતા. આખા સમાજના શિક્ષણનો આદર્શ સરખો

ઉત્તર ન હોત તો આત્મ કદી જનના પામનજ નહિ.

આવજ્ઞા સમાજને પણ જો એક માયાની જરૂર હોય, અને તે માયાને જો પાછળ તરીકે જળતું હોય, તો તેના ખખાને અને ગરદનને મિત્રકૃત્ય જોવાએમાં કરી શકે નહિ આત્મ. સમાજ ઉત્તર ન હોય તો તેનું માયું ઉત્તર થાય નહિ, અને સમાજને સર્વ પ્રયત્ને ઉત્તર કરી શકાયો એ જ તે માયાનું કામ છે.

આપણા દાસના સમાજનો જરૂર વર્ગ—એટલે કે વૈદ્ય, કાયદા, અને ધર્મિક વર્ગ—સમાજ જો તેમને દિવસ ન ગણે, તો પાછળની ઉત્તરની તમે આશા નથી. એક પક્ષે જોયો તો સમાજ બંધન નહિ કરી શકે.

વૈદ્યોએ તો ઉપરીત મદલુ ક્યું છે કાઈ કાઈ વાર કાયદા કહે છે, અમે ક્ષત્રિય છીએ એ વાત ન માનવાને કશું કારણ જણાતું નથી. આકર, દેખાવ, શુદ્ધિ સહિત, અર્થાત્ આત્મનાં લક્ષણોમાં આવના પાછળોમાં અને એમનામાં કાઈ ફેર નથી. જગાળની કાઈ પક્ષ સમાજ જોયો જોયા વિના, પાછળ, કાયદા, સુરક્ષાવર્ધક વગેરેને પારખવા એ અસંભવિત છે પરંતુ પરખવા અનાર્થ, એટલે કે જાગતની જગલી જાતિઓથી તેમને જુદા પાડવા એ સહેલું છે વિશુદ્ધ આત્મજ્ઞતાની સાથે અનાર્થજ્ઞતા મિશ્રણ થયું છે, તે આપણાં વર્ણ, આકૃતિ, ધર્મ, આચાર અને માનસિક દુર્બલતા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે—પરંતુ તે મિશ્રણ પાછળ, ક્ષત્રિય, વૈદ્ય બધા વર્ગોમાં જ થયું છે.

અમે તેમ જો, શાસ્ત્રવિદિત ક્રિયાકર્મની રૂઢિને મટિ ખાસ જરૂર હોવાને લીધે જ સમાજને વિશેષ પ્રયત્નપૂર્વક પાછળને ખાસ જુદો ગણવાની જરૂર પડી હતી. ક્ષત્રિયો અને વૈદ્યોને એ રીતે વિશેષ જાણે તેમના પહેલાના આચારની કડકાઈમાં બાંધી ગણવાની કાઈ ખાસ આવશ્યકતા જગાળના સમાજમાં હતી નહિ, જેની મરજીમાં

આવે તે યુદ્ધ કરે, વેપાર કરે, તેમા સમાજને કંઈ ખાસ લાભહાનિ હતાં નહિ—અને જેઓ યુદ્ધ, વેપાર, ખેતી, કારીગરીયા રામવના રહે તેઓને ખાસ ચિહ્નો વડે જુદા પાડવાનું લગાવે પ્રયોજન નહોતું. ધર્મા તો લોકો પોતાની ગજ્જના માર્યા કરે છે, એ માટે કંઈ ખાસ આજ્ઞાની ગત જોતા નથી—પણ ધર્મ સબંધે એમ ન કહી શકાય. તે તો પ્રાચીન નિયમોથી બધાયે એ, તેનું આયોજન, રીતિ, પદ્ધતિ આપણી મરજી ઉપર આધાર ગણના નથી.

આપણો આખો સમાજ મુખ્યત્વે કૃતિ દ્વિજ સમાજ છે, એમ જો ન હોય, સમાજ જો શૂદ્ર સમાજ હોય, તો મૂઢીબાર વ્યાજબીથી તો એ સમાજ યુરોપીય આદર્શ પ્રમાણે પણ દલકે ગણાશે અને ભારતીય આદર્શ પ્રમાણે પણ દલકે ગણાશે.

બધા ઉત્તર સમાજો જ સમાજમાના માણસ પામે પ્રાણુની અપેક્ષા ગમે છે પોતે નકામા છીએ એમ સ્વીકારી લઈને આગમમા, જડતામા અને મુખ્યભોગમા જે સમાજ પોતાના મોટા ભાગના માણસોને પડી ગદેરા દે છે, તે સમાજ મગજ પામે છે, અને કદાચ ન પણ મરે તો એ તે મરે એ જ સાચું હોય છે.

યુરોપ કર્મની ઉત્તેજનાથી પ્રતિતિની ઉત્તેજનાથી સદા પ્રાણુ દેના તૈયાર હોય છે—આપણે જો ધર્મને ખાતર પ્રાણુ દેવા તૈયાર ન હોઈએ, તો તે પ્રાણુનું અપમાન થવાને કારણે રિસાઈ જવું આપણને શોભતું નથી.

યુરોપના સૈનિક યુદ્ધપ્રેમની ઉત્તેજનાને લીધે અને પગાગના લોકો તેમ જ ગૌરવની આજ્ઞામાં પ્રાણુ દે છે, પરંતુ ક્ષત્રિય ઉત્તેજના અને પગાર વગર પણ લડવા તૈયાર રહે છે. કમજુ, યુદ્ધ સમાજનું અતિ આવશ્યક કર્મ છે, એક વર્ગ જો પોતાનો ધર્મ ગણીને જ તે કદિન કર્તવ્યને સ્વીકારી લે, તો કર્મની સાથે ધર્મ પણ સચવાય.

આખા દેશના જ્યાં માણસો જ મુદ્દને માટે તૈયાર થાય, તો મિલિટન-રિક્રમના પ્રાબલ્યથી દેશનું ભારે અનિદિ થાય.

વાણિજ્ય સમાજરક્ષણ માટે અતિ આવશ્યક કર્મ છે. તે સામાજિક આવશ્યક કાર્યને એક વર્ગ પોતાના કર્મ તરીકે, પોતાના કુળના ગૌરવ તરીકે સ્વીકારી લે, તો વણિકશ્રતિ સર્વત્ર દેશાઈને સમાજની ખીણ સકિતઓને ગળી નહિ જાય. તે ઉપરાંત કર્મમાં કર્મનો આદર્શ સદા જગત રહે.

કર્મ અને જ્ઞાનાર્જન, મુદ્દ અને રાજકાર્ય, વાણિજ્ય અને કારીગરી, એ ત્રણ સમાજનાં આવશ્યક કર્મો છે. એમાંના કોઈનો ત્યાગ થઈ શકે એમ નથી. એમાંના દરેકને કર્મગૌરવ, કુલગૌરવ અર્પીને અમુક અમુક વર્ગના હાથમાં સોંપવાથી તેને મર્યાદિત પણ કરી શકાય છે, અને છતાં વિશેષ ઉત્કર્ષનો અવકાશ પણ રહે છે.

કર્મની ઉત્તેજના જ રખેને સર્વ મતાધીસ થઈને આપણા આત્માને પરાજિત કરી દે, એવી ભારતવર્ષમાં આશંકા હતી. એટલે જ ભારતવર્ષમાં સામાજિક માણસ લગાઈ કરે છે, વેપાર કરે છે, પરંતુ નિત્ય માણસ—સમગ્ર માણસ કેવળ સિપાઈ કે કેવળ વેપારી બનતો નથી. કર્મને કુલવત બનાવવાથી, કર્મને સામાજિક કર્મ બનાવી દેવાથી, કામ પણ સંધાય છે અને છતાં તે કામ પોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને, સમાજના સામજ્યનો ભંગ કરીને, માણસના સમગ્ર મનુષ્યત્વને ઘંટી દઈને આત્માનું રાજસિંહાસન ઢગળે કરીને બેસતું નથી.

જેઓ દિવ જોય છે તેમણે એક વાર કર્મનો ત્યાગ કરવો પડે છે. ત્યાર પછી તેઓ પ્રાણીય ગહેતા નથી, ધર્મિય રહેતા નથી, વૈશ્ય રહેતા નથી—ત્યારે તેઓ નિત્ય કાળના માણસ ગહે છે—ત્યારે કર્મ તેમને માટે પછી કર્મ રહેતું નથી, એટલે અનાચારે ઓડી શકાય

છે. આવી રીતે દિવસ અમારો વિદ્યા અને અવિદ્યા અને આચર્યા
 દના—તેમણે કર્યું હતું, અવિદ્યાજન્યુનીત્વા વિચયમ્ભવતી—અવિદ્યાદ્વારા
 મૃત્યુ તરીકે જઈને વિદ્યાદ્વારા અમૃત પામવું આ મુસાફરો જે
 મૃત્યુનિકેતન છે, એ જ અવિદ્યા છે—જેને તરીકે જુદા દેવા તે
 એમાં યજ્ઞને જ જવું પડે, પડવું એવી રીતે જવું જોઈએ કે જેથી
 એ જ અતિમ સદૃશ ન બની જાય કર્મને જ અનિશ્ચય પ્રાધાન્ય
 આપીએ તો સમાજ જ ચક્રમ ચલી જાય, મૃત્યુને તરીકે ન સકાય, અમૃત
 મેળવવાનું સદૃશ જ ચૂકી જવાય, તેને માટે અવકાશ જ રહે નહિ
 એવા માટે જ કર્મને અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું, કર્મને ધર્મની
 સાથે જોડવામાં આવ્યું હતું કર્મને પ્રવૃત્તિના હાથમાં, ઉત્તેજનાના
 હાથમાં, કર્મજનિત વિષુદ્ધ વેગના હાથમાં ઠોડવામાં આવ્યું નહેતું
 અને એટલા માટે જ ભાગર્તાર્થમાં જુદા જુદા કર્મો અમુક
 અમુક રંગોને માટે નક્કી કરી આપવામાં આવ્યા હતા.

ધર્મ અને કર્મનું આમજન્ય સાચવવાનો અને માનુસના
 ચિત્તમાથી કર્મનો નાગપાશ શિથિલ થી તેને એક તરફથી સસાગ્રવત
 પગપાળુ અને બીજી બાજુથી મુખિતો અધિમગી બનાવવાનો બીજો
 કોઈ ઉપાય જોવામાં આવતો નથી.

આની સામે એટલો વાધો છે કે સમાજને બાધી જકડીને
 પોતાને તેમાં પૂરી ગળવાથી માણસની સ્વાધીન પ્રકૃતિ પીડા પામે
 છે. માણસને નાનો થી સમાજને મોટો કરવાનો કોઈ અર્થ નથી
 માણસનું મનુષ્યત્વ સાચવવા માટે જ તો સમાજ છે.

જોના જવાબમાં કહેવાનું કે ભાગતવરો સમાજને અવન-અરવ
 બનાવે છે તો તે સમાજમાં જ બધાઈ રહેવા માટે નહિ પોતાની
 શક્તિને સતપા વિજય અન્ધ પ્રવલ્લભા વેગવિજેત ન થી નાખના,
 પોતાની તે સહન શક્તિને અનત પ્રત્યે એમમ મનાવવાને માટે જ

ધ્વજાપૂર્વક આલવિયમાં તેણે સંકુચિતતાનો આશ્રય લીધો હતો. નદીના તટખેતનની ગોંડે સમાજજનને તેને વેગ આપે, બંદી નહિ બનાવે, એ જ તેનો ઉદ્દેશ હતો. એટલા માટે ભારતવર્ષના સમસ્ત ક્રિયાકર્મમાં, સુખશાંતિ સંતોષમાં મુક્તિનું આહ્વાન રહેલું છે— આત્માને બ્રહ્માનંદમાં બ્રહ્મની અંદર વિકસિત કરવાને માટે જ તેણે સમાજમાં પોતાનાં મૂળ નાખ્યાં હતાં. જે આપણે તે ખોળી જ બ્રહ્મ ચર્ચિએ, જડતાને વશ ચર્ચિતે તે પરિણામની ઉપેક્ષા કરીએ, તો બંધન કેવળ બંધન જ રહી જશે, તો પછી અતિ ક્ષુદ્ર સંતોષ શાંતિનો કશો અર્થ જ નહિ રહે. ભારતવર્ષનું લક્ષ્ય ક્ષુદ્ર નથી, એ વાત ભારતવર્ષે કબૂલ કરેલી છે—મૂર્ધ્ન્ય સુખ નાલ્પે મુક્તમસ્તિ—શૂમા જ સુખ છે, અન્યમાં સુખ નથી. ભારતની બ્રહ્મવાદિનીએ કહ્યું છે યેનાહં માત્રા સ્યામ્ કિમિદં તે. કુર્યામ્—જેનાથી અમર ન થવાય તેને લઈને હું શું કરું? કેવળ માત્ર પારિવારિક સુખલા અને સામાજિક સુખવરણ દ્વારા હું અમર થવાનો નથી, તેનાથી મારા આત્માનો વિકાસ થવાનો નથી. સમાજ જે મને સંપૂર્ણ સાર્થકતા ન અર્પે, તો સમાજનું મારે શું કામ છે? સમાજને સાચવવા માટે મારે વંચિત થવું જોઈએ, એ વાત સ્વીકારી નહિ શકાય—પુરોપમાં પશુ કહે છે કે ઇન્ડિવિડ્યુયલ—વ્યક્તિને જે સમાજ પાંગળી અને વ્યર્થ બનાવે છે, તે સમાજની વિરુદ્ધ બળવો ન કરવામાં આવે તો હીનતાનો સ્વીકાર કર્યો મળ્યાય. ભારતવર્ષે પશુ અત્યંત અસંક્રમથી નિર્ભયતાથી કહ્યું છે કે અહ્માર્થે પૃથિવીં ત્યજેત. સમાજને સુખ્ય બનાવવાથી ઉપાયને ઉદ્દેશ બનાવ્યા જેનું ચામ. ભારતવર્ષે એમ કરવા ધ્વજપુ નહોતું. એટલે તેનાં બંધન જેવાં દુઃ છે તેવો જ તેનો ત્યાગ પણ સંપૂર્ણ છે! સાંસારિક પરિપૂર્ણતામાં ભારતવર્ષ પોતાને વીંટળીને બાંધી રાખતો નહિ, બલકે તેથી બહાર જ કરતો. જ્યારે બધું ભેગું થયું હોય, બંધાર પૂરો લરાયો હોય, પુત્રે ઉમર લાયક ચર્ચિને લગ્ન કર્યાં હોય, જ્યારે એ પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠિત સંસારમાં આરામ અને ભોગ

બોગવવાનો અસર આ પો તેલ, મગસ તેજ રખતે અસારનો
 પગિલાય ગ્રવાની આગા કરેલી કે—જ્યાં મધી વૈતરુ ગ્રવાણ છે
 ત્યાં સુધી તારે ગ્રેવાનું કે જ્યાં વૈતરુ નધ થાય છે, ત્યારે આગમથી
 ફળ બોગીને જાના પ્રાપ્ત ગ્રવાની મના કે અચાનું મમ પૂરુ
 થયુ એટલે અસાગ્રાથી મુખિ મળી ગઈ—ત્યાર પછી આત્માની
 અનત અનાથ ગતિ એ હઈ નિહતા નથી સસાગની નગરે તે
 જાતા જેની દેખાય છે—પરંતુ પેકે ખૂન જોઈથી રતુ દોષ ત્યાર
 તે જેમ દેખી શકાતું નથી તેમજ આત્માનો અત્યંત વેગ નિશ્ચિનતા
 જેવા સાગે કે આત્માના એ વેગને ચારે કાં ફાવે તેમ વેકાઈ ન
 નાખતાં તે સકિતને જામત ગવી એ જ આપણા સમાજનું મમ
 હનું આપણા સમાજના પ્રવૃત્તિને ગોણુ બનાવીને દમેશા જ નિસ્વાર્થ
 મગનની સાધના કરવાની જે આગા કરેલી કે ને બ્રહ્મપ્રાપ્તિની
 નિશ્ચયી કે ગ્રેટલે જ આપણે તેમા ગૌરવ માનીએ છીએ વાસનાને
 ગોણુ બનાવીએ તો જ આત્માને મેટા કરી સમય છે એટલે આપણે
 વાસનાને ગોણુ બનાવીએ છીએ—સતોષ અનુભવવાને માટે નહિ
 મુરોપ મગવા તૈયાર કે છતાં વાસનાને ગોણુ કરા હજીનું નથી
 આપણે પણ મગવા તૈયાર છીએ છતાં આત્માને તેની અરમગતિ—
 પરમ સપંથી વચિત કરીને હ-કા પાઠવા હજીના નથી દુર્ગતિના
 દિવસોમાં એ વસ્તુ આપણે જાણી ગયા છીએ—તેના તેજ સમાજ
 આપણે આજે પણ છે, પરંતુ તેમા થઈને બ્રહ્માભિમુખી મોક્ષાભિમુખી
 વેગવતી પ્રસાદધારા એકદંત ત્યજતા ત્યાજ કિમંદે તેજ કુર્વામ્' એ મીન
 ગાતી ગાતી દોડતી નથી—

માણા હતી તેના ફૂલ ગયા ખરી રજો છે દોડ

એટલા માટે જ આપણે આટલાટ ૥ સમયનો સમાજ આપણને
 અજ આપતો નથી ગૌરવ આપતો નથી આધ્યાત્મિકતા તરફ
 આપણે આગવ ધવાવતો નથી, અને આપણને ચારે બાજુથી રંધી

ગણે તે એ સમાજનો મહાન ઉદ્દેશ જ્યારે આપણે જામત લાવે
સમજીશું, એને સંપૂર્ણ સફળ બનાવવાને માટે જ્યારે અપભ્રંશ
તેણે યશસ્વી, ત્યારે જ એ પરીમા આપણે મહાન યશસ્વી, મુક્ત
યશસ્વી, અમર યશસ્વી—જામતમા આપણી પ્રતિષ્ઠા થશે, પ્રાચીન
જામતના તપોવનમા સનિઓએ જે યજ્ઞ કર્યો દત્તા, તે સફળ થશે,
અને પિતામહેા આપણે વિશે કૃતાર્થ યશ્વી આપણને આશીર્વાદ આપશે

૧૯૦૮

(૧૯૦૨)

સમાજભેદ

૪

ગૃથા જન-મુખાગી માસના 'કોન્ટેપોરરી ગ્રિબ્'માં કોન્ટ્રી ડિલને 'વાય ચીન અને બકરીનું બચ્ચુ મુશપ' નામે એક લેખ લખ્યો છે, તેમાં મુદ્દને અંગે ચીનવાસીઓ ઉપર મુશપે કરેલા અકથ્ય અત્યાચારો વર્ણવેલા છે જ ખીસખા, તૈમૂર લગ વગેરે લોક-વાયમ થઈ પડેનાગોની ઇતિહાસવિખ્યાત નિદારૂણ દુરતા સરકૂત મુશપની ઉન્મત્ત બર્મરતા આગળ લાજથી નીચું નોઈ ગઈ છે.

મુશપ પોતાની દવાધર્મ-પ્રધાન સમૃતિ માટે ગૌરવ લઈ એશિયાને સ। ધિક્કાર આપ્યા કરે છે, તેનો જવાબ આપવાનો પ્રસંગ મળે એમાં આપણને સુખ પામવા જેવું કશું નથી કારણ, કલકત્તી વાતો ફેનાવીને દુર્બળ સમજાતે કશું તુકસાન નથી પહોંચાડી શકતો, પરંતુ સમગ્ર દુર્બળના મલકની જે નાતો ફેલાવે છે તે દુર્બળને કાઈને કાઈ વખતે જીવલેણ થઈ પડે છે.

સાધારણ રીતે એશિયાના અભાવની દુરતા, જગલીપાતું, દુર્ગમતા, મુશપના લેકિમાં એક કહેવતરૂપ થઈ પડેલા છે એટલા માટે એશિયાનો વિચાર મુશપના આદર્શથી નહિ કરવો જોઈએ, એવી એક ખૂબ આજ કાલ ચિરંતી સમાજમાં ઝોડેલી છે.

આપણે જ્યારે પહેલ વહેલી યુરોપની કેળવણી પામ્યા, ત્યારે, માણસ માણસ વચ્ચે ભેદ નથી, એવી ખૂબ તે શિક્ષણમાયી આપણે ઉપાડી લીધી હતી એટલા માટે આપણા નવીન શિક્ષણની સાથે આપણા બધા ભેદો ધોવાઈ જાય, એ રીતે જ આપણે તૈયાર થતા હતા. એવામા માસ્તર સાહેબ પોતાનું ધર્મશાસ્ત્ર બધું દરી દર્શાવે બોલ્યા, પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે એવડો મોટો ભેદ છે કે તે દૂર થઈ શકે જ નહિ.

હીક, શારુ, ભેદ છે, તો ભલે ગલ્લો વિનિધતા જ સસાગના સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ કરે છે. પૃથ્વીમા ટાક તડકો બધે કેદાણે સરખા નથી એટલે જ પનન હગ્ગ કરે છે સરકૃતિના જુદા જુદા આદર્શો જુદે જુદે રૂપે સાર્થકતા પામ કરીને પોતાનું આતમ્ય માયની ગહો, તેમ થશે તો તે આતમ્યમા પગપગની પાસેથી શિક્ષણની આપણે થઈ શકશે.

અત્યારે તો આપણે જોઈએ છીએ કે ગાળાગાળી અને ગોળા-ગોળાની આપણે આલે છે. નવું ખિન્તી સૈકું આ રીતે શરૂ થયું છે.

ભેદ છે એનો સ્વીકાર કરી લઈ ભુદ્ધિપૂર્વક, પ્રીતિપૂર્વક, સહૃદય વિનયપૂર્વક, તેના અનગમા જો પ્રવેશ કરવાની શક્તિ ન હોય, તો ખિન્તી શિક્ષણે ઝાગણીસ ઝાગણીસ સંક્રમ સુધી શુ બમ કર્યું ? તેપના ગોળાથી પૂર્વના દુર્ગની દીવાલો તોડી પાડી એકાદાર કરી નાખશે કે ચારી વડે તેનું સિંહદાર ઉગાડી અંદર પ્રવેશ કરશે ?

મિશનરીઓ ઉપર ચીનવાસીઓના હુમલામાથી ચીનમાં વર્તમાન વિપ્લવની શરૂઆત થઈ છે યુરોપ એ વસ્તુ ખૂબ સહેવાઈવી માની શકે છે કે ધર્મપ્રચાર અથવા શિક્ષણપ્રચારની બાબતમા અનુચિતતા અને અધીગાઈ એ ચીનનું જગલીપણું સામિત કરે છે મિશનરીઓ થોડા જ ચીનનું ગળ્ય છતી લેવા ગયા હતા ?

આ બાબતમા પૂર્વ પશ્ચિમમા ભેદ છે, અને એ ભેદ યુરોપ

શ્રદ્ધાપૂર્વક, સદિધ્યતાપૂર્વક સમજવાનો પ્રયત્ન કરવું નથી—કારણ, તેના શરીરમાં જોડ છે

ચીનનું ગભ્ય ચીનના ગભનું છે જો કોઈ ગભ્ય ઉપર ચડાઈ કરે તો ગભ ગભ વચ્ચે લડાઈ થાય, તેમા પ્રભને જે નુકસાન થાય તે એટલું જાણકાર નહિ હોય પરંતુ યુરોપમાં ગભ્ય ગભનું નથી હોતું, આખા ગભ્યનું હોય છે રાષ્ટ્રના જ યુરોપીય સંસ્કૃતિનું કલેવર છે,—એ કલેવરને આધાતમાથી ન બચાવે તો તેના પ્રાણ વચ્ચે નહિ, આથી ખીન કોઈ પણ પ્રમરના આધાતનું મહત્ત્વ તેઓ કદાપી જ સમજતા નથી વિવેચનદ્ર વિનાયકમા જો વેદાનનો પ્રચાર કરે, અને ધર્મપાલ જો ત્યાં અગ્રેજ બૌદ્ધમ પ્રદાયની સ્થાપના કરે, તો તેથી યુરોપને કંઈ લાગવાનું નથી, કારણ યુરોપનું શરીર રાષ્ટ્રના છે ગિપ્સાઈઝનો એક પક્કડ આખું ધ્રુવડ પ્રાણને બોગે પણ સાચવશે, પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ વિશે સારથ ગહેરાની તેને જરૂર લાગતી નથી

પૂર્વના દેશોમા એથી ઊંચકું જ છે પ્રાચ્ય સંસ્કૃતિનું કલેવર ધર્મ છે ધર્મ એટલે ‘ગિનિગિયન’ નહિ, સામાજિક કર્તવ્યનત્ર,— તેમા યથાયોગ્ય ભાવે રિયલિઝમ, પોસિટિવિઝ બધું જ આવી જાય છે એના ઉપર જો આધાત કરે તો આમા દેસને બચા થાય ને, કારણ, સમાજમા જ તેનું મર્મ સ્થાન રહેલું છે, તેની જીવનશક્તિને ખીનું કોઈ આશ્રયસ્થાન નથી સિધિત રાજસક્તિ વિશાળ ચીનમા સર્વત્ર પોતાને પ્રવળ રીતે પ્રગટ કરી સમ્પત્તી નથી ગભવાનીથી ખૂબ દૂર દૂર આવેલા પ્રિતોમા પણ ગભની આગ્રા પહોંચે ને, ગભનો પ્રતાપ પહોંચતો નથી, છતાં ત્યાં શાંતિ છે, વ્યવસ્થા છે, સંસ્કૃતિ છે ડોમટર ડિનને આથી નવાઈ લાગી છે, ખૂન થોડી શક્તિ ખરચીને આવકું મોટું રાજ્ય કબજે રાખવું એ સહેલી વાત નથી.

પરંતુ વિશાળ ચીન દેશ હથિયાગ્રના શાસનથી કબજામા રહેતો નથી, ધર્મશાસનથી જ તે નિયમમા રહેતો છે પિતા પુત્ર, ભાઈ

બહેન, રામી સ્ત્રી, અડોશી પડોશી, ગમ્મ પ્રમ્મ, ચાજક પજમાન વચ્ચે એ ધર્મનો સબધ છે બહાર ગમે તેટલા વિચિત્રો થાય, ગજ-સિંહાસન ઉપર ગમે તે બેસે, આ ધર્મ નિશાળ ચીન દેશના અનગમા રહ્યો રહ્યો અખડ નિવમે એ પ્રકાર જનસમાજને સવમમા ગંખી રહ્યો છે, તે ધર્મને જો આપાત લાગે, તો ચીનને મૃત્યુબેદના થાય, અને આત્મગદાણને ખાતર તે નિધુર બની જાય, ત્યારે પત્રી કોણ તેને રોકી શક્યાનું હતું ? ત્યારે ગજ વળી કોણ ત્યારે ચીન સામ્રાજ્ય નહિ પણ ચીન જાતિ જંગમી જોડે છે

એ નાના દૃષ્ટાંતથી મારી વાત ગ્રપ્ટ થશે અગ્રેજ કુટુંબ વ્યક્તિ વિશેના જીવન સાથે અગ્રાણ્ય હોય છે આપણું કુટુંબ કુળનું અગ હોય છે આટલા બેઠને લીધે બહુ જ મનાઈ જાય છે અગ્રેજો આ બેઠનું ગદ્ય ન સમજી શકે તો હિંદુ કુટુંબની લાગણી લગારે સમજી શકનાના નથી, અને ઘણી બાબતમાં અસહિષ્ણુ અને અન્યાયપરાયણ બની જશે. કુલના સુતથી હિંદુ પરિવારમાં જીવતા મરેના અને ભાવિ અણુજન્મેના બધા પરગપર સહુકત હોય છે આથી હિંદુ પરિવારમાંથી કોઈ જો કુલત્યાગ કરીને બહાર જાય, તો તે પરિવારને મન કંપે ભારે આઘાત હોય છે, તે અગ્રેજો સમજી શકતા નથી મગજ અગ્રેજ પરિવારમાં દામ્પત્યગધન સિવાય બીજું કોઈ બધન દૃઢ છે જ નહિ. એટલા માટે હિંદુ સમાજમાં વિધવા વિવાહની છૂટ હોવા છતાં તેનો પ્રચાર ન થયો, —કારણ, જીવતું પ્રાણી જેમ પોતાના કોઈ જીવના અંગનો ભાગ નથી કરી શકતું, તે જ પ્રમાણે હિંદુ પરિવાર પણ વિધવાનો ત્યાગ કરી પોતાના દેહનું કોઈ અંગ તોડી નાખવા તૈયાર નથી બાળકને પણ હિંદુ સમાજ એ કાણે જ શ્રેયસ્કર માને છે કાણુ પ્રેમસચારને ચોખ્ખું ઉંમર ચતા જ સ્ત્રી પુરુષનું મિત્ર ન થઈ શકે છે, પરંતુ આખા પરિવાર સાથે એકીમૂત બનવાની ઉમર તો બાળપણ જ છે

વિધવાવિવાહનો નિષેધ અને બાળવિવાહની છૂટ બીજી રીતે

નુકસાનકારક હોઈ શકે, પરંતુ, હિંદુ સમાજનું બધારણ્ય જે માણસ સમજે છે, તે એને જંગલીપણું કહીને ઉઠાવી નહિ દર્શ શકે. ભારતવર્ષને સાચવવા માટે જેમ અંગ્રેજોને ખરચ વધારે હોવા છતાં ગિલ્લાદર, માલદાર, સુએક અને એકાદ સાચવવાં પડે છે, તે જ પ્રમાણે પરિવારની દલતા અને અખંડતા સાચવવી હોય તો હિંદુઓએ નુકસાન વેડીને પણ આ બધા નિયમો પાળવા પડે.

આથી સુદૃઢ રીતે પરિવાર અને સમાજનું મંડન કરવું એ સારું કે નહિ, એ ચર્ચા અંગ્રેજો ઉપાડી શકે. આપણે કહીએ કે રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થને સર્વોચ્ચ રાખીને પોલિટિકલ દલતા સાધવી સારી કે નહિ, એ પણ ચર્ચાનો વિષય છે. દેશને ખાતર સર્વ પ્રયોજનોને ઉત્તરોત્તર ગૌણ બનાવીને લશ્કરી સંગઠન કરવાને લીધે યુરોપ રોજરોજ પીઠાર્થ રહ્યું છે—સૈનિક વર્ગના અતિશય બોળથી તેનું સામાજિક સામંજસ્ય નષ્ટ થતુ જાય છે. એનો અંત ક્યાં? નિહિલિસ્ટોના અભિ-ઉત્પાનમાં, કે પરસ્પરના પ્રલય-સંઘર્ષમાં? આપણે સ્વાર્થ અને સ્વેચ્છાચારને હજારો બધને બાંધીને મરીએ છીએ, એ જો સાચું હોય, તો યુરોપ સ્વાર્થ અને સ્વાધીનતાનો માર્ગ ખુલ્લો કરીને ચિરંજીવી થશે કે નહિ, તેની પણ કસોટી થવી હજી બાકી છે.

ગમે તેમ હો, પૂર્વ અને પશ્ચિમના આ બધા એકા વિચાર કરીને સમજવા જેવા તો છે જ. યુરોપની પ્રથાઓનો ન્તારે વિચાર કરવો હોય, ત્યારે યુરોપના સમાજતંત્રને ખ્યાલમાં રાખ્યા વગર વિચાર કરીએ, તો આપણા મનમાં પણ ઘણીવાર ખોટી અવસ્થા પેદા થાય છે. એનો પુરાવો—વિશ્વામતના સમાજમાં કન્યાને મોટી ઉંમર સુધી કુંવારી રાખવાના રિવાજ પ્રત્યે આપણે કટાક્ષ કરીએ છીએ—આપણે એ પ્રથાને સ્વાયત્તા નથી, એટલે આપણે એ વિશે જનતંત્રની આશંકા પ્રગટ કરીએ છીએ. આમ છતાં આશ્ચર્યવાને જીવનઝર અવિવાહિત રાખવી એ તેના કરતાં પણ વધારે

આશકાજનક છે, એ વાતનો આપણે ખ્યાલ જ કરતા નથી. કુવારીનો પ્રશ્ન હોય ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે મનુષ્ય સ્વભાવ દુર્મજ છે, અને છતાં રિવાજની વાત હોય ત્યારે કહીએ છીએ કે શિક્ષણ અને સાધનાદ્વારા સ્વભાવને પણ કામૂઠા લાવી શકાય છે પણ ખરી વાત એ છે કે આ બધા નિયમો કંઈ નીનિતત્ત્વમાથી ઉદ્ભવેલા નથી, પ્રયોજનને કારણે ઊભા થયેલા છે નાની ઉમરમાં કુમારીના લગ્ન કરવા એ જેમ હિંદુ સમાજમાં જરૂરનું છે, તેમ આજનન વૈધવ્ય પણ જરૂરનું છે એટલા ખાતર જ આશકા હોવા છતાંયે વિધવાના લગ્ન થતા નથી, અને અનિષ્ટ અને અગનડો હોવા છતાં કુમારીના વ્યાગવસ થાય છે જરૂરિયાતના નિયમને અનુસરીને જ યુરોપમાં મોગી ઉમરે કુમારીના લગ્ન અને રિધવાના પુનર્લગ્ન પ્રચલિત થયા હ ત્યાં આજનન ઉમરે ન પહોંચેલી બાનિકા સાથે થઈ માડનું સંકલ્પ નથી, ત્યાં રિધવાને કંઈ પણ પરિવારનો આશ્રય મળતો નથી એટલે તેને માટે ઘણીસાર બીજાના પરણતું તદ્દન આનંદપ્રદ થઈ પડે છે આ નિયમ યુરોપના સમાજતત્ત્વના રક્ષણને અનુકૂળ છે માટે જ સુખ્યત્વે રીતે સારો ગણાય છે, અને એમાં બીજું જે કંઈ સારું મળેલું છે તે આકર્ષક છે, અસાન્તર છે

સમાજમાં જરૂરિયાતને કારણે જે પ્રચલિત થાય છે, તેની સાથે ધીમે ધીમે ભાનનાનું સૌંદર્ય પણ જોડાયા માટે છે ઉમરમાં આવેલા કુમાર કુમારીના સ્વાધીન પ્રેમાવેગનું સૌંદર્ય યુરોપના ચિત્ત ઉપર કેવો અધિભાર જમાવી બેઠું હ, તે યુરોપનું નાદિત્ય વાયતા વેત સમજી શકાય છે એ પ્રેમના આદર્શને યુરોપના ઈન્ડિઓએ દિવ્ય ભાવે ઉજાડે બનાવીને વર્ણવ્યો છે

આપણા દેશમાં પ્રતિનિતા ગૃહિણીની કન્યાણુપગયણ લાવના જ મધુર બનીને હિંદુઓના ચિત્ત ઉપર અધિકાર જમાવી બેઠી છે એ ભાનનાનું સૌંદર્ય આપણા આદિત્યમાં બીજા બધા સૌંદર્ય કરતાં બિનુ ગ્યાન પામ્યું છે એની ચર્ચા આપણે બીજા લેખમાં કરીશું

પરંતુ, એટલા કારણે જે સ્વાધીન પ્રેમના સૌંદર્યથી આખો યુરોપનો સમાજ ઉજ્જવળ બન્યો છે, તેનો અનાદર કરીશું તો આપણી અધના અને મદતા પ્રગટ થશે. ખરું જોતાં, તે આપણા હૃદયને સ્પર્શ કરે છે. જો ન કરતું હોત, તો અંગ્રેજ કાન્ય અને નવલકથા આપણે માટે નકામું ઘર્ષ પડત. સૌંદર્ય હિંદુ કે અંગ્રેજ વચ્ચે વંતિભેદ રાખીને ચાલતું નથી. અંગ્રેજ સમાજના આદર્શગત સૌંદર્યને સાહિત્ય ત્યારે સ્ફુટ કરીને બતાવે છે, ત્યારે તે આપણા જાતીય સંસ્કારોને પરાજિત કરીને હૃદયમાં દીધી જોડે છે. તે જ પ્રમાણે આપણા હિંદુ પારિવારિક આદર્શમાં જે એક પ્રકારની કલ્યાણમયી સૌંદર્યથી રહેલી છે, તે જો અંગ્રેજને જોઈ ન શકે, તો અંગ્રેજને તેટલે અંશે જંગમી છે.

યુરોપીય સમાજે અનેક મહાત્મા પુરુષોને જન્મ આપ્યો છે; ત્યાં સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન રાજ રાજ ઉગ્રિતિ પામતાં જાય છે; એ સમાજ પોતાનું મહત્ત્વ પોતે પગલે પગલે સાબિત કરી આગળ વધે છે; એના પોતાના ધોડા ભડકે નહિ તો એના રથને બહારથી કોઈ રોકી શકશે એવી કંઈપણ સુઢાં આવી શકતી નથી. આવા ગૌરવયુક્ત સમાજને શ્રદ્ધાપૂર્વક ન જોતાં જેઓ એની મશ્કરી કરે છે, તેવા બંગાળના સુન્નત લેખકો અગ્રજીતાં પોતાની જ મશ્કરી કરતા હોય છે.

બીજી બાજુ, સેંકડો વરસોના આશુ વિપ્લવો જે સમાજને બોંય/બેગો કરી શક્યા નથી; હજારો દુર્ગતિ સહન કરીને પણ જે સમાજે ભારતવર્ષને દયાધર્મ, ક્રિયાકર્તાત્વમાં સંપન્નિત કરી રાખ્યો છે, તેને રસાતળમાં જવા દીધો નથી; જે સમાજ હિંદુ જાતિની શુદ્ધિ વૃત્તિને સાવધાનતાપૂર્વક એવી રીતે સાચવતો આવ્યો છે કે બહારથી ઉપકરણ મળતાં જ તે પ્રબલિત ઘર્ષ જોડે છે; જે સમાજ મૂઠ અભણ માણસોને પણ ડગલે ને પગલે વૃત્તિઓનું દમન કરીને પરિવાર અને સમાજના હિતાર્થે પોતાનું અગિદાન આપવાની ફરજ

પાડે છે; તે સમાજને જે મિલનરી શ્રદ્ધાની નજરે જોતા નથી, તે પણ શ્રદ્ધાને ચોખ્ખું નથી. તેમણે એટલું સમજવું જોઈએ કે, આ વિશાળ સમાજ એક મોટા પ્રાણી જેવો છે—જરૂર હોય તો પણ, એના કોઈ પણ એક અંગ ઉપર આઘાત કરવા પહેલાં આખા પ્રાણીના શરીરશાસ્ત્રનો વિચાર કરવાની જરૂર છે.

ખરું જોતાં સંસ્કૃતિઓમાં ભેદ છે;—એ વિવિધતા જ વિધાતાને અભિપ્રેત છે. એ ભિન્નતામાં ઝાનોજ્વલ સહૃદયતા સાથે પરસ્પર પ્રવેશ કરી શકે તો જ એ વિવિધતા સાર્થક થાય. જે શિક્ષણ અને ટેવ, એ પ્રવેશનાં દ્વાર બંધ કરી દે છે, તે જંગલીપણાની નિસરણી છે, તે જ અન્યાય, અવિચાર, નિષ્કૃરતા પેદા કરે છે. સાચી સંસ્કૃતિનું લક્ષણ કયું ? તે જ સંસ્કૃતિ જેના ઉપર અધિકાર જમાવનાર સ સર્વેશ્વર સર્વભાવિવેશ—તે બધાને જાણે છે, અને બધામાં પ્રવેશ કરે છે. જે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો સદા ઉપદ્રાસ કરે છે, તેના ઉપર ધિક્કાર વરસાવે છે, તે હિંદુવેદ છે, હિંદુ સંસ્કૃતિ નથી. તે જ પ્રમાણે જે પૂર્વની સંસ્કૃતિનો બિલકુલ અરવીકાર કરે છે, તે સાહેબવેદ છે, પગલુ યુરોપીય સંસ્કૃતિ નથી. જે આદર્શ બીજા આદર્શ પ્રત્યે વિદેશ મેવે છે, તે આદર્શ જ નથી.

હાલમાં યુરોપમાં આ અંધ વિદેશે સંસ્કૃતિની સાંતિને કમુચિત બનાવી દીધી છે. રાવણ બ્યારે સ્વાર્થાધ યર્ષને અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયો, ત્યારે લક્ષ્મી તેને છોડી ગઈ આધુનિક યુરોપના દેવમંડપમાંથી લક્ષ્મી કેમ જાણે બહાર નીકળી આવ્યાં છે. એટલા ભારે જ બોઅર ફગિયામાં આગ લાગી છે, ચીનમાં પાશ્વરતાએ લાજ શરમ છોડી દીધી છે, અને ધર્મપ્રચારકોનાં નિષ્કૃર વચ્ચેથી ધર્મ પીડાઈ રહ્યો છે.

ધર્મની લાગણીનું દર્શાવ

મેં બીજે એક ઠેમણે જ્યુ કે કે ઠાઈ એઝ અગ્રેજ અધ્યાપકે આ દેશમા જૂરીના ન્યાય વિશે ચર્ચા કરના કયું હુ કે જે દેશના અર્ધ-સંસ્કૃત લોકો પ્રાણુનુ માહાત્મ્ય (Sanctity of Life) સમજતા નથી, તેઓના હાથમા જૂરીના ન્યાયનો અધિભાર આપવો એ બરાબર નથી.

પ્રાણુનુ માહાત્મ્ય અગ્રેજો આપગા કરના વવારે સમજે છે, એ માન લેને એક વાગ આપજો રવીમરી લઈએ, પણ એથી ત્યારે જો અગ્રેજ પ્રાણુની હત્યા કરે છે, ત્યારે તેનો અપરાધ આપગા કરના વધારે મોટો ગણાવો જોઈએ પણ છતાં આપજો જોઈએ છીએ ગોવુ, કે કોઈ દેશી પ્રાણુસની હત્યા કરીને ઠાઈ અગ્રેજ ખૂની, અગ્રેજ જજ અને અગ્રેજ જૂરીની ન્યાયવિચરણાથી રામીએ ગયો નથી પ્રાગના માહાત્મ્ય સળધે તેમની સમજ અત્યંત ચક્ષમ છે, ગોની મામિની કદાચ અગ્રેજ ગુનેગારને મળી દશે, પરંતુ તે સામિતી દેશી લોકોને કઈક અધૂરી જ લાગે છે.

આવી જાનનો ન્યાય આપણને બે બાજુથી આધાત કરે છે

પ્રાણુ જ્યાનો હોય તે તો જાયજ છે, પણ એમાં આપણી જાતિ પ્રત્યે જે અવસ્થા પ્રગટ થાય છે, તે આપણા સૌના દિલમાં ખટકે છે !

ઈંગ્લંડમાં ‘ગ્લોબ’ નામે એક વર્તમાન પત્ર છે—તેમાં લખવામાં આવ્યું છે કે ટોમી એટકિન (એટલે કે લસ્કરમનો ગોરા સિપાઈ) દેશી લોકોને મારી નાખવાના હેતુથી મારતો નથી, પણ માર ખાતાંજ દેશી લોકો મરી જાય છે—એટલા માટે બિચારા ટોમીને દગળી સગ્ન થાય છે ત્યારે દેશી વર્તમાનપત્રો ખૂમાખૂમ કરી મૂકે છે.

ટોમી એટકિન પ્રત્યે ખૂબ લાગણી દેખાય છે, પણ સંકિટટી એવા લાઈફ ક્યાં છે? જે પાશ્વરી મારથી આપણી તસ્લી ફાટી જાય છે, તેજ મારનો વેગ આ બદ્ધ પત્રની આ લીટીઓમાં પણ નથી શું? પોતાની જાતિએ કરેલા ખૂનને કામસ સ્નેહપૂર્વક જોઈને મરનાર વ્યક્તિના આત્મીયજનોના વિશાપનો જેઓ ચીડપૂર્વક ધિક્કાર કરે છે, તેઓ પણ શું ખૂનને પુષ્ટિ નથી આપતા?

કેટલોક સમય થયાં આપણે જોઈએ છીએ કે યુરોપની સંસ્કૃતિમાં ધર્મનીતિનો આદર્શ સાધારણ રીતે અભ્યાસ ઉપરજ રચાયેલો છે—ધર્મની લાગણી એ સંસ્કૃતિના અંતઃકરણમાં પ્રગટેલી નથી, આથી અભ્યાસના વર્તુળની બહાર એ આદર્શને માર્ગ જડતો નથી, અને થણી વાર ખોટે માર્ગે અચકાઈને મરે છે.

યુરોપીય સમાજમાં ઘેરઘેર મારામારી કાપાકાપી થઈ શકે એમ નથી—એવો વ્યવહાર લાંના સાધારણ સ્વાર્થની ત્રિરુદ્ધ છે. ઝેર આપીને કે હથિયાર મારીને ખૂન કરવાની ટેવ યુરોપ કેટલાંક સૈકાં થયાં જૂલવા માંડ્યું છે.

પરંતુ હથિયાર માર્યા વગર અને લોહી રેડ્યા વગર પણ ખૂન થઈ શકે છે. ધર્મની લાગણી જે અકૃત્રિમ અને આંતરિક હોય તો એવા પ્રદારનું ખૂન પણ નિદાપાત્ર અને અસંભવિત બની જાય.

એક વિશેષ દષ્ટાન્ત વડે આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરીએ.

હેનરી એવેન્જ લૅન્ડોઝ એક પ્રખ્યાત પ્રવાસી છે તિમેટના તીર્થસ્થાન લાસા જવાનું તેના મનમાં દુર્નિવાઝ ઔત્સુક્ય જન્મ્યું. સૌ કોઈ જાણે છે કે તિમેટના લોકો યુરોપિયન પ્રવાસીઓ અને મિશનરીઓ વગેરે પ્રત્યે સંદેહની નજરે જુઓ છે. તેઓના દુર્ગમ રસ્તાઓ અને ઘાટો વિદેશીઓને જાણીના નથી, એ જ તેમનું આત્મ-રક્ષણનું મુખ્ય દ્વિયાગ છે—તે દ્વિયાગ જો તેઓ જ્યોત્સનાદિક વ સોસાયટીના દાસ્યા સોપી નિશ્ચિત બનીને એસવા ઇચ્છતા ન હોય, તો તેમા તેમને દોઢ ઈંચ સંકાપ એમ નથી.

પરંતુ બીજાઓ એની મનાઈ માને, એ પોતે કોઈની મનાઈ માને નહિ, એ યુરોપનો ધર્મ છે કોઈ પણ પ્રયોજન હોય કે ન હોય, માત્ર આફતને ઉલ્લેખી જવાની બહાદુરી હોયથી જ યુરોપમા એટલી બધી વાહવાહ મળે છે કે અનેક માણસોને તે એક પ્રયોજનરૂપ ચર્ચ પટ્ટી '૭ યુરોપના બહાદુર માણસો દેશ પગ્દેશમાં વિપત્તિ મોઘતા ફરે છે ગમે તે ઉપાયે પણ કોઈ યુરોપિયન લાભાભા જો પગ ચૂકે તો સમાજમા તેની નામનાનો પાર નહિ ગહે.

એટલે દિમગિગિ અને તિમેટવાસીઓની મનાઈને અવગણીને લાસા જવું જ જોઈએ લૅન્ડોઝ સાહેમે કુમાઉમા આવેલ આનંદોડાથી પ્રવાસ શરૂ કર્યો સાથે એક દિંદુ નોકર હતો તેનું નામ ચલ્નસિંહ.

કુમાઉની સગદર ઉપર તિમેટની સીમા આવળ સિટિશ ગાંધ્યમાં સૌકા નામે એક પહાડી જાતિ ગહે છે તિમેટીઓના લગ્નથી અને ઉપદ્રવથી તેઓ મૂળ્યા કરે છે સિટિશ રાજ તિમેટીઓના તાસમાથી તેમને બચાવી રાખ્યું નથી, એ માટે લૅન્ડોઝ સાહેમે વારંવાર ૬ બ વ્યભા કર્યું છે એ ગોક્કા લોકોમાંથી સાહેમે ફૂલીઓ અને મજૂરો મેળવવાના દલા મદા મહેનતે ત્રીસ ફૂલી મળ્યા.

ત્યાર પછીથી શી રીતે આ ફૂલીઓ લાગી જવા ન પામે

તિમેટવાસીઓ ફેરી નિષ્કૃન્નાથી જુલમ અને હત્યા કરી શકે છે, ગોમ સોફા એ જ કાગળે નિમેટવાસીઓથી ડ્રેવા કરે છે, અને તેમને નિમેટવાસીઓના દાધમાથી બચાવવામાં સિટિંગ ગાંત્ય કેવું અશક્ત છે, એની નેડોગને ખમર હતી—તેમને એ પણ ખમર હતી કે તેમના પોતાનામાં જે હિંમત હિંમેશના અને પ્રેરનાત્મક કામ કરી શક્યા છે, તેનો અંશ પણ ગોકાઓમાં નથી તેમ છતાં પણ લેડોરે પોતાના પુત્રના ૧૬૫મા પાના ઉપર જે ભાષામાં અને જે ભાવથી પોતાના મજૂરોના બચ અને ફુ ખનું વર્ગન કર્યું છે, તેનો તર્જુમો હું નીચે આપુ છું

“તેઓમાંનો એકેએ જણુ દાય ઉપર મો દાખને બહુ બનીને ગુનો હતો મચીના અને ગાન ઉપર થઈને આમુ વહેતા હતા—દોના ધૂમકે ધૂમકે ગડતો હતો, અને ડાકુ અને બીજા જે એક તિમેટવાસીએ માડુ કામ લીધું હતું, તે બનેએ બી ના માર્યા છૂપો વશ પહેર્યો હતો, તેઓ પોતપોતાના મોજની પાછળ જુપાઈને એકા હતા અમારી સ્થિતિ સુસ્કિન હતી, છતાં અમારા માણુમોની આ કાતર દશા જોઈને માગથી દમ્યા નિના મ્હેરાયુ નહિ.”

આ પછી આ અભાગિયાઓએ નાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો એટલે લેડોરે તેમને એમ કહીને શાન પાડ્યા કે જે કોઈ ભાગી જવાનો કે બચવો કરવાનો પ્રયત્ન કરે તેને ગોળીથી કાઢ કરામાં આવશે !

ફેરા તુચ્છ કાગળથી લેડોર આહેમને ગોળી મારવાનું મન થઈ જાય નહિ, તે બીજે દેશને ગણુરા મને છે તિમેટના અમનદારો તરફથી જ્યારે લેડોરને પહેલીવાર મનાઈ મળી, ત્યારે તેમને પોતે પાછા જતા હોય એવો દેશ કર્યો ગોક બીકુમા ગેનરી આવીને ફરબીન વતી જોયુ તો પહાની ટાચ ઉપરથી લગભગ ત્રીએક માથા પરમગની પાછળથી ડોમ્યા ગ્રતાં હતા સાહેમ જોઈ છે —“ મને

ખૂબ ચીડ ચડી. પૂંઠ નો પકડવી જ હોય તો એ લોકો ખુલ્લી રીતે જ શા સાંકું અમારી પૂંઠ નથી પકડતા—દૂધી ચોકી દરવાની શી જરૂર હતી ! આથી હું મારી અફાવીમ-ગળ ગઈશ લઈને ભોંય ઉપર સપાટ મુઠિ ગયો અને જે માયું ખીજ કરતાં વધારે ચપટ દેખાતુ હતું તેના ઉપર નિશાન તાકી.” આ “અધી”ની ખૂબી છે ! ચોરીપી ઉપર લેડાર સાહેબને જોટલી તો ઘૂણા છે ! તેઓ અને તેમની સાથેના ખીજ એક મિશનરી સાહેબે પોતાને હિંદુ યાત્રાળુ તરીકે ઓળખાવ્યા હતા, અુલી રીતે ભારતવર્ષ પાછા ફરવાનો દોગ કરી છપી રીતે લામા જવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, પરંતુ પારકાની ચોરીપી એમને જોટલી તો અસલ મઈ પડી કે ભોંય પર સપાટ મુઠિ જઈને પોતાની જાતને છુપાવી લઈને તરત જ અફાવી-ગળ ગઈશ લાચમા લઈને ચોંયા,—“ I wish to teach these cowards a lesson,—હું આ બાવજાએને પાઠ શીખવવા માગું છું ! ” દૂધી સતાઈને રાઈશ ચવાવવામાં સાહેબ જે બકાદુરી બતાવતા હતા તેની દરેર કરનાર કાઈ હતુ નહિ. આપણી ઓગિંગેન્ડોની અનેક નજગાઈઓની વાત આપણે સાંભળી છે, પરંતુ આગણી મઈને કરમડાને હમવાની વૃત્તિ પાશ્ચાત્યોની પેઠે આપણામાં નથી ખરી વાત એ છે કે ચીંગમાં જોર હોય તો ન્યાયાસનનો ઇન્કાર લઈ શકાય છે, પછી ખીજઓની ઘૂણા કરવાની ટેવ જ જક માલી બેમે છે, પોતાનો વિચાર કરવાનો વખત રહેતો નથી.

એશિયામાં, આફ્રિકામાં પ્રવાસીઓ અનિચ્છુક મજૂરો પ્રત્યે જે બતના અત્યાચાર કરે છે, દેશ શોધવાની ઉત્તેજનામાં હલ-બલ અને કૌશલ્યથી તે લોકોને જે રીતે મૃત્યુના મુખમાં ધકેલી લઈ જાય છે, તે કાઈથી અગમ્ય નથી આમ છતાં Sanctity of Life મંબધે એ બધી પાશ્ચાત્ય જાતિઓની લાગણી અત્યંત સુગીર હોવા છતાં કયાંય પણ કસો વિરોધ સાંભળવામાં આવતો નથી. તેનું કારણ એ

છે કે ધર્મની લાગણી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની આંતરિક વસ્તુ નથી—
સ્વાર્થ—રક્ષણના દૃઢતા નિયમ પ્રમાણે તે બહારથી પ્રગટ થઈ છે.
ઐતલા માટે પુરોપના કુંડાળા બહાર તે વિદ્યુત યર્ષ જાય છે. ઐતલું
જ નહિ, તે કુંડાળામાં પણ જ્યાં સ્વાર્થની લાગણી પ્રત્યક્ષ હોય ત્યાં
દયાધર્મ સામ્યવાદના પ્રયત્નને પુરોપ કુંડાળાના ગણી તિરસ્કારવા
લાગ્યું છે. યુદ્ધના સમયમાં સામાજીકાનું સર્વસ્વ બાળી મૂકવાની,
તેઓનાં બનાથ સ્ત્રીબાળકોને દેહ કરવાની વિરુદ્ધ કંઈ કરેલું એ
'સેન્ટિમેન્ટાલિટી'—લાગણીવેડા—વેવલાપણું ગણાય છે. પુરોપમાં
સાધારણ રીતે જૂઠું નિંદાપાત્ર ગણાય છે, પરંતુ પોલિટિક્સમાં એક
પક્ષ બીજા પક્ષને હમેશાં જૂઠો કહ્યા કરે છે. ગ્લેડસ્ટન પણ એમાંથી
બચવા પામતા નથી. એ કારણથી જ ચીની યુદ્ધમાં પુરોપીય સિપાઈ
ઓના ઉપદ્રવ જંગલીપણાની પથ્થુ દદ વટાવી ગયા હતા અને કોંગો
પ્રદેશમાં સ્વાર્થોન્મત બેલ્જિયમનો વ્યવહાર રાક્ષસી બની ગયો હતો.

દક્ષિણ અમેરિકામાં નિઝો પ્રત્યે કેવો વ્યવહાર ચાલે છે, તે
ન્યૂયૉર્કમાં પ્રગટ થતા 'પોસ્ટ' પત્રમાંથી મઈ હજી જુલ્યાઈના ઇંગ્લંડના
'ટેલી ન્યૂસ'માં સંકલિત કરીને આપવામાં આવ્યું છે. તુચ્છ અપરાધને
બદાને નિઝો સ્ત્રીપુરુષોને પોલિસ કોર્ટમાં હાજર કરવામાં આવે છે,
ત્યાં મેજિસ્ટ્રેટ તેમને દંડ કરે છે,—તે દંડ અદાલતમાં હાજર રહેલા
ગોરાઓ ભરી દે છે અને એ નજીવી રકમના બદલામાં તેઓ પેલા
નિઝોને મુક્તિ બનાવી દે છે. ત્યાર પછીથી ચાણક, સોખંડની
જંજીર, અને બીજા દરેક પ્રકારના ઉપાયથી તેઓને સામે થતા અને
લાગી જતા અટકાવવામાં આવે છે. એક નિઝો સ્ત્રીને તો ચાણક
મારી મારીને મારી નાખવામાં આવી હતી. એક નિઝો બાઈને
ફિંગર (fingering) ના અપરાધસર ગિરફતાર કરવામાં આવી હતી.
તે કાચી જલમાં હતી ત્યારે એક બેરિસ્ટર તેનો પક્ષ લેવાને તૈયાર
થયો. પરંતુ કશો ન્યાય તોળાયા વગર જ નિર્દોષ કરીને એ સ્ત્રી છૂટી
ગઈ. બેરિસ્ટરે શીની માગણી કરીને પોતાના માનતા રૂપિયાના બદલામાં

એ નિર્ણય બાઈને ચૌદ મહિના સુધી મેકી કેપમાં કામ કરવાને મોકલી આપી. ત્યાં તેને નવ મહિના સુધી તાળાકૂચીમાં પૂરી રાખીને તેની પામે કામ કરાવવામાં આવ્યું, બજારગરીએ બીજા એક માણસ સાથે તેને પગથાળી દઈ કહેવામાં આવ્યું કે તારા વિધિપૂર્વકના પતિ સાથે તારુ કદી મિલન થવાનું નથી, ગળેને નાસી જાય એ બીજા તેની પાછળ કુતરા છૂટા મૂકવામાં આવ્યા હતા, તેના સૌંદર્ય મેકીએએ તેને પોતાને હાથે આશુકે મારી હતી અને તેને કસમ ખવરાવ્યા હતા કે છૂટી થાય ત્યારે તેણે કબજા કરવું કે તેને મહિને પાંચ હોદ્દર પગાર મળતો હતો.

હેલી ન્યૂમ કહે છે, ગસિવાની યહૂદીહત્યા, કોંગોમાં બેલ્જિયમને દરેકા અત્યાચાર વગેરે વિશે પઠોશીને હોય હોય એ મુશ્કેલ ચર્ચ પડ્યું છે. After all, no great power is entirely innocent of the charge of treating with barbarous harshness the alien races which are subject to its rule. આ બધું છતાં, કોઈ પણ મોટું ગભ્ય એવું નથી જે પોતાના તાબાની વિદેશી પ્રજા પ્રત્યે જાણી કઠોર વર્તણૂં ગમવાના હોયથી મુક્ત હોય.

આપણા દેશમાં ધર્મનો જે આદર્શ છે, તે અંતગતી વસ્તુ છે, તે બહાર અમુક વર્ણમાં સ્થાપવાની વસ્તુ નથી. આપણે જો Sactity of Life એક વાર ગ્રીકરીએ, તે પશુપક્ષી કોટપતંગમાં ક્યાંય તેને મર્યાદિત કરતા નથી. ભાગતવર્ષ એક સમયે માસાહારી હતું—આજે માસનો ત્યાં નિષેધ છે માગાહારી પ્રજાએ પોતાને વચિત કરીને માંસાહાર નિવૃત્ત હોયી દીધો હોય એવું બીજું દર્શાવ કદાચ જગતમાં નહિ મળે. ભારતવર્ષમાં આપણે જોઈએ છીએ કે અત્યંત દરિદ્ર માણસ પણ જે કમાવ છે તે દુનના સગાંઓમાં વહેંચતાં ખંચાતો નથી—આર્થને પણ અમુક ન્યાય સ્થાન છે, એ

વાતને આપણે બધા પ્રકારની અગવડો વેડીને બને ઝોટલી ગોલું બનાવી દીધી છે. આપણા દેશમાં કહે છે કે યુદ્ધમાં પણ ધર્મ સાચવવો જોઈએ, દધિવાર વગરના, બાગના, શરણે આવેલા સત્તુ પ્રત્યે જેવો વ્યવહાર આપણા દ્વિત્રિયોને માટે ધર્મમાં બનાવેલો છે તેવો વ્યવહાર યુરોપમાં હાર્સીયાત્ર ગણાય. તેનું એક માત્ર કારણ એ છે કે ધર્મને આપણે અંતરનું ધન બનાવવા માગતા હતા. સ્વાર્થના કુદરતી નિયમે આપણે ધર્મને હાડપો નથી, ધર્મના જ નિયમે આપણા સ્વાર્થને સંયમમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. તે જ કારણે આપણે જો બાહ્ય વિષયમાં દુર્બળ થઈ જઈએ—તે જ કારણે બહારના સત્તુ બાગજ જો આપણી હાર થાય, તો પણ આપણે સ્વાર્થ અને સગવડ ઉપર ધર્મના આદર્શને વિશ્વવંત બનાવવાના પ્રયત્નમાં જે ગૌરવ પામ્યા છીએ, તે કદી વ્યર્થ જવાનું નથી—એક દિવસ તેનો પણ સમય આવશે.

ભારતવર્ષીય લગ્ન

ભારતવર્ષીય લગ્ન સળધે કઈક લખવાની મને યુરોપથી વિનંતી આવી છે. એટલે શરૂઆતમાં જ યુરોપીય લગ્ન અને આપણાં લગ્ન વચ્ચેનો ભેદ भारी નજરે ચડે છે, એ ભેદ કેવળ બહારના અનુભૂતિનો નથી, પણ આત્મિક અભિપ્રાયનો—હેતુનો છે.

સભ્ય સમાજના બીજા બધા વ્યાપારોની જેમ લગ્ન વ્યવસ્થા પણ પ્રકૃતિના જીવનિશાનના અભિપ્રાયની સાથે માણસના સામાજિક અભિપ્રાયની સધિ કરવાની વ્યવસ્થા છે. આ બે અભિપ્રાયો વચ્ચે વિરોધ વધારે છે કે મેળ વધારે છે, એના ઉપર જ જુદી જુદી લગ્ન વ્યવસ્થાઓના બાહ્ય સ્વરૂપ અને આત્મ હેતુના પાર્યક્ષ્યનો આધાર રહે છે. ગાંધી કે જીવપ્રકૃતિ અને સમાજપ્રકૃતિ એ બનેલા દ્વિગત્ય (ડાયલેક્સી) ના સાસન પ્રમાણે માણસને ચાલવાનું હોય છે [ત્યાં સમાજ આ જીવપ્રકૃતિના પહેરેગીરાને અત્યંત વધારે પડતા અમાન્ય કરીને ચાલવા પડે છે, ત્યાં જ ધર્મ નિધિ, સાસનનિધિ, આત્મચીડન-વિધિ, અતેકવિધ અને કઈંત બની જાય છે. ખાસ કરીને આ દ્વિગત્યમાં પ્રકૃતિના હાથમાજ કાઠાર છે, ધનભાગનો માલીક તે જ છે, એથી તેની અત્યંત વિરુદ્ધ જનુ હોય તો માણસે આડે પહોર જાગત

ગીતો મ્હાં કસીને નહીં રહેતુ પડે છે એવી જિમ્નિયા પ્રકૃતિની હરેરંગના રૂપા માર્ગો ઉપર માણુગ અને જામન પહેરા ગોઠવ્યા છતાં પણ કેમે મો નિશ્ચિન થઈ જ તો નથી મળુ કે પ્રકૃતિના તાથમાં માત્ર ખાતરિયુ જ નથી, સાચ આપવાના પણ અને રસતા તે જાણે છે]

જો દેશમાં અમાજ બહુ વ્યાપક અવધાનગોલીધે જાટિન ફોલ છે, તે દેશમાં ન્યમિત્તન ઇચ્છાને અને વાગુએથી દાબી ગખરી પડે છે જ્યનધાગુને માટે જ્યાં માણુસને હમેશા હુ હુ જવાની ફરજ પડે છે ત્યાં સમાજનામન બહુપિસ્તીર્ણ થઈ શકતા નથી, ત્યાં પગપગનો પગપગ ઉપગનો દાનો સમા તરિધિ નહિ ઇગરી થકે તે હરે વ્યમિત્તની ઇચ્છા ઉપર અનરમિત ગહે છે

આપણા દેશમાં આપણે નાની નાની મધી જાતની અનુકૂળતા માટે કૃતસતા દર્શાવવા ‘ચક્રુ જેવા કાઈ શબ્દો વાપરતા નથી એટલા માટે મુરોપિયનો ગીમ કરે છે અને અતિ ઉનાવળા થઈને એવુ માની લે છે કે આપણા અવાવમા જ કૃતસતાની બના નથી પગતુ ખરી વાત એ છે કે આપણા સમાજની પ્રકૃતિ એવી કે, અહીં માર્ગ લેવાની જ્યામદારી કરતા મદદ કરવાની જ્યામ રી મોગી ગણાય છે જેણે વિદ્યા મેળવી છે તેની ફરજ છે કે વિદ્યાદાન કરુ, એ મ્હાં વિદ્યાર્થી ઉપર કૃપા નથી રસેતો અકિચન આમતુમ્નુ યથાશક્તિ આતિથ્ય કરુ એમાં જ ગૃહસ્થની સાર્થકતા છે જાતકર્મથી મારીને અત્યેષ્ટિ સત્કાર મુધીના જે બધાં અનુજાનો નિમિત્ત ધગની અદર બદાગનો અધિકાર કબૂલ કરવો એને આપણે ધર્મની આજ્ઞા સમજીએ છીએ તે બધા ક્રિયાકર્મોમાં આમત્રિતો પ્રત્યે કૃતસતા વ્યક્ત કરવી એને જ ગૃહસ્થ પોતાનું કર્તવ્ય માને છે [આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણો સમાજ એ વહેતા પ્રવાહ જેવો નથી કે જેના ઉપર એના સભ્યો સરખામણીમાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક તગતા હોય,

પણ એ તો પૃથ્વી જેવો છે જેના પેટાળમાં તેમનાં મૂળિયાં દૃઢ ભાવે રહેલાં છે.] +

ભારતમાં આર્યો પહેલાં વનચારી હતા. [ત્યાર પછી ધીમે ધીમે ગામડાંમાં રહેતા અને સહેરામાં રહેતા થયા. શરૂઆતમાં ધેનુ એ જ તેમનું ધન હતું, પશુ ચારવાં એ જ તેમની જીવિકા હતી.] * આખરે આર્યાવર્તની રંગમૂર્તિ ઉપરથી ધન અરણ્યની જનનિકા ધીમે ધીમે ઉપદ્રી થઈ. તેના નદી-ભાસિન પ્રદાસન સમનજ મેદાનો ઉપર કુલ-પનિશાસિન મોઢો રૂપાંતર પામીને નરપતિશાસિન રાજ્યરૂપે મધપૂડાની જેમ બધાના લાગ્યાં. વનને રચાને અનાજનાં ખેતરોએ દેખા દીધી. પછી વિશાળ જનસમૂહાવની આજીવિકાને માટે ખેતી એ જ મુખ્ય આધાર ધર્મ પડ્યો. [પૈદિક લડાઈઓનું મૂળ ધેનુદરણ હતું. રામા-યણિક લડાઈનું મૂળ સીતાહરણ—એટલે કે ખેતીનાં ખેતર પ્રત્યે ઉપદ્રવ—હતું. રામચંદ્ર કૃષિધર્મરક્ષક વીરત્વના પ્રતીકરૂપા (symbol) હતા, એ તેમના લોકવિશ્વાસ નવકુવાંદસના જેવા સ્વામચર્ણ ઉપરથી જ સિદ્ધ થાય છે.

આમાં ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત એ છે કે એક સમયે જે કયા કૃષિરક્ષા અને કૃષિપ્રચારના જનમાન સમી હતી, તે જ રામાયણની કથા જ પાછળના સમયમાં વિશેષ ભાવે મુદ્ધર્મનીતિના મદિમા-પ્રીતન રૂપે વિકાસ પામી છે. શાથી જે કૃષિજીવિકા માણસને ધરતી સાથે જાંબી રાખે છે. આ પ્રમાણે કરવાથી બહુ લોકોના સમવાયથી જે અજ ઉત્તમ થાય છે તેને બહુ લોકો બેગા ધઈને બોગવી શકે છે. અજ મેળવવાનું બ્યારે અનિશ્ચિત રહેતું નથી, અજ જ બ્યારે માણસને એક દેકાજે બેગા કરી સ્થિર બનાવે છે, ત્યારે માણસમાં એવી વૃત્તિઓ પ્રગટ થાય છે, જેને લીધે વ્યવહારમાં ખીજને માટે ત્યાગ કરવો સહેલો થઈ પડે છે.] ‡

રામાયણના તે આઘ કાળના ભારતના ઇતિહાસમાં આપણે

ત્રણ પગે જોઈ શખે છીંગે ગેઝ આર્થ એવાનગ અને ગણમ-
વાનરા જગલી જનિના હતા ગણમે મુશિશિન અને પ્રમળ રતા
એ સમયે એ લેકિઆ પગપગ વિગધ જ પ્રાનપણે પ્રવર્તતો હતો,
તે સમયે તે નિગત મુદની રિયનિમા ભાગનમાં મર્ જતિઓનો
સમાજ રચવાનું સભરિન નહાનું ત્યા પછી કુત્રિય ગગ્ગઓનો પ્રભાવ
વિસ્તાર પામતો જો તેની સાથે જ્યારે વનાહતો પણ મોગી ચરા
લાગી, ત્યારે મુદ્દ કરતા શાતિની જગ્ગ અને મહત્તા વધી ગઈ ત્યારે
મનુષ્યો પગપગ શાતિપૂર્વક સદમગ સાથે ગોની જગ્ગ યાદ મમગઈ
આથી જ ગમાયણમા આયોની સાથે વાનગ અને ગણસોના સમય
-વિસ્તાગની વાત જ મુખ્ય વર્ણનીય વિષય છે

શાતિનીતિનું વીગત ગે ત્યામનુ વીગત છે તેમા વીગતનુ
લક્ષ્ય નિવૃત્તિનો જય હોય છે જે દેશમા એ ત્યામ અને નિવૃત્તિ
દેશવાતા હોય છે ત્યા સમાજનો મુગ ધર્મ વ્યક્તિ નહિ પશુધર હોય
■ અને ધર નિશાગ હોય છે એને જ આપણે જોઈએ છીંગે કે
રામાયણ જ્યાર ધીમે ધીમે મહામન્યનુ મર્દ ધારણ મર્દ ત્યારે
ગૃહધર્મનીતિનું ગોગવ એ જ તેનો મુખ્ય વિષય બની ગયો પિતાપુત્ર
ભાઈભાઈ આમીશી ગગ્ગપ્રમ શેનોગ્ગના મળધે માયવવાને
માટે જે એનિત આત્મત્યાગી સાગિતમગની જગ્ગ હોય છે,
તેનો જ મહિમા ગમાયણમાં ગયારેનો છે

[તમા ખીછ પગ ગેક નીતિની પ્રશસા આપે છે અને તે
વચન-પાનન પ્રતિન-પાનન જે સમાજ પ્રિયુત અને પ્રિવિધ હોય
■ તેનો આધાર પરસ્પરનો વિશ્વાસ સાચવવા ઉપર હોય છે
આપણા ગુગણમા દતિદાસમા જુદી જુદી વાતો અને જુદા જુદા
ઉપદેશદ્વાર એ જ નીતિ માણસના મન ઉપર દસારવાનો પ્રયત્ન
કરવામા આવેલો છે, અને એટલે સુધી એ વાતો લઈ જવામાં
આવેલી છે કે વચન પાનનને ખાતર જો અધર્મ કે અન્યાય કરવો
પડે એમ હોય તો તે વચન પાનન એમ માનના પણ ભાગતવાને

સંકેત થયો નથી.]

ખીજન ઉપર આક્રમણ કરવા માટે નહિ પણ પરસ્પરનું રક્ષણ અને પાલન કરવાને માટે જ્યાં જ્યાં ધણા લોકો ભેગા થાય છે, ત્યાં જ્યાં સ્વાભાવિક રીતે જ પરસ્પરપ્રત્યક્ષ ધર્મનીતિનો ઉદ્ભવ થાય છે. એટલે કે સર્વજાતમાં જે વસ્તુ પ્રયોજનને લીધે આવે છે, તેનું લક્ષ્ય ધીમે ધીમે સ્વાર્થને વટાવી જઈને પરમાર્થ પર મંડાય છે. પોતાને મીઠું ગળવું, ત્યાગ કરવો એ જ ધીમે ધીમે ચરમ ધર્મરૂપે પ્રગટ થાય છે. એટલા માટે જ આપણા દેશમાં એક સમયે મુખ્યત્વે કરીને સુખમાં રહેવાના હેતુથી નહિ, વિત્તભોગના હેતુથી નહિ, પણ ધર્મ સાધનાના હેતુથી જ અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગની નિસરણી તરીકે જ ગૃહ-સ્થાશ્રમ સમાન પામ્યો હતો.

પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રો પ્રત્યે આત્મીયભાવ જનમવો સ્વાભાવિક છે, માટે તે વડે સ્વાર્થજનન મિથિલ થવાને બદલે બિલ્લકાં મળજૂન થાય છે, પરંતુ જે ધર્મા દૂનમાં સખધીઓ પણ રહેવાનો અધિકાર પામે છે, જ્યાં લગભગ પગલા માથે પણ પોતાનો સમ્રાટ વહેંચીને ખાવો પડે છે, જ્યાં લોકોના સખધના દકને અને નામ માનના સખધના દકને સરખા ન ગણે તો નિહા લગભગ સદન કરવાં પડે છે, ત્યાં આત્મીયો પ્રત્યેની સ્વાભાવિક પ્રીતિને પણ અતિક્રમીને કન્યાણુની ઈચ્છા નામે એક વિશેષ હૃદય/ત્તિનો ઉદ્ભવ થાય છે. તે ક્રમે ક્રમે એટલી પ્રખ્યાત બની જાય છે કે પોતાની હિત અને રુચિને છોડી પાડવા ખાતર, ગૃહધર્મની વિરુદ્ધ આચાર કરવો એ અત્યંત આત્મગ્લાનિ અને લોકનિંદાનો વિષય થઈ પડે છે.

એ જ કારણે ભારતવર્ષે કદી એમ કશું નથી કે પોતાનું ધર એ માણસનો હિલો છે, ત્યાં તેની જ આજુ વર્તે છે. ત્યાં કમને ને પગલે જુદે જુદે નિમિત્તે ખીજના અધિકારનો સ્વીકાર કરવા જતાં પેસાનું અને સમયનું નુકસાન થતું હોય તો એ કન્યાણુની દૃષ્ટિએ તેનો હિમાજ ખતવાય છે, નહિ કે સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ.

અમુક વ્યક્તિના સુખસમૃદ્ધના પાયા ઉપર જ નો ધરતું માન્યતા થાય, તો ગાદમ્ય સ્વીકારતું કે ન સ્વીકારતું એ માણસની ઇચ્છાને અધીન રહે છે તે નો એમ કહે કે મારે વગરુખ નથી નોઈતું, આત્મના જ મને સુખ મળી રહે છે, તો તેની આગે વાધો લેવાને કઈ કાગળ રહેતું નથી. પરંતુ હિંદુ ભાગ્યમા ગાદમ્ય જ સમાજનો આસ્થ-ધર્મ કે એટલે ત્યાં તો લમ લમભગ ફગિયાત જેવા જ કે યુરોપમા મુદ્દભાષની આચાર્યી 'ટોન્ડીપશન' કરે છે એવું જ કહેતો

જે સાહજી ધર્મા રહેતો હોય છતાં પરંપરા ન હોય, તેને જે દાન આપે અથવા તેનું દાન જે કોઈ પ્રદાન કરે, તે નગરે જાય, એવો ધર્મશાસ્ત્રનો મત છે. અત્રિ કહે કે જે માણસ લમ કયાં વગર મુદ્દસ્થાની પેરે રહેતો હોય, તેનું અજ અભદ્ય ગણાય. ધર્મશાસ્ત્રમારે મુદ્દસ્થાશ્રમને મદાન તરુની સાથે સગાઓ છે, એ તરુના મૂળ જેમ થક, શાખા, પત્તણને પોમે છે, તેમ મુદ્દસ્થાશ્રમ મગાજના બધા અંગોને હવતા ગમે છે. શાસ્ત્રકાર રહે છે, કે મગજને મુદ્દ સ્થાશ્રમોને અમાન આપતું જે માણસ ધર્મ માહીને મગજ માફક રહે કે તેને માગ્યમા મૂલી કલો નથી

મુદ્દસ્થોઽપિ ક્ષિણ્યુષ્ણો ન મૂરેણ મુદ્દાશ્રમી ।

ન ચૈવ પુનરારેણ સ્વર્ગમર્પરિવર્જિત ॥

(માત્ર મુદ્દથી મુદ્દસ્થાશ્રમી નથી થવાનું, પણ મુદ્દસ્થના ધર્મ પાળવાથી થવાય કે, કેવળ સ્ત્રીપુત્ર હોય એટલાથી પણ મૂલી નથી થવાનું ને તે પોતાના મર્મ ન કરતો હોય)

અહીં મર્મનો અર્થ સ્વાર્થ સાધવો ગેવો નથી થતો, પણ લોકચારા, સમાજ પ્રતિના મર્ત પો એવો થાય કે

તથા તર્થવાર્ષાણિ ન વાલસ્તુ વિધીયત ।

અસ્થિન્નેત પ્રયુજ્યતો હર્દિન્નેત્વ પ્રત્રીયત ॥

જેમ જેમ કાર્યો જિજ્ઞાસા થાય તેમ તેમ તે કરના રહેવું, સગવડની રાશ ભોવામાં વખત ન ગણવો, કારણ આપણે આ સમાજ સાથે જોડાયલા છીએ અને એમાં જ આપણે હાથ પામવાના છીએ.

—દક્ષદેવતા

વસ્તુનઃ શુદ્ધસ્ય ધર્મના પાલનને શાસ્ત્રમાં તપસ્યા જ ગણવામાં આવી છે.

વશિષ્ઠ કહે છે:—

શુદ્ધસ્ય દેવ યજ્ઞતે શુદ્ધસ્યસ્તપ્ત્વો તપ : ।

યતુર્નામાધર્મગાન્તુ શુદ્ધયસ્તુ વિશિષ્યતે ॥

દેવતાના યાજન અને કર્તવ્ય ખાતર શુદ્ધસ્યે તપશ્વર્ણ કરે છે, એટલા માટે આરે આશ્રમોમાં શુદ્ધ્યાધર્મ જ ક્રેદ છે.

જે સમાજમાં ધર એ વ્યક્તિ વિશેષનાં શુભસગવડનું જ સાધન માન્ય હોય છે, ત્યાં શુદ્ધસ્યની વિપક્ષપેતિ પણ બિલકુલ વ્યક્તિગત બની જાય છે. કારણ કે સંપત્તિ જ શુદ્ધતંત્રનો પાયો છે. એ સંપત્તિ જો વ્યક્તિગત મનુષ્યના જ ભોગનું સાધન ગણાય તો એ સંપત્તિથી સામાન્ય જનતાને આનંદ થતો નથી, પણ તે તેમની કલ્યાણનું કારણ બની જાય છે. એટલું જ નહિ, એ સંપત્તિ મેળવવામાં પછી સમાજધર્મની કે નીતિની કોઈ દૃષ્ટિ જ રહેતી નથી અને હરીફાઈનું ઝેર સીતર બનતું જાય છે. ગ્રામીન ભારતમાં જે વર્ગનું જીવનધર્મેય પોતાની આર્થિકાની મર્યાદાનું ઉત્કલ્પન કરીને કેવળ ધનને ખાતર જ ધન કમાવાનું હતું, તેમનું સમાજમાં કશું માન નહોતું. આજે પણ એ વશિકૃત જાતિનું અડેલું પાણી અપવિત્ર લેખાય છે.

પાશ્ચાત્ય સમાજમાં આજકાલ એક વર્ગ સંપત્તિને વિપત્તિ સમજી જાળજબરીએ તેનાં મૂલ્ય ઉમેરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કારણ કે ત્યાં વિશ્વમાનવ અને વ્યક્તિગત માનવ વચ્ચે વિરોધ જગાડનાર એક પ્રચંડ શક્તિ આ બેજવાબદાર સંપત્તિની શક્તિ જ

છે ત્યાં 'પોનિટિમ્' પણ આ વિરોધમાં સપત્તિવાનોને મદદ કરતું આવ્યું છે.

આને માણુમ ગોત્રી અનેક વસ્તુઓ ખાવ ને પહેના દડવી, એટલું જ નહિ, ઝેરી દવા માણુમે તેનો ત્યાગ ન કરતાં વાના વખત મુધી સારી જેડે કેમકે તેને રુચિકર અને પથ્ય બનાવી લીધી છે ભારતવર્ષે સપત્તિનો અભીમાન નથી કરો, પણ ધર્મને ધર્મદોષ તરીકે ગ્રીમરી લઈને તેના વિરોધમાં નાખ્યું છે અને શતાબ્દીઓ થયા અસ્મિત્વ સપત્તિની મદદથી જ ભારતવર્ષમાં સમાજધર્મ ટકી રહ્યો છે, ભારતવર્ષમાં અન વચ્ચે સિદ્ધાન્ત ધર્મ, મ વગેરે બધા જ મગન કરો એ સપત્તિ વડે જ ચાલતા આવ્યા છે.

ધનરાને પોતાની ઇચ્છાથી રહેલી અખાવન ઉપર અમાજ ત્યાર આધાર ગણે છે, ત્યાર તેમાંથી દોષ જન્મે છે મગજ અવિચારે દાન લેતું એ એ પ્રકારની દુર્ગતિ છે, પણ ભારતવર્ષમાં ગૃહસ્થ જે લોકલિના પ્રમદ છે તે સખાવન નથી ગણતા પણ તે તો તેના કતરે મ્મ ગણાય છે, તેમાં તેની પોતાની જ સાર્થતા રહેલી હોય કે એ જવાબદારી કેવળ ધનવાનોની છે એમ નહિ, પણ એ જવાબદારી યથાશક્તિ દરે ગૃહસ્થની જ છે શ્રાદ્ધ લગ્ન વગેરે બધા ક્રિયાઓમાં આપામ સાધારણ સૌએ જ સમાજને જાતજાતનો ટેંસ' આપવો પડે કે મનુએ ખ્યું છે નિષિઓ, પિતૃઓ, દેવો, જૂતો અને અતિથિઓ ગૃહી ઉપર આગા ગણે છે, શાની ગૃહસ્થ એ સમજીને જ પ્રમ કરે છે આવી રીતે વારંવાર જુદી જુદી રીતે વાદ આપરામાં આવે છે કે રિશ્તજનના દક્ષોનું યથારિધિ રક્ષણ કરવું એ જ ગૃહધર્મનું લક્ષ્ય છે એટલા માટે જ મનુના મન અનુસાર જેઓ દુર્જલેન્દ્રિય હોય છે, તેઓ આ આશ્રમનું અનુશાન કરી ગમતા નથી રહ્યાં ઉપર જેમનો માન નથી તે ગૃહસ્થાશ્રમને માટે નાનાયક છે.

ભારતવર્ષના લગ્નનું રહસ્ય સમજવું હોય તો ભારતવર્ષના

શુદ્ધમતક સમાજનું રહસ્ય બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. તો પછી સમજતાં વાર નહિ લાગે કે એવા સમાજમાં લગ્નની બાબતમાં કાઈ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આવવા બધાં તો આજ્ઞા ઊભી થાય; અહીં તો લગ્નનો બંધ બંધેલો રહે તો જ સમાજનો બંધ ટકી રહે. દિંદુ લગ્ન વ્યક્તિવિગતની રુચિ અને જીતના સ્વાતંત્ર્યને ગળાકારતું નથી, તેનાથી ડરતું નથી.

કાઈ યુરોપિયન જો એ મનોભાવને સમજવા માગે તો તેણે મળ્યા યુદ્ધ વખતની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરવો. સામાન્ય રીતે યુરોપની સિમ્ત ભિન્ન પ્રજાઓમાં પરસ્પર લગ્ન સામે કાઈ અટકાવત નથી. પરંતુ યુદ્ધના સમયમાં જ્યારે એક જ હિંદુસ્તાની આગળ આજુબના બીજા બંધા હોતોએ મોજુ બની મળ્યા, ત્યારે દુશ્મન પ્રજા સાથે લગ્ન કરવાં અસંભવિત થઈ પડ્યાં. એટલું જ નહિ, જેઓ પહેલેથી પરસ્પરી શ્રદ્ધા હતાં તેમને પણ ક્ષોર રીતે વિખૂટાં પાડતાં પણ સમાજને સહાય ન થયો. એવું કારણ એ કે યુરોપની યુદ્ધમાં મથેલી પ્રજાઓમાં તે વખતે સમવાયની બાબત નિનિદ હોવાને કારણે માત્ર લગ્ન જ નહિ, પણ આત્મરક્ષિતાર સંગર્ષ પણ સૌને એકસ નિયમોથી સરખી રીતે સહાયાઈને આજુ પડ્યું હતું. ત્યારે વ્યક્તિમત આચરણની વિવિધતા અને સ્વતંત્રતા લગભગ લોપ પામી હતી.

યુરોપના દેશોની તે સ્થિતિ આપણા દેશની સામાજિક સ્થિતિ સાથે સરખાવવા જેવી છે, અર્થાત્ અહીં સમગ્ર સમાજનો એક સમિશ્રિત અભિપ્રાય અત્યંત નિનિદ છે; તેનું પાલન કરવું એને જ જો ધર્મ તરીકે ગ્રાહ્યતામાં આવે તો વ્યક્તિમત મનુષ્યની અસાવધત જીતિઓને કમલે ને પગલે સંવમમા રાખવી જોઈએ. ભારતવર્ષમાં માનવસંસ્કૃતિને વિશુદ્ધ રાખવાના પ્રયત્નો આ રીતે નિવેડો આવવાને કારણે સૌની પાસેથી જ અહીંના સમાજે જુદી જુદી બાબતમાં, અને આસ કરીને લગ્નની બાબતમાં, ઇચ્છાસ્વાતંત્ર્યનું નિયમન ક્ષોરભાવે

માગી લીધું છે

[એક વસ્તુ વાદ મંજવાની જગ્યા છે કે દિલ્હી સમાજમાં એક ગ્રામી યુદ્ધની ગિયતિ કાવ્યમ આપ્યા કરે છે કાગળો એ સમાજના ભાગતર્કમાં એકમાત્ર સમાજ નથી—મિત્રમિત્ર પ્રકારના મિત્રમિત્ર આચાર્યવ્યવહારો દ્વારા એ સમાજ ચારે કોણથી ઘેરાયેલો છે તેઓના આક્રમણમાથી પોતાના અસ્તિત્વનું રક્ષણ કરવાને માટે એને અત્યંત સાવચેત ગણેલું પડ્યું છે એટલા માટે એ સમાજ સદા ગદમા વાસ કરે છે એટલા માટે એ સમાજ પોતાના અને પાટકા વચ્ચેના ભેદ અને વિરોધની જાનતમા આટલા બધા વધારે પડતા સંકાયપૂર્વક સાવધ ગણે છે બીજા કોઈ સુધરેલા દેશમાં દિલ્હી સમાજના જેવી સ્થિતિ બીજા કોઈ સમાજની નથી એના માટે તે બધા સમાજમાં વ્યક્તિગત જ્વલનના ઉપર આટલો કાપ પડ્યો નથી આપણા સમાજમાં આ કાપ ખાણ, અડધું વચેરે તુચ્છ જાણતોમાં—અને સૌથી વિશેષ તે લગ્નની જાનતમા પડે છે, કાગળ, લગ્ન ગૃહનિધનના મૂલમાં ગણેલી વસ્તુ છે, અને ઘરજ આપણા સમાજનો મૂળ પાયો છે ગમે તેમ હો, આપણા સમાજનો જગતનો વિચાર કરવો હોય તો અમજવું જોઈએ કે આ સમાજમાં સર્વ યુદ્ધની ગિયતિ અનેક મુજો થયા ચાલતી આવી છે એ યુદ્ધનો દિ નો તે ધગ છે, અને એ યુદ્ધનો યોદ્ધો તે ગૃહસ્થ છે]^૧

ભાગતર્કમાં સમાજની આ અગ્રથા એક દિવસમાં જ આવી નહોતી તેને ગિયતિના જઠનાવા સાથે જિન જિન પગિણાઓમાં ચર્ચને પસાર થવું પડ્યું છે પૂર્વ ઇતિહાસના તે બધા અંગોનો નવા જમાનામાં પણ વાતના વખત સુધી જીવતા હતા એટલા માટે જ અધર્મ, ગણસ, આસુર, પંચાચ વગેરે પણ મનુષ્ય પોતાની સમાજ વ્યવસ્થામાં સ્થાન આપવું પડ્યું હતું પરંતુ એ બધા લક્ષોમાં સામાજિક ઇચ્છા નહિ પણ વ્યક્તિગત મનુષ્યની ઇચ્છા જ પ્રજા હોય છે

કન્યાને પૈસા આપીને ખરીદી લેવી એ આશુર લગ્ન છે, તેને બળપૂર્વકે દરી જવી એ રાક્ષસ લગ્ન છે. જોષી મળેલી અથવા પ્રમત્તાવસ્થામાં પડેલી કન્યા વિશે ગમન કરવું એ પૈશાચ્ય લગ્ન છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં આ બધાં ના છૂટકે સ્વીકાર્યાં તો છે, પણ તેની નિંદા કરી છે, કારણ કે ધનગત્ર કે બાહુગત્ર કે રિપુતું બલ, સ્વાભાવિક રીતે જ ઉદ્ભવે છે, તે પારકાની આજ્ઞા માનવા રાજી નથી હોતું.

ગાંધીજી લગ્નની પણ નિંદા કરવામાં આવેલી છે, છતાં લાંબા સમય સુધી ભારતવર્ષના સમાજમાં એનું ઠીક ઠીક સ્થાન હતું, એનાં અનેક પ્રભાણો આપણા ઇતિહાસમાં અને સાહિત્યમાં મળી આવે છે. સ્થિતિશીલ સમાજની સ્થિતિશીલતા સમાજના બધા વર્ગમાં સરખી પ્રબળ હોઈ ચકતી નથી. સ્વાભાવિક રીતે જ સાત્ત્વધર્મમાં નિવૃત્તિનો સંપૂર્ણપણે વિકાસ કેળવવો એ કંઈ સહેલી વસ્તુ નથી. જે દુનિય નવાં નવાં ક્ષેત્રોમાં પોતાની ચંચલ સક્રિયતા સાધના કરવા દોડતો હોય છે, તેને સ્થાવર ગાદીસ્થ નીતિની જટિલ જગમાં સંપૂર્ણપણે બાંધી રાખવો સંભવિત નથી. આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાં સમુદ્ર યોગબલાની મના છે તેનું કારણ જ એ છે. સમાજને અચલ વ્યવસ્થામાં બાંધવાને માટે જ સમાજમાંના માણસને પણ તેણે અચલ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કારણ જે પ્રવૃત્તિ મનને ચંચળ બનાવે, જેનાથી આપણા વિચાર, માન્યતા અને આચારની ટેવ સહેજ પણ ચિચિલ થાય, તે સીધું આપણા સમાજના પાયામાં જઈને ઘા કરે છે.

માન સમુદ્રયાત્રાનો જ નહિ, પણ એન્જલોદેશમાં વાસ કરવાનો પણ નિષેધ હતો. આજકાલ આપણે પાશ્ચાત્ય દેશમાં જોઈએ છીએ કે બૌદ્ધશાસ્ત્રિક મતને પોતાના દેશમાં પેસતો અટકાવવા માટે જાત જાતની બળજબરીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એ વસ્તુ સમુદ્રયાત્રાના નિષેધ સાથે સરખાવવા જેવી છે. એટલે કે આજના

જાનાના એ નીનિને ગાંધીનીની પ્રતિદ્વ્ય મલુનામા આવે છે તેના સપર્કને નિગૂંન ગાંધીને માટે હક નિયમો અમલમાં મૂકવામા આવે છે એ જાનનામાં સામાન્ય જનતાના મતના કે આચરણના સ્વાતંત્ર્યને સ્વીકારવામા આવતું નથી આપણા દેશમા ગળે જત કરેલું સાહિત્ય એ જ દાટિમા આવે છે. આજના વખતમા હામિયમ નામે જે એક પીડનશક્તિ પાશ્ચાત્ય મદાદિમા પ્રવળ મનની જાય છે, તે આપણા સમાજમાં પ્રચલિત નિષેધોની પ્રતિબિંબિત મુદ્દા બાહ્યવૃત્તે માર્ગ મહાલુ દગાની દિશત જે મદ્ર કરતો તો એક અમરે વાગતમા નિધુગભાવે તેને પ્રાણુદ્ધ દેશમા આવતો પાશ્ચાત્ય દેશમાં હામિયમ, ડુ વુડ્સ કથાનિકમ, લિચિયમ રજેરના જેવી જનતમતની કુ સગ્ધાઓમા પણ એ જ મનોવૃત્તિના નમુના જોવા મળે છે

સમાજના વધા જ માણુમોના મનોભાવ અને આચરણુ કેટલીક મુખ્ય મુખ્ય જામતોમા જગજગ એક જ સગ્ધા હોય તો તેથી વ્યક્તિગત મનુષ્યની વૃદ્ધિ અને આગિન-વિગસમા કદાચ અડચણ આવ, પરંતુ સમાજની સ્થિતિનાની દૃષ્ટિએ તે અનુકૂળ છે, એમા સદેહ નથી જે સમાજમા અનિષ્ણતા પ્રત્યે સંપૂર્ણ અજ્ઞાની નજરે જોવામા નથી આવતું તે સમાજમા વ્યક્તિગત હિંસા, રુચિ અને માન્યતાના સ્વાતંત્ર્યનું કોરે જાવે હમન કરવામા આવતું નથી જે સમાજ વૃદ્ધ જેવો નથી પણ મદિગના જેવો છે, અદિદિશીય સ્થાવરતા જ જેની મૂડી છે, તેની એક છંદ પણ દાનવા ઈષ્ટો તો તેમા પણ તેને હાનિ પહોંચે છે પરંતુ એ નિશ્ચયતાના કોર જ પપનમા સમાજના વધા માણુમોને સરખી રીતે જાધી રૂખી મકાતા નથી, તે માનવધર્મની વિરુદ્ધ છે, પ્રાણુધર્મની પ્રતિકૂળ છે એટલા માટે ઈષ્ટ પણ દેશમા જ્યાં સુધી પ્રાણુસક્તિ સવળ હોય છે, ત્યાં સુધી પ્રાણુની ચચનતા નિષેધોને સદા આધાત મ્યારિના ગી રહી નથી

આ દેશમા ક્ષત્રિયો જ્યારે સાચા ક્ષત્રિયો હતા, ત્યારે નિત્ય

નૈમિત્તિક નીતિપાલનની રૂઢિઓમાં તેમને સખંત રીતે બાંધી રાખવા એ સંભવિત નહોતું. એટલા માટે જ તે વખતે ભારતના ઇતિહાસમાં ધર્મ-વિપ્લવ, સમાજ-વિપ્લવ જે કંઈ થયા તે બધા ક્ષત્રિયો મારફતે જ થયા હતા. આપણે એટલી વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે બુદ્ધ ક્ષત્રિય હતા, મહાવીર ક્ષત્રિય હતા, કૃષ્ણ જે યદુવંશમાં જન્મ્યા હતા તે વંશની રીતિનીતિ ખિલકુલ સાધુશાસ્ત્રસંમત નહોતી. આખું મહાભારત વાંચીએ તો વારંવાર મનમાં થાય ■ કે તે પ્રાચીન કાળમાં સમાજનો પાકો બધો બાંધવાના ગમે તેટલા પ્રયત્નો થયા હોય, તો પણ તેનું કાઈને કાઈ પ્રકારે ઉલ્લંઘન ન કર્યું હોય એવો વિશ્વાસ વંશ એક પણ હતો કે દેમ એ શંકા પડતી વાત છે. એક સમયે પ્રમાણમાં નવા જમાનામાં જ્યારે ભારતમાં ક્ષત્રિયોનો પ્રભાવ ઓછો થઈ ગયો હતો અને શાહજોની જ સમાજમાં લગભગ એક ચક્રે બાણ વર્તતી હતી, ત્યારે સમાજજનન ખૂબ કઠિન અને દુઃખદ શક્યાં હતાં. પ્રાચીન કાળમાં ભારતમાં સ્થિતિશીલ સમાજના ક્ષેત્રની વચમાં થઈને જ ગતિશીલ પ્રાણની ધારાને વહેવામાં કશી બાધા નડી નહોતી. એટલા માટે તે જમાનામાં જુદે જુદે નિમિત્ત ધર્મશાસ્ત્રે કહેવું પડ્યું છે કે “પ્રગતિરેષા મૂલનામ્ નિગતિસ્તુ મહાત્મ્યા ।”

મનુએ કહ્યું છે કે વરકન્વાની પરંપરે ઇચ્છાથી થયેલાં લગ્નને ગાંધર્વલગ્ન કહે છે, પરંતુ તેને કામસંભવ રૂઢિને તેમણે જરા દોષિત કરાવ્યાં છે. કામનાની પ્રદીપ્ત મસાલ જે લગ્નમાં માર્ગ ખતાવતી હોય, તે લગ્નનું મુખ્ય ખ્યેય સમાજન્યવસ્થાનુ રક્ષણ કરવાનું નથી હોતું, પણ વૃત્તિને સંતોષવાનું હોય છે. એટલું જ નહિ, પ્રમાણમાં શિથિલ બંધનવાળા યુરોપના સમાજમાં પણ સ્ત્રીપુરુષના મિલનમાં જો કમનાનો વેગ હોય તો તે માણસને કમલે ને પગલે અસામાન્યતાના સદૃશમાં લઈ જાય છે, એ સૌ કાંઈ જાણે છે. પરંતુ ત્યાંના સમાજ મણે જાણે ચલિત્તુ દોવાને લીધે જ આવું સકટ સમાજને

માટે આપણા દેશની જેડે અત્યંત જીવંતે નીવડતું નથી આપણાં શાસ્ત્રમાં બ્રાહ્મણ વર્ણ એક ગણાય ન એ લક્ષ્મણી ગૌતમ પ્રમાણ વગરની માગણી ગતો નથી પણ અગત્ય વગરે કન્યા આપણી દોષ છે વગરે કન્યાનું પોતે માગુ કરે છે, તેની સામાજિક ઉપ યોગિનાનો તે નિષેધ બાબે વિચાર કરી શકે નથી આથી જો લક્ષ્મણી સમયાને સામાજિક દષ્ટિએ વિરુદ્ધ ગણવી દોષ તો વગરની વ્યક્તિગત ઇચ્છાને માગદૂર પૂર્વ વિચારબુદ્ધિથી મદાર ગણવી જ જોઈએ પુરોષમાં રાજકુલોમાં લક્ષ સંગઠે જોવા મુકે અને સકલિત નિયમ દોષ છે તેના આપણા સમાજમાં સર્વ ન હોય છે

ભાગતર્પણમાં લક્ષ પદ્ધતિના મૂળમાં જો મનોભાવ મહેનો છે, તેને જો કાઈ પુરોષિયન સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માગે તો હોય તો પશ્ચિમમાં આજમાન સુપ્રજનન (Eugenic) વિશે જો ચર્ચા થાય છે તેનો વિચાર કરી જોયે તો સહેલું પડશે વિજ્ઞાન વ્યક્તિગત બાંધાવેગને જાણ લેખામાં લેતું નથી લક્ષનો હેતુ જો સારી સતતિ જ હોય, તો માનના-પ્રેરિત માર્ગને નિષ્કુપળે રોકવા વિના છૂટકા જ નથી વિજ્ઞાન મહે જે કે ઓપુરુષમાં જ્યાં જ્યાં કાઈ પણ વશાનુગત શારીરિક રોગ કે વિકૃતિ હોય ત્યાં ત્યાં રાજદડ અથવા સામાજિક નિયમની મદદથી લક્ષ અટકાવવામાં જો કર્તવ્ય થઈ પડે છે આદત જો વ્યક્તિઓ તો લક્ષને બાંધાવેગના આર્થિકતાથી બચાવી લઈ શુદ્ધિના પ્રેરણામાં લાગીને મૂંઝુ જોઈએ મરજ કે જોગા બાંધાવેગને જો સ્થાન આપીએ તો સમગ્ર મુશ્કેલ બની જાય ■ તે કઈ ક્યાકાનો વિચાર કરતો નથી, ન્યાય તો નનારની વિરુદ્ધ તેનો જગલો સદા અનિવાર્ય છે આથી જ ભારતમાં નિષ્કુપળે તેને દૂર ખસેડી મૂકવો હતો

[પુરોષીય સમાજની મૂળ પ્રકૃતિ ગણીય આર્થિક છે, તેનું સ્વરૂપ, વિજ્ઞાન અને પ્રભાવ જોમ જોમ વિજ્ઞાન અને પ્રવચન બનતા

જરો, તેમ તેમ તેના પ્રયોજન આગળ વ્યક્તિત્વાતંત્ર્યનો ભોગ આપના જ જનું પડશે. આનાં અનેકવિધ લક્ષણો ત્યાં ભેવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં સમાજની મૂળ પ્રકૃતિ સાંપ્રદાયિક છે, એટલે કે અમુક વર્ગની આચારધારાને સાચવીને તે દ્વારા તેના ધર્મ (Dharma)ને વિશુદ્ધ રાખવાની એ વ્યવસ્થા છે. એ વ્યવસ્થાનું પ્રયોજન એક કાળે અત્યંત મજબૂત હોવાને કારણે તેની આગળ વ્યક્તિગત વિચાર અને આચારના સ્વાતંત્ર્યને આ દેશમાં અત્યંત ગૌણ ગણવામાં આવ્યાં છે. આપણા દેશની સમાજનીતિ અને સમ-પદ્ધતિનો વિચાર કરતી વખતે આપણા દેશની આ સામાજિક સમસ્યાની વાત બહારના લોકોએ વિચારી ભેળી જરૂરની છે.]”

મેં પહેલા જ હસ્યું કે કશિયો સમગ્રી બાબતમાં કડક નિયમોના બંધનને ઝાઝું માનવા નહોતા. પરંતુ એ લોકો માનતા નહોતાં એ વસ્તુ આખા સમાજની આંશીને પીડા દેતી હતી, એ કશિયાસનાં કાવ્યો ઉપરથી સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે. સમાજનીતિના રક્ષણની દૃષ્ટિએ ભારતવર્ષનાં સમ સુમંગલન પ્રત્યે ધ્યાન આપવાં હતાં, તે કવિને ખૂબ મમત હતી, એ વિશે શકા નથી. આમ છતાં વિશ્વની સીધામયી પ્રાણપ્રકૃતિમાં સ્ત્રીપુરુષના સ્વાભાવિક પ્રેમચાલસ્યના સૈદ્ધર્થ-વિકાસે પણ કવિના ચિત્તને મુગ્ધ કર્યું હતું. કશિયાસનો લગભગ બધા જ મોટાં કાવ્યોમાં આ જ દંડ છે. ભારતવર્ષનો જન્મ એ ભારતના ઇતિહાસમાં એક મહત્વનો બતાવ છે, અને છતાં એ વંશના પ્રારંભમાં વાસનાના આર્જાથી સ્ત્રીપુરુષ પોતાનું લાન ભૂલી ગયાં હતાં, તે વાતનો કવિએ પોતાના નાટકમાં સૈદ્ધર્થદૃષ્ટિએ સ્વીકાર કર્યો છે, છતાં, છેવટે કલ્યાણદૃષ્ટિએ તેનું શોધન કરી લીધું છે. તપોવનમાં અરણ્યની સહજ શાંતામાં ત્યાના તરુલતાની સાથે સાથે જ નવ-યૌવનથી સકુન્તલાનાં દેહ અને મન દિલોએ ચડ્યાં હતાં, ત્યાં પ્રકૃતિ સદૃશ દેહાણેથી ઇજિત કરી રહી હતી, અને સમાજના શાસનને હજી પોતાની તર્જની ઝીંચી કરવાનો અવકાશ મળ્યો નહોતો. એવી

અવગ્રામાં દુશ્વતની સાથે શકુતનાનું જે મિત્રન થયું તેનું સમસ્ત સમાજ સાથે ગામજનન થવા પામ્યું નહોતું. એવિ મ્હે છે કે એ કાગળે તેના ઉપર અભિશાપ જાન્યો, એ કર્તવ્યકર્મનું જાન બૂલી ગઈ જોના ઉપર એ અભિશાપ હતો શકુત ॥ આનિધ્યધર્મનું પાત્રન કરવાનું બૂલી ગઈ તેનું કાગળ પ્રકૃતિ લ્યારે પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા મ્હે કે ત્યારે સમાજના ઉદ્દેશને ગાંધી બનાવી દે કે બાળી જેવ ધર્મની સાથે માનવધર્મનો વિરાધ જોનો થાય છે આખરે રાજ્યમાં શકુતનાના પ્રેમની ઉપર અપમાનનું રાજ તૂટી પડ્યું, તેનો કાઈ ઉગારો નહોતો.

સાતમા અમ્મા જે તપોપવનમાં ગમ્મની સાથે તપમ્વી કન્યાનું સ્થાયી મિલન થય ત્યા પ્રકૃતિની પ્રાણુલીનાને હાની દઈને મ્વિએ તપમ્માની કરોર મર્તિનેજ સર્વત્ર પ્રગટ મ્હેલી છે ત્યા તપમ્વી તે વખતે પનિવન ધર્મની વ્યાખ્યા રતા હતા શકુતવાએ ત્યા ત્રન ધાગિશી જનનીરૂપે દેખા દીધી. આપણે ન્પટપણે જોઈ શકીએ છીએ કે નરનારીના મિલનન જે વિરોધી અવસ્થાને મ્વિએ આ નાટકમાં ઉજ્જવન મ્રીને બતાવે ॥ કે જગતજન્મની બુમિમને તેમજ તપસ્યાના અમિદાહથી પરિત બનાવી દઈને મ્વિ ॥ કે પ્રેમની આજ સાર્થકતા છે મગ્નુ કે જૈવપ્રકૃતિ લ્યારે પ્રેમન સાગથિપણ સ્વીકારે ૬ ત્યારે તે તેને વાસનાની મૂસરીએ જોડે છે પરંતુ ધર્મ જ્યારે તેનો આનક થાય છે ત્યારે તે પ્રેમ મુક્ત રૂપે પ્રગટ થાય છે નિહતિશાન આત્મત્યાગરત પ્રેમનુ તે અચ્ચન મુક્ત સ્વરૂપ જ પરમ મુદર હોય છે ક્વિએ આ વાત શાસ્ત્ર ઉપદેશના રૂપમાં વર્ગીનીયથી તેમજ સૌદર્શની સચત ગબીગ કરોગ નિર્મલ મર્તિને મોતના આવગરથી મુક્ત મ્રીને પોતાના નાટકમાં બનાવી છે.

માતૃત્વનો જે અલ શરીરગત અને સતાન પાલનની સાથે જોડાયેનો છે તે મનુષ્યમાં અને પ્રાણીઓમાં એકદરે જોતા જુદો નથી તે સાધાર ॥ જીવસૃષ્ટિની કાટિમાં આવે ૬ તેમાં મનુષ્યની

સર્જક શક્તિની પોતાની કામગીરી કંઈ નથી, તેમા પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ મનોવૃત્તિઓનું જ ગત્ય ચાલે છે, પરંતુ માતા જ્યારે લાવિ કુમારને માટે તપસ્યા કરે છે, વાલાવિક વૃત્તિઓને સમયિત કરીને શરીરની ક્રિયા ઉપર મન અને આત્માનું આધિપત્ય સ્થાપન કરે છે, ત્યારે જ તે યથાર્થ લાવે તેની પોતાની સર્જનશક્તિને અધીન થાય છે. આજ કાલ પાશ્ચાત્ય દેશોમા આપણે ધણી વાર જોઈએ છીએ કે સ્ત્રીઓને માતૃત્વમા ક્ષીનતા લાગે છે, જોઈએ કે સ્ત્રીઓ ઉપરની પ્રકૃતિની એ જળપ્રસ્તીમા તેઓ અપમાન સમજે છે. પરંતુ એ અપમાનમાથી બચવાનો ઉપાય માતૃત્વનો પરિહાર કરવામા નથી, પણ માતૃત્વને પોતાના મંગલમય અભિપ્રાય સાથે સગત બનાવી તેને આત્મશક્તિ દ્વારા નિયમિત કરવામા છે. પ્રાચીન ભારતમા સુસતતિની પ્રાપ્તિ માટે આવી એક સાધના હતી, એ કંઈ મગ્ધમા આવે તેમ વરેલી વસ્તુ નહોતી તે સાધના વર્તમાન નિતાનના નિયમે સાથે સગત હતી કે નહિ એ પ્રશ્ન અહીં મહત્વનો નથી, પરંતુ આ આત્મસંયત માનસિક સાધનાદ્વારા જ માનવ માતા પોતાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરે છે, એ જ મહત્વની વાત છે. કાલિદાસના કેટલાક કાવ્યોમા એ ગૌરવનું મહત્વ વર્ણવેલું જોવામા આવે છે.

તેમના 'કુમારસલન'મા પણ એ એક જ વાત છે તે કાવ્યમા કવિએ નગ્નારીના ચિત્તન પ્રેમનું પરિનિર્ણય બતાવ્યું છે. તેમને કહેલું છે એ કે જ્યારે દૈત્ય વિજયી થાય છે, દેવતાઓનો પરાજય થાય છે, ત્યારે નગ્નારીનો પ્રેમ તપસ્વારૂપે અર્ચનો ઉદ્ધાર કરે છે. સસાગમા પાપવિજયી કુમારનો જન્મ જ દેવતાઓની સનાતન આશાની વસ્તુ છે તે કુમારને જો લાંબો હોય તો કામનાના ઉદ્ધામ વેગને રોકી દર્શનિવૃત્તિપૂત સાધનાનો આશ્રય લેવો. જોઈએ સિદ્ધિનું એ કોઈ રૂપ જ યથાર્થપણે સુદ છે, શિવ રૂપાન નથી એમ કહીને જ્યારે હિમા આગળ તેમની નિંદા કરવામા આવી હતી ત્યારે ઉમાએ તેનો આ રીતે જ જવાબ આપ્યો હતો. મોહના

સૈદ્ધાંતને પુષ્પાભરણથી મંડિત થઈને આવવું પડે છે, પરંતુ મુક્તિનું સૈદ્ધાંત નિરાભરણ હોય છે.

ગમે તેમ હો, કાલિદાસનો રઘુવંશ હોય, કુમારસંભવ હોય કે ભરતજન્મના આખ્યાનમૂલક અભિજ્ઞાનસકુંતલ હોય, ત્રણેમાં જ લક્ષ્ય સંબંધે ભારતીય કવિના મનની વાત બાકત થઈ છે. લક્ષ્યને તેમણે તપસ્વી કહી છે;—એ તપસ્વીનો માર્ગ અથવા એનું લક્ષ્ય આત્મમુખબોગ નથી, એનો માર્ગ કામદમન છે, અને એનું લક્ષ્ય કુમારસંભવ છે, જે કુમાર સમસ્ત કુ, સમસ્ત અમંગલને મારનાર છે, સ્વર્ગરાજ્યને નિર્વિધન કરનાર છે.

કાલિદાસનાં આ ત્રણે કાવ્યોની અંદરની વેદના જોઈને આપણે સ્પષ્ટ સમજ શકીએ છીએ કે તેમના સમયમાં ક્ષત્રિય રાજાઓ લક્ષ્મી બાબતમાં સંવચનમાં આર્થ આદર્શનું ઉદ્દેશ્ય કરીને કામનાનું અનુસરણ કરીને સમાજમાં ખરાબ પ્રજા ઉત્પન્ન કરતા હતા. આ સર્વના સકારી આકૃતને દૂર કરવા માટે શિવના જ્ઞાનેત્રના ક્રોધાગ્નિની જ્વર હતી, નહિ તો સમાજને દૈત્યરાજકતામાંથી બચાવવાનો કોઈ ઉપાય નહોતો. એટલા માટે કવિએ લક્ષ્મીને કંઈની સત્તામાંથી ઉગારીને શિવના નયોવનમાં આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

ગમે તેમ હો, કવિનાં આ કાવ્યોમાંથી ભારતીય લક્ષ્મીનો સાચો આદર્શ જેવો સમજાય છે, તેવો કોઈ ધર્મશાસ્ત્રમાંથી સમજાતો નથી. [એમાં એમણે વૃત્તિઓના આકર્ષણની સાથે ધર્મના હકનો સંમાન બતાવ્યો છે. પ્રકૃતિની પ્રાણુલીલાની અંદર જે સૌંદર્ય રહેતું છે, તેને તમણે લગારે ઝોધું મહત્ત્વ આપ્યું નથી, પરંતુ માણસની તપસ્વીના મહિમાને તેના ઉપર પણ વિજયવંત બતાવ્યો છે. કારણ કે માણસે પ્રકૃતિના બંધનમાંથી મુક્ત થવાનું છે, તે મુક્તિનું ચરીરી ૩૫ તે કુમાર—કુમાર જ મુક્તિસંગ્રામનો વિજયી વીર છે; સમાજને પાપમાંથી પરાભવમાંથી તે જ બચાવે છે]*

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે લક્ષ્મીમાંથી વાસનાને જે સંપૂર્ણપણે

દેશવટો દેસામા આવે, તો પછી દાપત્યમા પ્રેમને શી રીતે સ્થાન મળે ?

આ દેશનો જેમને સાચો પગિયમ નથી અને જેમની લગ્ન-પદ્ધતિ આપણા દગ્તા તફાત જુદી જ માતની છે, તેઓ શરૂઆતથી જ માની વે છે કે આપણાં લગ્નો પ્રેમહીન હોય છે. પરંતુ એ માન્યતા તફાત ખોટી છે તે આપણે પ્રત્યક્ષ જાણીએ છીએ. સાચો પ્રેમ નગ્નારીની સ્વેચ્છા સમતિથી કરેલા લગ્નોમા પણ સુખલ નથી હોતો, એના અનેક પુરાવા આપણને રોજ રોજ મળે છે.

આપણે લગ્નબંધનમાંનો જો સ્વીકાર કરીએ, તો એ વસ્તુ પણ સ્વીકારની જોઈએ કે માણસ એવી કોઈ પણ બંધનમાં કરી શકનાનો નથી, જોને લીધે લગ્નની પહેલા જો હેતુ નક્કી કરનામાં આવે તે સ્ત્રીપુરુષના સુદીર્ઘ વિનાશિત જીવન દરમિયાન અશુભ સત્ય બનીને દર્શી ગદે એટલા માટે જ તો બહાગથી આટઆટલી લોકોની શરૂઆત અને કાયદાના શાસનનો જામત પહેરે જોઈએ. પડે છે. આમ છતાં જો સમય પરંપરા પ્રેમના પાયા ઉપર બંધાય તો જ સાચો ગદી ગદે છે, તેને જો ધડીએ બહારના બંધન વડે બળજબરીએ બાધવામા આવે છે, તે ધડીએ તે અત્યંત અપવિત્ર બની જાય છે, તેના જેવું કુખ અને અપમાન માણસને મારે ખીજુ એકે નથી સતાવના કલ્યાણની જવાબદારીનો નિચાર કરીને માણસ આ બધું વેડી લે છે, પરંતુ આજે પણ કોઈ સમાજ એમ કહી શકતો નથી કે લગ્નના પ્રશ્નનું નિર્દોષ નિગાહરણ એ કર્યું છે બધે જ લગ્ન સમય બાધવો એ અનિશ્ચિનમા કપાયાન કરવા જેવું છે, ત્યાં પછી આકરિમત સુયોગ દુર્યોગને વશ થઈને કા તો તમિષે જવાનું હોય છે કે ઘાટે પહોંચવાનું હોય છે.

આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતા ભાગતરખી કહે છે કે લગ્નની શરૂઆતમા જ વાસના વેચને ગ્રીકાગ્વો નહિ એ જ સવામત છે. કારણ વાસના કલ્યાણનો વિચાર કરી શકતી નથી. એ કદાચ હશે,

પગ જે વાસના સામે યુદ્ધ મંડાવ્યું કે જે વાસના પ્રકૃતિનો સૌથી મહાન યોદ્ધો કે તે ત્યારે અખ ઉગામે ત્યાર તેને કે બુ રામી થકે ? ભારતે પ્રભુ હ, જે વાસના સીધુરુને જોડે ને, તેનું જોર અમુક ઉમરે સૌથી વિશેષ હોય કે એટલે જો લખ સપૂર્ણ રમે ગમાજની ઇચ્છા પ્રમાણે હજવા હોય તો તે ઉમર પહેલા જ રંગ પનાવી દેવા એ સારું છે ભાગ્યશાળી બાગ્યરંગનું આ જ કારણ છે

મને યાદ આવે છે કે કોઈ ગોપી દુરિયાજી અમલ જે સ્ત્રી દુરિયાજી પ્રી હતી કે આપણા દેશમાં જાહેર ગોચરની જમીન દિવસે દિવસે ગોડી થતી જાય, અને લીધે જ દોરેની એત્યાદ જગડતી જાય કે, ત્યારે તેમણે પ્રભુ હતુ કે વચકામાં યથેચ્છ હરે તો જ દે ને જોઈને એવો ખોરામ મળે એ પ્રત્યક્ષ જોડી, જ રિયાત પ્રમાણે અમુક અમુ જોગક ઉગાડીને તે જ દોરને ખારા આપવો એ જ વૈદ્યાનિક રીત કે અપત્ય-પ્રેમ વિશે પણ આપણા દેશમાં એવી જ ચર્ચા ચાલી હતી આપણા દેશ પ્રભુ હતુ કે એવંચાથી ઉલ્ભવેના પ્રેમ ઉપર આધાર ન ગણી સમય પ્રેમની પણ ખેતી કરી જોઈએ અને ગોની સંક્રાંતિ લગન પહેલાથી થઈ જોઈને સ્વામી નામે એક ભારનાની બાળ શબ્દમાથી જ બાનિકગો ભક્તિ મળે રીતે છે અનેકવિધ પ્રધા, વાગતા, નવ, પૂજન વગેરે દ્વારા એ ભક્તિને ડાક રીંગોના લાહીમાં પચાવી દેવામાં આવે છે ત્યાર પછી જ્યારે તેમને સ્વામી મળે છે ત્યારે તેને તેઓ બ્યક્તિ તરીકે નહિ પણ આમી તરીકે જ જુએ છે એ સ્વામી ઘણે અંગે તેમના મનની ગમે તે વસ્તુ હોય કે બહાગની વસ્તુ નથી હોતી વિચારણુદિ પાંચ થાય એ પહેલાથી જ અનિર્ણિત બ્યક્તિ ઉપર આ સ્વામીભાવનો આરોપ મૂકાને કારણે જે પતિગત સંસ્કાર દિવસે દિવસે તેમના તનમન ઉપર સત્તા જમાવી જેમે છે અનેકવિધ સેના અને બ્યવહાર દ્વારા એ સમગ્ર સદા બગવાન બનતો જાય છે

આપણા સમાજમાં સતી સ્ત્રીના માહાત્મ્ય સંબંધે પણ એક

પ્રકારનો સંસ્કાર પ્રચલિત છે. સ્ત્રી પ્રત્યે સાધ્વી ગૃહિણીરૂપે એક પ્રકારનો સક્રિયતાવ આપણા દેશમાં જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ સ્ત્રી-પુરુષ-પ્રેમ નામે જે એક સ્વાભાવિક હૃદયવૃત્તિ છે તેને અતિક્રમીને દામ્પત્યપ્રેમ નામે એક સામાજિક હૃદયવૃત્તિને સાધનાદ્વારા બંધી કરવાનો વિશેષ પ્રયત્ન આપણા દેશમાં છે. પરંતુ આપણે એ માનવું જ પડશે કે સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ લાગણીપ્રધાન (emotional) હોવાને કારણે આ દામ્પત્યપ્રેમ સ્ત્રીઓને જોડે સહજ થયો છે તેટલો પુરુષોને થયો નથી. પુરુષની દામ્પત્ય-એકનિષ્ઠાની જાગૃતમાં સમાજ જરા અનુભાવન આપે છે, પણ કશી આશા રાખતો નથી. એટલું જ નહિ, પણ સ્ત્રીની હયાતિમાં કે હયાતિ પછી એ એકનિષ્ઠાનું ઉત્સાધન કરવાની એકસ વિધિઓનો પણ કંઈ અભાવ નથી. તે ઉપરાંત અવિધિપૂર્વક ઉત્સાધન કરે તો તેને સખ્ય કરવાનો સામાન્ય પ્રયત્ન પણ જોવામાં આવતો નથી. ખરું જોતાં એકપક્ષે અતિશય કડકાઈ કરવાને કારણે જ બીજે પક્ષે સિધ્ધિલતા સહેલી બની ગઈ છે.

આથી ભારતીય લગ્નનો વિચાર કરતી વખતે એ બાબતું જરૂરનું છે કે એ લગ્નમાં સ્ત્રીપુરુષના અધિકાર સરખા નથી. અહીં અધિકાર એટલે હું બાળ અધિકાર કહેવા નથી માગતો. આ અસમાનતાને લીધે સ્ત્રીના આરિત્રમાં હીનતા લાખલ થઈ શકે. પણ તે થઈ નથી, તેનું કારણ એ છે કે સ્વામી તેને મન એક આઈડિયા —લાવના છે. વ્યક્તિની આગળ તે પશુબળથી ઝૂકી પડતી નથી, પણ આઈડિયાની આગળ ધર્મબળથી તે આત્મસમર્પણ કરે છે. સ્વામી જે સહૃદય માણસ હોય તો સ્ત્રીના આ આઈડિયલ પ્રેમની શિખા તેના ચિત્તમાં પણ સહેલાઈથી સંચારિત થાય છે. આપણે આનું ધણીવાર જોયું છે. આ આઈડિયલ પ્રેમ જ ખરો મુક્ત પ્રેમ છે. એ પ્રેમ પ્રકૃતિના મોલબધનની ઉપેક્ષા કરે છે.

આપણે એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે ભારતના સમાજે ધરને પણ ચરમ સ્થાન આપ્યું નથી. મુક્તિની શોધમાં એક દિવસ

ધર્મેના પગ ત્યાગ કરનારો છે, એ જ એનો ઉપદેશ દત્તો ભાગતનો ઉદ્દેશ ધર્મે પણ મુશ્કિલપથનું મોપાન બનાવવાનો હતો સત્તાનો ઉમંગલાયક થતા આજે પણ આપણા દેશમાં અને ગૃહ-શ્રેણી ધર ઝોડીને તીર્થવાસ કરે છે ભાગતની સમૃદ્ધિમાં આ એ ત્વતોચિરાધ મહેનો છે એ જાજૂથી એ સન્નૃતિ ગૃહ-પ્રધાન ન, અને એ ગૃહ માણસની સાથે પોતાનો સબંધ અન્યતઃ વ્યાપક બાવે નીમરે છે ખીછ બાલુથી ભાગત વળી આત્માની મુશ્કિલને લક્ષમાં ગણીને સધળા સબંધો એકેએક તોડી નાખવાનું મહેલ સબંધો સ્વીકારવાનું કહે છે તેનું કાગળ એ છે કે તેમાં ધર્મને પમાડ ન થાય તો ઉત્તીર્ણ થયા નહિ કહેરાય. માણસના મનમાં જે બંધો આભાવિક વૃત્તિઓ રહેલી છે, તેનો ક્ષય કરવો હોય તો પણ તેને વાપરી નાખવી જોઈએ આ વાપરને નિરૂત્તિભાગ નિયમિત પ્રીતિ ત્યારે પ્રકૃતિના બંધને કાપવા એ દિનસ સહવિત થાય. બૌદ્ધધર્મની સાથે બાહ્ય ધર્મનો એ જ તફાવત છે પ્રકૃતિના શાસનની બામતમાં બૌદ્ધધર્મ શરૂઆત થી જ ચૂસ્ત અરાજમતાવાદી છે

ભાગતના સમાજની મુશ્કેલી એ કે આરે બાજુથી અતિશય યતનપૂર્વક સાચવવામાં ન આવે તો જે સમાજ વિખેરાઈ જાય એમ છે મગલ્ય એ સમાજની વિચારબુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખવાની હિંમત આવી નથી, એણે આચારનું એકાત્મ્ય રાખ્યું નીમરું છે, મુખ્યત્વે પ્રીતિ એનું બંધન અદગની સિગએ અને આપુઓનું નથી, પણ બદાગના થીમડાઓનું છે એટલા માટે જદાના સાવરાની બામતમાં એને આટલી બંધી સાવચેતી ગણી પડે છે બદાગના બંધના ગાડ ગમેને બદાગના જગત જોડના આધાતથી છટી તથ એ કાગલે તેને હાગનો આટલો બંધો ભય લાગે કે પણ આજે મધ એ સાવચેતી ચાને એમ નથી સમુદ્રની આ બાજુના લોકોને તે બાજુ જતા અટકાવી સમય પગલુ તે બાજુના લોકો ત્યારે આ બાજુ આની પડે ત્યારે શું થાય ?

નવું શિક્ષણ, નવા મત, નવી રેવો બાધ લાગેવા પૂરની પેઠે ભાગત ઉપર આનીને પડઝાયા છે જે બધી માન્યતાઓ તેના સમાજના મતભેદ હતા, તે બધી માન્યતાઓમા ગેજ રોજ નાના મોટા છિદ્રો દેખા દેતા જાય છે મત અને માન્યતાનું પરિવર્તન એ તો અદગની વાત યદ્યપિ, પરંતુ બદલાવનું પ્રમણ આક્રમક આર્થિક છે અત્ર પૂરતું ન હોય તો બહુ સમઘર્ષિદિષ્ટ સમાજના નિયમો કદી પાળી શકાય જ નહિ પાઠ્ય સમાજના મત અને માન્યતાઓનો ધોધ જેમ જેમ દિવમે દિવમે આપણા ચિત્ત ઉપર આવીને પડે છે, તેમ તેમ આપણા અંતરનો ધોધ પણ અનેક શાખાઓ વાટે પરદેશ તરફ વહે છે આથી આપણા દેશના માણસને ખૂબ કડકાઈથી પોતાના વ્યક્તિગત માર્ગનો વિચાર કરવો પડે છે કેહો, જ્યારે પોતાના ઊત્તરતા લોકોને કાળે કાઈ પણ સંસ્કૃતિનો પોતાના આદર્શને અનુસરવાનો હિસાબ મદ પડી જાય છે, અને તે યત્નરત શ્રદ્ધાના બધિયાગ ખામોચિયામા લપસી પડે છે, ત્યારે તેના એ અસિદ્ધ ગહેતા આદર્શનું અવસ્થાબાદી અનિષ્ટ પરિણામ તેને મહાત દરે છે પ્રત્યેક ચેતનમય કોષ આગળ તેના પોતાના આક્રમણી નીપજેલા નિર્ગર્થક તત્ત્વો સતત ઉપસ્થિત થતા રહે છે, જેનો નિકાલ કરવાના કુદરતી સાધન તેના ચેતનગગને, બધા સુધી તે સક્ષિત હોય છે ત્યાં સુધી, મળી રહે છે. પણ, ચેતનમય ઓસગયા માટે છે ત્યારે બહાગની નર્ટિય યુક્તિઓ અપનાવવાથી કંગો લાલ થતો નથી, કેમકે તે દુર્બળતા અને અસ્વાસ્થ્યના નવા પ્રમણ ન ઉપમને તો એ એના મદજા આપારોને વધુ નગમતા તો પાડે જ કે થોડા વખત માટે અબ્યુદય પામીને અદ્યત્ત યદ્યપિ જનારી સંસ્કૃતિઓ તે જ હોય છે, જેમણે પોતાનામાંથી નીપજતા ઝેરી (toxic) તત્ત્વોને વળગી રહીને અને પોતાની તત્ત્વમય પૂરતી જરૂરિયાતને કાળે કુદરતે બક્ષેલી સાક્ષરશીની પ્રેરણાને દાગી દઈને આત્મહત્યા કરી હોય છે

દરેક ધર્મો સામાજિક પરિધિ દિવમે દિવમે શકેડા થતો

ગાય છે. તેથી એક સમયે એ સમાજમાં જે બધા મનોભાવના વિદ્યમાને માટે અનેકવિધ અવકાશ હતો તે આજે ન રહેવાને લીધે તે બધા મનોભાવો નિર્જીવ જેવા થઈ ગયા છે, આમ છતાં સમાજનું કાકું હજી પૂરેપૂરું જલ્લાયું નથી. એટલા માટે આજકાલ આપણે સમાજની બધી જ મુશ્કેલીઓ પેડીએ છીએ, છતાં તેના લક્ષ્યને સ્વીકારી શકના નથી. એને લીધે આ પ્રમૂલ બાધામૂલ સમાજમાં માનુષ્યના પરાભવનો કંઈ પાર નથી. આપણું પરિવારબંધન સૌથી વધુ ભયંકર બંધન બની ગયું છે. પોતાની બહુ વિચિત્ર જટિલ જાગમાં તેણે માનુષ્યને વિશ્વભ્રમમાંથી ફાંસીને જકડી રાખ્યો છે. આપણે જેમ જેમ વધારે કૌટુંબિક થતા જઈએ છીએ તેમ તેમ વિશ્વના વ્યવહારો મટી નાસાયક બનતા જઈએ છીએ. કાગળ કે આજના વખતમાં જે તદ્દન ધરકૂકડી જેવા હોય છે, તેઓને સદા હડી જતું પડશે. આપણે તો એક દિવસ ધર છોડવાનું છે એમ જાણીને જ ધર માંડ્યું હતું. પણ આજે તો આપણે બીજું બધું જ છોડ્યું છે, કેવળ ધર જ રહ્યું છે. જેઓ સ્વાતંત્ર્યપ્રિય હોય છે તેઓ સ્વાતંત્ર્ય સાચવવા માટે જ શક્તિનો સંચય કરે છે, અને આખરે તેઓની શક્તિ જ તેમના સ્વાતંત્ર્યની મરદન ઉપર ચડી બેમે છે. આપણા દેશમાં એમ જ થયું છે, આપણે મુક્તિના પ્રેમને વશ થઈને બંધન સ્વીકાર્યાં હતાં, આજે બંધનના પ્રેમમાં મુક્તિ ખોઈ બેઠા છીએ.

જે નદી જાંડી હોય છે તેમાં જ વહાળો ચાલી શકે છે, તેની જાંડાઈ જ તેને ઉત્તોર્ણ થવામાં મદદ કરે છે. પરંતુ પાર જીનરવાની બધી વ્યવસ્થા બે નાસ પામે તો આ જાંડાઈ જ દુસ્તર થઈ પડે છે. ધરને જ્યારે પાર જીનરવાની વાત હતી ત્યારે માર્કસવાદની ઉદાર ગંભીરતા જ મદદ કરતી હતી, પરંતુ આજે જ્યારે પાર લઈ જનારી નાવડી બંધ થઈ ગઈ છે, ત્યારે એ ગંભીરતા જ માણસને ગળી ગય છે, તેને તારતી નથી. તેની આસા આકાંક્ષા અને શક્તિને પોતાને તળિયે

હુબાડી દે છે એક મમયે ભારતનો તપની ગૃહસ્થ હતો, કાગળ ગૃહ તે વખતે સુખિમાર્ગમાં અડચણ પ નહોતુ, આજના ભારતમાં કોઈપણ પ્રજારની મહાન તપસ્યા કરવી હોય તો ગૃહત્યાગ કર્યા સિવાય બીજો માર્ગ નથી, તગલ, ધર એક ખાડા જેવું બની ગયું છે આજે ભારતની દુર્ગતિનું મુખ્ય કારણ તેના ગૃહસ્થની ગૃહીરતા છે અર્થાત્ ગૃહની મામણીઓ એકી પ્રમુખ અને અન્યકરિય હોય છે કે તે માણસની સમગ્ર મક્કિતને આગળે તળિયા તરફ જ લઈ જાય છે, ધાન તરફ નહિ. આ ગૃહસ્થના વમનમાં રોજ રોજ ભારતની મોતી મોતી નૌકાઓ ફૂલી જાય છે એજ આપણી સોંપી વધારે દુ સહ ‘દેજી’ છે ઉપલક્ષ્યને લક્ષ્ય બનાવી દેવું એનું નામ જ નાનાને મોટું બનાવી દેવું જે માર્ગનેજ મમન બનાવી દે છે તેના જેવો દરિદ્ર બીજો કાણુ હોય? જ્યારે વર વિશ્વનો અધિકાર કરવાની કમનણી પામવાનું ગયાન હતું, ત્યારે ધનની માગણીથી માણસ નાનો નહોતો બની જતો આજે હિંદુ સમજમાં એ માગણી પોતાના અર્થની વ્યાપ્તિમાં અત્યંત મોટી બની ગઈ છે એટલે તે માણસને અત્યંત નાનો બનાવી દે છે આપણે જે ત્યાગ વિશ્વ વિધાતાને મળે એ જોઈએ તે ત્યાગ ક્ષણેક્ષણે ધરના ઉદેશતા ચોરી લે છે, એ નોગી કમૂલ કરીને જેઓ આરામથી રહેવાને ટેરાઈ ગયેના છે તેઓનું આત્મ વિશ્વસમાજના ગુનામખ્યાનાગણ છે આજે ભારતનાસી વિશ્વસમાજના લગ્નચેલો છે, ગૃહસ્થના અચન અધ-કારમાં તે અક્રિયનને દેશવગે મળે એ છે ત્યા પોતાનો દીવા પેના વીને, પોતાના દેવની વેદો તૈયાર કરીને કદાચ બી પોતાનું ગૌરવ સાચવી ચે શકે પરંતુ પુરુષ તો અર્ધ કેલી જેવો છે, અર્ધ તેને આજો વખત પોતાની જાનને જીવી જતી પડે છે! પુરુષની આત્મ વિશ્વનિના તે અપવિત્રીત અસાદના ભાગ્યી સમસ્ત ભારતવર્ષ આજે લાયકો છે.]^૧

આટલા દિવસ સુધી ભારતના સમાજના જે આધાર ઉપર

તેની લગ્નપ્રથા પ્રતિબિંબ હતી, તે આધારને સહી લાગરાને લીધે લગ્નના મુગમા ગેદી બાવનાઓ અને તેના વ્યવહારમાં કોઈ મેળ ગયો નથી એક વર્ષ અત્યયુગ સત્યયુગ ઝગિને જૂઠા પાડ્યા ૨૨ ૧, પણ તે દુઃખભર્યા પોગાને સત્યયુગ જ્યાં આપતો નથી. હવે નવેસરથી વિચાર કે રાનો વિગ્નાને મદદ કરાનો, અને વિશ્વનોમ્ની માથે વિગ્ના અનુભવનો મેળ માધી વિચારવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે

સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે પ્રકૃતિને જે વિચ્છેદ થોડો ગાખો છે, તે વિચ્છેદના આમરમાં એ પ્રતિ શક્તિ સર્જક અને વિવિધ આશિષુ લીના ખેતતી હોય કે જે શક્તિ સહાર પણ કરે છે અને સર્જન પણ કરે છે એ શક્તિ પડદા પાછળ રહીને આપણી ચિત્તવૃત્તિ ઉપર ઉદ્બોધન મત્ર ચલાવ્યા પ્રેરે એની પ્રમુખ ક્રિયામાંથી જે આપણે અમાજને વચિત ગાખીએ તો તેથી સમાજને સવામત બનાવી સમય એમાં શક નથી, પણ તે સાથે જ તેને નિસપદ પણ બનાવીએ છીએ પુરુષના ચિત્ત ઉપર અીઓનો જે પ્રભાવ થયે છે તેને આપણા દેશમાં શક્તિ પ્રેરે છે એટલે કે તેનો અભાવ ચના સમાજમાં સર્જન ક્રિયા નિર્જીવ બની જાય છે આથી અન્ય સ્થામાં માણસ નિસ્તેજની જેરે મતાનુચ્છિક થઈ જાય છે ત્યારે તે અને વિવિધ અક્રિય ચિત્તવૃત્તિ ઉપર અધિમત્ર ધરાવી શકે છે પણ તેના સક્રિય ગુણો તે ખોઈ ખેંચે છે આપણા દેશમાં લગ્નની જે વ્યવસ્થા પ્રચલિત છે અને સ્ત્રીપુરુષના સબધો જે રીતે નિયતિ કરવામાં આવેલા છે તેને લીધે સ્ત્રીપુરુષની વચમાં મર્પ મળતી આ શક્તિને લેશ પણ અવકાશ ગહેતો નથી મરણ આપણો સમાજ સક્રિય શક્તિથી દૂર છે તેણે અચન મિતિ ધમ્મી હતી એનું અક્રિય ગુણોની કળનશીમા જ તે આટલા દિવસ ગત હતો આજે એકાગ્રેક જગીને જુગો છે તો બહારના આધારથી પોતાનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ જ તે ખોઈ ખેંચે છે એટલો વિચાર કરવાની પણ

તેની શક્તિ નથી કે, તેની દુર્બલતા તેના પોતાના સમાજમાં જ રહેલી છે, બહારના કાઈ આકસ્મિક કારણને લીધે નથી.

દરેક સમાજને જ જુદે જુદે કારણે પ્રકૃતિની વ્યવસ્થા સાથે યુદ્ધ કરવું પડે છે. મનુષ્યની સંસ્કૃતિ એ યુદ્ધમાં જીતેલું ધન છે. આપણા સમાજની આ લડાઈ અત્યંત ધન્યોર હતી એટલે આપણા સમાજમાં રસ્તા કરતાં વાડ વધારે છે. એને માટે ઊચિત કારણ નહોતાં એમ માનું કહેવું નથી, પરંતુ એ ખુલાસો કારણ નાખૂંદ થયા પછી પણ તેના બચાવ નહિ કરી શકે. જે વાડ હમેશાં રસ્તા શોધીને બહારના અટકાવે છે, તે વાડ માણસને પોતાને પણ અટકાવે જ છે.

એવું લાગે છે કે અસાર જે યુગ આવ્યો છે, એ યુગમાં માણસ પ્રકૃતિ સાથે નિરતર યુદ્ધ કરી કરીને વિજયી થવાની દુરાશા છોડી દેવાનો વિચાર કરે છે. હવે તેણે એવો સંકલ્પ કર્યો લાગે ■ કે સંધિ કરીને શાંતિ મેળવવી. નહિ તો કેમે કરી આ લડાઈ પૂરી થવાની નથી. આ સંધિ કરાવવાનો જાર વિગાન ઉપર છે. બધા જ સમાજની લગ્નની પ્રથા તે જૂના કાળની છે, નવારે જીવનની પાસાંમેન્ટમાં માણસ પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ 'આપોઝિશન બેન્ચ' ઉપર બેસીને પોતાની 'શક્તિનું' પ્રદર્શન કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. પ્રકૃતિ ડગલે ને પગલે એવું વેર વાળતી આવી છે. પ્રાકૃત ધર્મ અને માનવ ધર્મ વચ્ચે હજી સુધી કાઈ સતોષકારક સમાધાન થયું નથી. એટલા માટે લગ્ન વગેરે આત્મીયતમ અનુષ્ઠાનોમાં અંતરની ત્રુટિ બહારનાં બધન વડે પૂરવાનો જોમ જોમ પ્રયત્ન ચાલે છે. તેમ તેમ અંતરના સત્યને અપમાનિત કરી માણસના સૌથી મોટા સંબંધની દુર્ગતિ કરવામાં આવે છે.

[લગ્નની સામાન્ય સ્થિતિ અંગે એક વ્યક્તિગત ભારતવાસી તરીકે મારો ફાળો હું અંતમાં રજૂ કરવાની રજા લઉં છું.] +

માનવ-સામ્રાજ્ય બે સહિષ્ણુઓ જગાવ્યુનાની જેમ મનેડી
કે, તેમ તો પ્રાકૃતિક મનુષ્યની મતાનસહિ અને નીચા મામાનિક
મનુષ્યની સરૂતિ-દૃષ્ટિ એક પ્રાણુનો પ્રેશ કે બીજે મનનો પ્રેશ
છે આ બંને સહિમાજ સ્ત્રી અને પુરુષ બનેનો રોગ ગ્રહેનો કે
જાણુ મહિમાત્મા દૈતની લીના વિસ્તરેની કે પગલુ આ રોગનો
પ્રમાણ બને સહિમા જુલો જુલો કે

સત્તા ૧-સહિમા પુરુષની જવાબદારી ગોળ કે છત્ર અપગિદાર્ય
કે નારીના પ્રમાણમા અક્રિય નીજમા પુરુષના સક્રિય બીજે પ્રાણુમ અનન
કરી દોષા પાછીથી અર્ધધાગણુ અને સત્તાન-પ્રસન્નો મુદીર્ધ બાગ
સ્ત્રીની ઉપર કે મનિ દુષ્ણ તેલેજ હિમવવાનું કે

મજનનમા પુરુષનુ પ્રોજન પ્રમાણમા ઓછુ હોવાને લીધે જ
કીટપનગોમા ધગી વાગ માદા અનાવસ્થક નગને ભારી નાખે છે
પણુઓમા પણુ નગના સ્વભાવમા જે છર્ખાપગાયણુ કૂટતા ગ્રેરી છે,
તેને લીધે નગની મજમા ઓડી ગ્રે કે એ ઉપગ્રી મામિન થાય
જ કે છર્ખાપગાયણુની દૃષ્ટિએ જોતા સહિમાર્થમા પુરુષનુ પ્રોજન સ્ત્રીના
કૂટતા ઓછુ છે

માણુમમા મન પ્રકૃતિએ મહત્વ પ્રાપ્ત થ્યું ગોટન મસાગમા
પુરુષને પોતાનુ યથાર્થ ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવાનો અરમશ મળ્યો જે
પ્રાણપ્રકૃતિ અત્યાગ મુધી સ્ત્રીને પ્રાધાન્ય આપની આરી દની તેની
જ જવાબદારીના બંધનમા બંધાઈ રહીને સ્ત્રી બ્યારે પોતાના મમમા
મૂલ્યાર્થ સ્ત્રી ત્યારે પુરુષ મન પ્રકૃતિની ઉપજનાને લીધે માનવસહિના
અનેમવિધ મોગમા પ્રજ્ઞ થઈ સમ્યો પુરુષે પ્રવશમાવે પોતાની
આવસ્થાના જોની કે વા માંડી

સાકળાતમા આ સહિ જ્યારે અત્યંત વધારે પ્રાધાન્ય પામી
તતી ત્યારે સપ્રકૃતિના પ્રારભમા સ્ત્રી પ્રમાણમા અનાવસ્થક જ મનાતી
દની એમ્બુ જ નદિ સ્ત્રી એ સહિમા પળે અશે બાધ રૂપ પણુ

ગણાતી હતી. કારણ સ્ત્રીનો સંસાર પુરુષના અન્વેષણથી જ મનને પાંચી રાખવા માગે છે. સંસ્કૃતિના સર્જનમાં સ્ત્રીની આ ઝોળી ઉપયોગિતાનું અગૈરવ આજે પણ તેને માથે ચોટેલું જ છે. એ જ કારણે આજે વિદોહી સ્ત્રીઓ પ્રાણસક્રિયાની જવાબદારીને ગૌણ ગણીને સમાજરચનાના કાર્યમાં પુરુષની સમાનતાનો દાવો કરે છે.

પરંતુ બહારથી કૃત્રિમ પ્રયત્નો દ્વારા અવકાશ જોએ કરીએ એટલે કંઈ અવકાશ મળી ન જાય. સ્ત્રીની પ્રકૃતિમાં જે હૃદયવૃત્તિઓનું પ્રાબલ્ય છે તેને બહારથી હાંધી કાઢી નહિ સુકાય. તે હૃદયવૃત્તિઓ સ્વાભાવિક રીતે જ ચાલવાની અભિભુખતાવાળી નથી, પણ વળગી રહેવાની ઈચ્છાવાળી છે. એટલા માટે સ્થિતિમાં જે સંપત્તિ રહેલી છે, તેની સાધના કરવામાં જ સ્ત્રી સાર્થકતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ગતિવાન કાર્યોમાં જો તે બેઠે બેઠે જાય, તો પોતાની પ્રકૃતિની સાથે તેને લડાઈ થશે અને તે નિરંતર યુદ્ધનો વિશેષ સહન કરીને પુરુષોની સાથે હરીફાઈમાં તે કદી પ્રધાન સ્થાન પામવાની નથી.

પણ પુરુષ જેમ પ્રાણપ્રકૃતિના પ્રદેશમાં લાંબા વખત સુધી નીચલે સ્થાને રહીને આખરે મનઃપ્રકૃતિના પ્રદેશમાં પ્રાધાન્ય પામ્યો, પોતાની પ્રમાણમાં ઝોળી આવશ્યકતાના કક્ષકને ઘોઈ નાખી શક્યો, તે જ પ્રમાણે સંસ્કૃતિનો પણ એવો એક જિવો થર છે, જ્યાં સ્ત્રી પોતાનું ક્ષેત્ર ફર કરી શકે. તે થરને શું નામ આપવું એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે;—આધ્યાત્મિક સંબંધના અર્થ વિશે અનેક ચર્ચા ચાલ્યા કરે છે, પરંતુ નાજુકે હાલ સુરત તો હું એ જ નામ સ્વીકારું છું.

હૃદયવૃત્તિની એક પેટાપેદાશ હોય છે, તેને આપણે માધુર્ય કહી શકીએ. એ માધુર્ય પ્રકાસના જેવું છે, એ એક પ્રકારની શક્તિ છે. એને આપણે સ્પષ્ટ રીતે અડીપકડી કે માપીએથી શકતા નથી—પરંતુ એનું અમૃત પામ્યા વિના મનઃપ્રકૃતિનું કાર્ય પૂર્ણ સફળતાને

પામતું નથી ઠાડના મગિયા માટીને આધારે જીભા રહે છે, માટી-માટી ખાદ્ય અને રમ મેળવે છે, એ જાંથી વસ્તુઓનો જગડો દિવાન ફગી રાકાય પણ સૂર્યના પ્રભાસને એ પ્રમાણે ચોક્કસ દિશાના આગ્રામા ગુરુ નહિ કરી રાકાય, પણ જ્યાં તે પ્રભાસ એ સક્રિયતા સચાગ ન કરે તો ઠાડની જાંથી પ્રતિજ્ઞ થઈ જાય.

પુરુષના મર્જનકાર્યમા નારી-સ્વભાવના આ અનિર્વચનીય માધુર્યે સદા સાથે આપ્યો છે એ જગતે ચદે એવો નથી હોતો પણ અપરિદાય હોય છે પુરુષના ચિત્તને નાગીનુ આ પ્રાણુવાન માધુર્ય અદ્યખાનેથી સક્રિય ન બનાવે તો તે પોતાનું પૂર્ણ ફળ નહિ ફળાવી શકે વીગતું વીગત, કર્મવીગતો કર્મોદ્યોગ, મનાસગતું કપાસર્જન વગેરે સરકૃતિના જ્યાં મોટા મોટા પ્રયત્નોની પાછળ નારી-પ્રકૃતિની ગૂઢ પ્રેરણા રહેલી હોય છે.

નારીના મે સ્વરૂપ છે, એક આત્મરૂપ અને બીજું પ્રેયસીરૂપ માનારૂપે નારીની જે સાધના છે તેની વાત હું પહેલાં કરી ગયો છું એ સાધનામા સત્તાનનું નહિ પણ મુસતાનનું મર્જન કરવાનું હોય છે, એ મુસતાન વસ્તીમા વધારો કરવા માટે નથી હોતા, પણ માનવસસામ્માના પાપોને, ક્રુદ્ધિઓને, અપૂર્ણતાઓને છૂતના માટે હોય છે પ્રેયસીરૂપે તેનીસાધના પુરુષના જ્યાં પ્રમગની ઉત્તમિ માટેના પ્રયત્નોને પ્રાણુવાન બનાવવાની હોય છે જે ગુણરાગ એ કાર્ય સાધી રાકાય છે તેને મે પહેલાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે માધુર્ય કહે છે એ વાત પણ હું કહી ગયો છું કે જાગૃતવર્તમા એ માધુર્યને સક્રિય કહે છે.

‘આનંદનદરી’ નામે એક કાવ્ય સકરાચાર્યને નામે ચડેલું છે તેમા જેમની સ્તુતિ કરવામા આવી છે તે વિચ્છિન્ના મર્મમા રહેલી નારીસક્રિય છે, તે સક્રિય આનંદ આપે છે એક જાણુ વિચ્છિન્ને જેમ આપણે અણુએ છીએ, તેના ઉપયોગ કરીએ છીએ, તેમ જીજી

આજુ આપણે વિશ્વની સાથે અહીંકે તુમિનો સળધ છે વિશ્વને આપણે જનશ્રીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે વિશ્વમા સત્યનો આવિર્ભાવ છે વિશ્વમા આપણને તુમિ મળે છે, તેનું કારણ એ છે કે વિશ્વમાં આનંદ પ્રગટ થયો છે ઋષિઓએ કહ્યું છે કે આ વિશ્વન્યાપી આનંદનો જ વત્તાઓછા પ્રમાણમા બધા જીવો ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તે ઉપભોગ કરે છે “સોદોન્નચાત્ત ક પ્રાપ્ત્વાત્ત મદેષ માતસઃ જ્ઞાનન્દો ન સ્વાદા” એ આકાશને ભરી દઈને આ આનંદ ન આપેનો હોત તો કોઈને પણ જીવવાનો ઉત્સાહ ન હોત અગ્રેજ કપિ શેલિએ “ઇન્ડનેઝિયન બ્યૂટી” નામે પોતાની કવિતામા જેની મૃતિ કરેલી છે, તેની સાથે આ સર્વવ્યાપી આનંદનું મને ઐક્ય કેળાય છે. વિશ્વગત આનંદનો આનંદલહરીના કવિએ નારીભાવે જોયો છે એનો અર્થ એ થયો કે તેમના મત પ્રમાણે માનવ સમાજમા આ આનંદ-સમિતિનો વિશેષ આવિર્ભાવ નારી-પ્રકૃતિમા થયેલો છે એ આવિર્ભાવને આપણે માધુર્ય કહીએ છીએ માધુર્યનો અર્થ ક્ષેત્ર લાનિત્ય ન સમજે એની સાથે ધૈર્ય-ત્યાગ-સમયયુક્ત ચારિત્ર્ય, સહજ છુદ્ધિ, સહજ નૈપુણ્ય, વિચાર, બુદ્ધિ, ભાવ અને ભગીમા શ્રી, વગેરે અનેક ગુણો ભગેમા છે, પરંતુ એના મૂલ કેન્દ્રબલમા આનંદ ગહેલો છે, જે પ્રકાશની જેમ સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાને સહા વેગતો ગહે છે, ફાન કરતો ગહે છે

ત્રેપસીરૂપિણી નારીની આ આનંદશક્તિને પુરુષે લોભને વશ થઈને પોતાના વ્યક્તિગત લોભને માર્ગે જ આજ સુધી મોટે ભાગે વેડી નાખી છે, વિકૃત કરી નાખી છે, અને તેને સ્વિચ્છ પતિની જેમ પોતાના ઇર્ષ્યાવિદિત સકુમિત ઉપયોગમા રૂંધી રાખી છે આને કીધે સ્ત્રી પણ પોતાના અતરમા વચાર્થ સંગિતનું પૂર્ણ ગૌરવ અનુભવી શક્તી નથી સામાન્ય મર્યાદામા મનોગ્જનની ગમત કરવી પડતી હોવાને કારણે ક્યારે ને પગને તેના વ્યક્તિત્વનું ગૌરવ ધવાય છે. એ જ કારણે માનવસમાજમા વિશાળજ્ઞેવમા નારી પોતાનું સાચું

સ્થાન પામી શકી નથી એટલે જ આજે તે ગ્રામીણ માનવવાના પ્રવાસમાં પૌરુષ પ્રાપ્ત કરવાની દુશ્વરતા પાળી પડે છે. અત્યુચી દીવાલોમાંથી બહાર આવી ગેરમાર્ગે આવી મુક્તિ મેળવી નથી તેની મુક્તિ એવા એક સમાજમાં રહેલી છે જેમાં તેની સ્ત્રીશક્તિ, તેની આનંદશક્તિ પોતાનો ઉચ્ચતમ પ્રશસ્તતમ અધિભાર મર્મન પામી શકે પુરુષને જેમ પોતાના વ્યક્તિગત ધધાને અતિક્રમીને પશુ વિધ્ન ક્ષેત્રમાં પોતાને નિજા કરવાનો અવકાશ મળ્યો છે, તેમ ત્યારે ધનની બદલાવ પશુ સમાજગ્રામીણના કાર્મમાં આવીને પોતાની વિશેષ શક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં કમી અડચણ મેળવી નહિ, ત્યારે માનવસંસારમાં સ્ત્રીપુરુષ સાથે મિલન થઈ શકે તે પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી જે લગ્નપ્રથાઓ આપતી આવેલી છે, તેમાં સ્ત્રીપુરુષના એવા પૂર્ણ મિલનના માર્ગમાં અને બાધાઓ મેળવી છે, અને એવા માટે જ પુરુષ સમાજમાં સ્ત્રીશક્તિનો આટલાટનો અપ્રત્યક્ષ અને આટલાટની વિકૃતિ થઈ ગયા છે અને એવા માટે જ પુરુષ આવીને નાધરા જતા સ્ત્રીને જ પોતાનું દલનમ બધન બનાવી મૂક્યું છે લગ્ન આજે પશુ બધા જ દેશોમાં જોવાયતા પ્રમાણમાં સ્ત્રીને કેદમાં રાખવાના પાત્રમાં સમાન જ છે નેના પહેરેગીરની ઝાતીંગે પુરુષ-પ્રમુલની અપરાધ બાધેલી કે આથી બધા જ સમાજમાં સ્ત્રી પોતાની પ્રકૃતિની પરિપૂર્ણતાદ્વારા સમાજને જે અશ્વર્થ આપી શકે તે આપી શકતી નથી, અને એ જોણવાના કૈન્યનો જોળો બધા સમાજને જ વહેરો પડે છે.

[આ માધુર્યની શક્તિ સમૃદ્ધિની પ્રાથમિક અવસ્થામાં કામી નજરે ચડતી નથી, અને જોણ્યાવે પોતાનું કાર્મ કરે છે તે વખતે સુદૃઢિયદવગેરે ઘમસાણના કાર્મમાં એ શક્તિની કિંચ અણ અનુભવી થઈતી નથી. પરંતુ માનવસંજ્ઞતા બધારે આધ્યાત્મિક અવસ્થાઓ પહેાગે છે, એટલે કે ત્યારે માણસ માણસ વચ્ચેના વિચરેડ કરતા માણસ માણસ વચ્ચેના મિલન જ મહત્વનું ગણવાનો વખત આવે છે, ત્યારે સ્ત્રીની માધુર્યશક્તિ જોણ્યાવે નહિ પણ અપ્રત્યક્ષ પોતાનું

કાર્ય કરવાનો અવકાશ પામે છે. ત્યારે પુરુષના શુદ્ધિતાનની સાથે નારીના હૃદય-ભાવનું સમાન મિલન થાય તો જ સંસાર ટકી શકે છે. ત્યારે બંને વચ્ચે જે પાર્થક્ય છે તે પાર્થક્ય દૂર જ બને જણ સંસ્કૃતિસર્જનના એક મહાન ગૌરવનાં સરખાં ભાગીદાર બની શકે છે. ત્યારે તે પાર્થક્ય પરસ્પરની વચ્ચે ઉચ્ચનીચનો ભેદ ઊભો કરતું નથી.] *

આજે પણ માનવ સંસ્કૃતિમાં એ આધ્યામિક પ્રયોજનનો ખરાબર સ્વીકાર થયો નથી. એટલા માટે, લગ્નમાં આજે પણ સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ સાચો થયો નથી. આજે પણ એ દ્વન્દ્વમાં કંઈને કંઈ વિશેષ અને કોઈને કોઈ પસંદ અપમાન રહેલું છે. એથી આજે પણ લગ્નમાં શરીરબળ પોતાનું સ્થાન ઊંડા તૈયાર નથી, સ્ત્રીપુરુષની વચ્ચે ઈર્ષ્યા અને વહેમના તરંગો સદા ઊઠ્યા જ રહે છે, એટલા માટે જ માણસની સૌથી મોટી કુખ કુર્ગતિ, મોટું અપમાન અને ઝાનિ સ્ત્રીપુરુષના આ લગ્નમાંથી પેદા થાય છે. પરંતુ જેઓ માનવ સમાજમાં આધ્યાત્મિકતાનો સ્વીકાર કરે છે, તેઓ લગ્ન સંબંધને સામાજિક પાશવબળના અત્યાચારમાંથી મુક્ત કરી સમાજમાં પ્રેમની શક્તિને સાચી રીતે ફેલાવવાનો ઉપાયોત્તમ કાદમે, એમાં મદદ નથી. [લગ્નના અનુક્રાંતમાં હજારો બધી પ્રથામાં, ત્રિવાળેમાં, અને કાચડાઓમાં આપણે જગતી યુગમાં જ છીએ, એટલે લગ્ન આજે પણ સ્ત્રીપુરુષના મિલનને ખૂણું કપાલુકે પ્રગટ કરવાને બદલે તેને ઘડી રાખે છે, એટલા માટે જ આપણા દેશમાં કામિનીદાસ્યને દ્વન્દ્વ સમાસના સ્વમાં ગૃહીને સ્ત્રીનું હલકી ભાષામાં અપમાન કરતા પુરુષને શરમ આવતી નથી, કારણ પુરુષ અહીં હજી પણ એમ માને છે કે તે જ માણસ છે, તેની જ મુક્તિ માનવનું એક માત્ર ધ્યેય છે, સ્ત્રીને તે કાચનની માફક પોતાની ધરના અને જરૂરિયાત પ્રમાણે સ્વીકારી પણ શકે, ત્યાંથી પણ મદદ. પણ ત્યાં કરવાથી પોતે આત્મહત્યા કરે છે, એ તે જાણતો સુદા નથી.

તે ઉપરાત સ્ત્રીનું માધુર્ય એ વિવાસની સામગ્રી નથી, તે તે।
માનવનો અંધી સાધનામાંજ પગલ સપદ્મ છે, એ વાત સમજવાની
કુશલ તેને આજ સુધી મળી નથી આપણી સર્વવ્યાપી શક્તિ
હીનતાનું એ એક પ્રધાન કારણ છે] +

સંસ્કૃતિનું સંકટ

આજે મને એવી વસ્તુ પૂગ થયા માડુ વિશાળ જીવનક્ષેત્ર આજે મારી સામે વિસ્તરેલું છે એક પૂર્વ દિગતમાં જે જીવનનો પ્રારંભ થયો હતો તેને આજે એક બીજે છેડેથી અનાસક્ત દૃષ્ટિએ હું જોઈ શકું છું, અને અનુભવ છું કે મારી અને સમસ્ત દેશની મનોવૃત્તિમાં મોટું પરિવર્તન થઈ ગયું છે, એ પરિવર્તનમાં શબ્દોનું મનુષ્ય કાગળ ગણેલું છે

જુદા જુદા માનવ-જગત સાથે આપણા પ્રત્યક્ષ પરિચયનો આરંભ તે વખતના અંગ્રેજી વ્યતિના ઇતિહાસથી થયો છે ભારતમાં આ નવાગતોના ચાલિતો પરિચય આપણને એક મહાન સાહિત્યના ઉચ્ચ શિખરદ્વાર થયો તે વખતે આપણા શિક્ષણમાં જે પૃથ્વી પીઠસાલુ તેમાં પ્રાચીન કે વૈચિત્ર્ય નહોતું આજનું જે શિક્ષણ જ્ઞાનના જુદા જુદા કેન્દ્રમાંથી વિશ્વપ્રકાશનો જે પરિચય ફાળે છે, અને તેની શક્તિનું ગદ્ય નહીં નહીં રીતે બતાવે છે, તેનો મોટો ભાગ તે વખતે નેપથ્યમાં અજોગ હતો પ્રતિનિધાનના નિષ્ણા-તોની સંખ્યા ઓછી જ હતી તે વખતે અંગ્રેજી ભાષા માર્ગતે અંગ્રેજી સાહિત્યને જાણવું અને તેનો ઉપયોગ કરવો એ સરભરી

પાડિત્યનું લક્ષણ મળ્યાનું હતું. મત અને દિવસ મર્કના વ નૃત્યથી અને મેકાલેના ભાષાપ્રસાદના તરંગમગથી જાણ મળેના હતા, આજો વખતે ગેમ્મપિયના નાગો, બાયગના મ મો અને તે વખતના પોરિટિસ્સમા થયેના સર્વ માનવના વિજયની યોજનાની જ ચર્ચા ચાલતી હતી. તે વખતે આપણે ચરેશની સ્વાધીનતાની સાધનાનો આગલ મ્યો હતો. પગલું અનુભવા કોડે કોડે અગ્રિજ જનિની ઉતાવળ ઉપર વિશ્વાસ મેટનો કોડો હતો કે તે વખતે આપણા સાધકોએ નક્કી પૂં હતું કે વિજયી પ્રજાનું દાક્ષિણ્ય જ આ વિજિત પ્રજાના સ્વાધીનતાનો માર્ગ મોખો હતી આપણે. એનું કારણ એ હતું કે તે વખતે અત્યાચાર-પ્રત્યેકિત પ્રજાનું આશ્રયસ્થાન ઇંગ્લંડ હતું જેઓ પોતાની પ્રજાનું સ્વમાન જાળવવા માણુ હોયમા મૂકતા હતા, તેમને ઇંગ્લંડ નિઃશ ક્રોધપણે પોતાને ત્યાં સ્થાન આપતું હતું આમ નિશુદ્ધ માનવ-જીનીના લક્ષણ અગ્રેજોના ચાગ્રિમા જોવાને લીધે આપણા આત્મિક અદ્વાપૂર્વક અગ્રેજોને હુમ્મના ઉચ્ચ આસન ઉપર બેસાડ્યા હતા તે વખતે હજી સામ્રાજ્યમંત્રના કૌશી તેમના ચ લાવતું દાક્ષિણ્ય હતુપિત થયું નહોતું.

નૂ નાનો હતો ત્યારે ઇંગ્લંડ ગયો હતો, તે વખતે પાલમિન્ટમા અને બહાર કોઈ કોઈ સમામા જાન પ્રાપ્તને મોડેને લાવણી સાબળ્યા હતા તેમા મે સનાતન અગ્રેજની વાણી સાબળી હતી તે લાવણોમા હં યતી ઉદાગતાએ જાતિજન સર્વે સકુચિત સીમાઓને ઓળંગી જઈને જે પ્રભાવ ફેલાયો હતો, તે મને આજે પણ યાદ છે, અને આજના આ શ્રીમજ્જ દિવસોમા પણ મારી પૂર્વસ્મૃતિને સાચવી ગયે કે અમારી આ પરાવરમિતા, બેશ્વર વખાણુવા લાયક વસ્તુ નહોતી હતા એમા એટલું વખાણુવા લાયક હતું કે અમારી તે વખતની મિનઅનુભવી સ્થિતિમા પણ મનુષ્યત્વનું જે એક મહાન રૂપ વિદેશીમા પ્રગટ થયું હતું હતા તેમે અદ્વાપૂર્વક અદ્વા કારની શક્તિ અમારામા હતી અને એમા અમો સ કાચ નહોતો થયો.

દારણ, મનુષ્યની અંદર જે કંઈ એક દોષ છે, તે મંડુચિત્ત માને કાંઈ પણ એક પ્રત્યક્ષ પ્રગર્ભ રહી શકતું નથી, તે કંઈ કૃપણતા દોષમાં બંધારની સંપત્તિ નથી. એજ કાળે, અશ્વિનેના જે સાદિન્યમાંથી આમાગ અને પોષણ મેળવ્યું હતું, તેનો વિજયસ્થાન આશ્વમેધી મારા મનમાં યુજ્જતો રહ્યો છે.

‘મિવિસિમેગન’, જેનો આપણે સંસ્કૃતિ શબ્દ વડે તરજુનો કર્યો છે, તેનો વ્યર્થ અતિગંભીર આપણી ભાષામાં મળવો મુશ્કેલ છે. એ સંસ્કૃતિનું જે રૂપ આપણા દેશમાં પ્રચલિત હતું, તેને મનુષ્યે ‘સદાચાર’ નામે ઓળખાવ્યું હતું. અર્થાત્ તે સંસ્કૃતિ દેશના આમા-ગિક નિયમોના જાળવણી હતી. તે નિયમો ગ્રંથથી પ્રાચીનકાળમાં જે ધારણા હતી તે પણ એક સકુચિત ભૌતિક પ્રેમમાં મર્યાદિત હતી. મરુત્વની અને દશદ્વની નદીની વચ્ચેમાં આવેલો જે દેશ બ્રહ્માવર્ત નામે પ્રસિદ્ધ હતો, તે દેશમાં જે આચાર પરંપરાએ આસનના આસનો હતો, તેને જ સદાચાર કહેતા. એટલે કે એ આચારનો પાયો પ્રથા ઉપર જ હતો, પછી હવે એમાં શમે એટલી નિષ્કુરતા કે અન્યાય હોય. એ કાળે પ્રચલિત સંસ્કારે આપણા આચાર-વ્યવહારને જ માધાન્ય આપી ચિત્તની સ્વાધીનતા વગર વિચારે લગી લીધી હતી. સદાચારના જે આદર્શને એક ભ્રમણે મનુષ્યે બ્રહ્માવર્તમાં પ્રતિબિંબ યોગ્યો હોયો હતો, તે જ આદર્શ કેમકાં લોકાચારનું રૂપ લીધું. એ ન્યાયે જીવનની સરખાત કરી હતી ત્યારે અમેજી સિદ્ધાંતના પ્રભાવથી દેશના શિક્ષિત માણસોના મનમાં આ બાલ આચારની વિરુદ્ધ જગતે વ્યાપી ગયો હતો. રાજ-નાગવાયુ બાલુએ દરેકુ તે જગાનાના શિક્ષિત વર્ગના વ્યવહારનું વર્ણન પાંચી જોતાં આ વાત સ્પષ્ટ સમજાઈ જશે. એ સદાચારને જાહેર સંસ્કૃતિના આદર્શને અંગે અમેજી પ્રગતના ચારિત્રની સાથે મેળવી સર્વ પ્રવલુ કર્યો હતો. અમારા કુટુંબમાં આ પરિવર્તન ધાર્મિક માન્યતામાં સુ કે લોકવ્યવહારમાં સુ, ન્યાયશુદ્ધિની આસાને

વચનનિ સંપૂર્ણપણે સ્વીકારાય હતુ મે એ વાતાવરણમાં જન્મે
લીવો હતો, અને તેની સાથે અમારો જ્ઞાણવિકાસ સાદિત્વાનુગમે
લાગીને અંગ્રેજોને ઉચ્ચ આસન ઉપર બેસાડ્યા હતા આ મારો
જીવનનો પહેલો ભાગ થયો ત્યારપછીથી ભારે વેવનાપૂર્વક પશ્ચિમનું
શરૂ થયુ ઝેજ ઝેજ હું જોતો કે જેઓએ સમૃદ્ધિને ચારિત્રમાથી
ઉજલવેલી માની હતી, તેઓ પશ્ચિમી ત્રેગઈને તેનું કેટલી મહે-
લાઈથી ઉદ્ધવન કરતા હતા.

એકાદશી માસિયગસના સભોગની સામગ્રીના આગળમાંથી
એક દિવસ મારે બહાર આવવું પડ્યું હતુ તે દિવસે લાગતવર્ષની
આમજનતાનું જે દારુણ દાગિય મારી સામે પ્રગટ થયું, તે હૃદય-
વિદારક હતુ અન્ન, વસ્ત્ર, પાણી, શિક્ષણ, આગમ વગેરે મનુષ્યના
શરીરને અને મનને જે કંઈ અત્યંત આવશ્યક છે, તેના આવે
અત્યંત અભાવ મને લાગે છે કે પૃથ્વીના આધુનિક ગત્યનત્રવાળા
કોઈ પણ દેશમાં નહિ હોય અને આમ છતાં એ દેશ અંગ્રેજોને
લાભે સમઘથી તેમનું ઔષ્ણ પૂરું પાડતો આવ્યો છે ત્યારે હું
સભ્ય જગતના મદિમાનું એક ચિત્તે ધ્યાન ધરતો હતો ત્યારે કોઈ
દિવસ હું મધ્ય પશ્ચિમ નહોતો શક્યો કે સભ્ય નામધારી માનવ
આદર્શ આવું નિષ્કુર અને વિકૃત રૂપ ધારણ કરી રહ્યો છે, પરંતુ
આખરે એ દિવસે એ વિકૃતિ માર્ગે કશેડોની જનતા પ્રત્યે
સભ્ય જનિએ દાખવેલું અપરિમીત અવશાપૂર્ણ ઓદારીન્ય હું
જોઈ શક્યો.

જે યત્રશક્તિની મદદથી અંગ્રેજો પોતાનું વિશ્વસામ્રાજ્ય
સામ્યતા આપ્યા છે, તેના યથોચિત ઉપયોગથી આ નિઃસદાય દેશ
વચિત છે, આમ છતાં મે મારી આખો સામે જોયું કે જાપાન
યત્રશક્તિ હારી જોતજોતામાં સર્વ પ્રગરે કેવું સપત્તિશાળી બની
ગયું છે એ જાપાનની સમૃદ્ધિ હું સમી આખે જોઈ આવ્યો છું
ત્યાં પોતાની પ્રજામાં તેના સભ્ય રાજ્યતને કેવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું

છે તે મેં જોયું છે, અને ગણિયાના મેઝાકા સહેજમાં આમળનતામાં શિક્ષણનો અને આશયનો ફેલાવો કરવા માટે છટે હાથે કેવા અસા- સાધારણ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે, તે પણ મેં જોયા છે. એ પ્રયત્નોના પ્રભાવથી તે વિશાળ સામ્રાજ્યમાંથી શૂન્યતા, દીનતા, અને પોતાને વિશેનો હલકો અભિમાય દૂર ચર્ના જાય છે. એ સંસ્કૃતિએ જાતિનો વિચાર જ્યો નથી, એણે નિશુદ્ધ માનવ મનુષ્યના પ્રભાવનો જ સર્વત્ર ફેલાવો કર્યો છે. તેના ઝડપી અને આશ્ચર્યજનક પરિણામ જોઈને મને એનો સાથે ઈર્ષ્યા અને આનંદનો અનુભવ થયો છે. મેઝાકા સહેજમાં ગયો ત્યારે ગણિયાના રાજ્યતંત્રની એક વિશેષતાએ મારા મન પર ખૂબ અસર કરી હતી. મેં જોયું હતું કે ત્યાંના મુસલમાનો સાથે ગજકીય અધિકારની વહેંચણી બાબત અમુસલમાનોનો કોઈપણ પ્રકારનો ઝડપો મતો નથી, તેમના બંનેના બેગા સ્વાર્થ—સમઘમા જ રાજન્યસ્થાની સાચી સરકારિતાનું મૂળ છે મોટી વસ્તીવાળી પરબ્રજાઓ ઉપર આણુ અધાવતી હોય એની ગજન્યતા આજે મુખ્યત્વે કરીને બે પ્રજાના હાથમાં છે—એક અગ્રેજ અને બીજી સોવિયેટ ગણિયા. અગ્રેજોએ આ પરબ્રજાનું પૌરુષ કચડી નાખીને તેને સદાને માટે નિર્જીવ કરી મૂકી છે સોવિયેટ ગણિયાની સાથે મોટી વસ્તીવાળી મરુચ મુસલમાન પ્રજાઓને ગજકીય સમઘ છે હું જાતે સાક્ષી પૂરી શકું એમ છું કે એ પ્રજાને સર્વ રીતે શક્તિશાળી ધનાવધાને માટે તેઓ નિર્ગત પ્રયત્ન કર્યા કરે છે બધી બાબતમાં તેમને સાથે ગણવાના સોવિયેટ ચનર્મેન્ડના પ્રયત્નના મેં પ્રમાણુ જોયા છે, અને તે નિશી થોડું વાસ્તુ પણ છે. આવી ચનર્મેન્ડનો પ્રણવ કોઈપણ રીતે સ્વમાન હજુનારો નથી હોતો, અને તેનાથી મનુષ્યત્વની હાનિ નથી થતી ત્યાંના શાસન નિષ્ણી શક્તિની દારુણ ચક્રીનું શાસન નથી હું ઈરાન દેશ પણ જોઈ આવ્યો છું. એક દિવસ તે દેશ બે યુરોપીય પ્રજાની ચક્રી વચ્ચે પીસાવો હતો. પરંતુ તે ધૂર આક્રમણના યુરોપીય જડનામાંથી પોતાનો છુટકારો કરીને

આજે તે નમનચત્ર પ્રગ્ન આત્મચમિતી પૂર્ણતાની માધનામાં પ્રગ્ન યર્ષ
 જે મેં જોયું કેવો સમયે ત્યાં જગ્યોનીઓની સાથે મુનમનોનો જે
 જાય રિરાધ દત્તો તે આજની નબ્બ મન્યવન-ચામા સપૂર્ણથજે
 સમી ગાં. જે એ પ્રગ્નના સંભાવનું મુખ્ય કાગ્નુ એ જે જે
 મુગેરિત પ્રગ્નના કાવાદાવાની જાગમાથી તે છૂગી નખી દની એ
 ઈગિન દેશનું આજે જે અમસ્ત અતઃપૂર્વક મ્હાગ છમ્મુ પુ
 આપણા પાડેથી અધ્યાનિન્નાનમા જે જે દશ મિદ્ધામુમા ત્રામારિક
 જામનોમા જાઈએ એવો અર્થવ્યાપી ઉત્તર યેરો નથી, જના તેનો
 સજવ પૂરેપૂરો કાયમ છે, તેનું ગોમ માન મગ્ન ગે જે સમૃદ્ધિના
 ગર્વથી હાલી કાઈ પણ મુરોપીય પ્રગ્ન દશ સુધી તેને જાતે કમી
 સમી નથી એ સોદા જોતજોતમા ચોતરફ ઉત્તરિને માગે, મુખિને
 માગે આગમ કપી ગદા છે

૫ તુ દિદુન્નાન અગ્રેજોના સુધરેના મન્યવત્રની જગન- જાગી
 શિના પાતી ઉપર લઈને લાચાર નિમન દગામા તમિયે પડી ગયું
 જે ચીનની પ્રગ્ન જેની મદ્દાન પ્રાગ્નિન સબ્બ પ્રગ્નને અગ્રેજોએ
 પોતાના ન્યાર્થને ખાતર જગતમારે અરીધના રિતથી જ રંગિન મગી
 નાખી અને તેના જગતમા ચીનનો ગોમ જાગ તેઓ લાઈયા મરી ગયા
 આ જુનમગની વાતો ન્યા ધીમે ધીમે જુનવા લાગ્યા દના ત્યાં તે
 જોઈએ જોએ તો અપાન ઉપર ચીનને મળી જગતે પેપા મુદ્ધ
 હોન ના મગ્નિતિનોએ કેમલી અરનાપૂર્વ ઉદ્ધતાઈથી જે લટાર-
 વૃત્તિને ગુરુ વગ્નુ ગણી જાતી. ત્યાં પછી એક અમરે પેનના
 પ્રગ્નનરાદી સગ્નના તમિયામા હોતરે જેની પ્રગ્નનાથી માણ
 પાડ્યું, તે પણ આપણે જોઈ જોયું તે વખતે જ આપણે એ પણ
 જોયું જે એ વિપત્તિમા આવી પડેના સોનને ખાતર કેના અગ્રેજોએ
 પોતાના પ્રાણ પશુ અર્પણ કરી દત્તા જે જે અગ્રેજોની આ ૥ ૧૨તા
 પૂર્વનું ચીન સમગ્રમા અપડાયુત્યારે જોઈએ એવી જાગન યર્ષનદોતી
 જતા મુરોપિયન પ્રગ્નના સ્વાતંત્રના ગદ્યુને ખાતર ન્યારે તેઓ

માંના કોઈ કોઈ વીરને આબુર્ષબ કરના તોવા ત્યારે ફરી એકવાર મને યાદ આવ્યું કે અંગ્રેજોને એક વખતે હું માનવમનિના દિર્ઘો તરીકે લેતો હતો અને હટતા વિશ્વાસપૂર્વક તેમની લખિત કરતો હતો ! મુશ્કેલી પ્રગ્નની સ્વભાવમન સંસ્કારિતા પ્રત્યેનો વિશ્વાસ હું શી રીતે કમેકમે ખોઈ બેઠો તેનો આ શોચનીય દનિદાસ આજે મારે જળવાવેલો પડ્યો.

સમ્ય સાસનના પ્રતાપે ભારતવર્ષની સૌથી વધુ દુર્ગતિ જે થઈ છે તે એ નથી, કે અહીં કેવળ અજ્ઞ, વસ્ત્ર, શિક્ષણ અને આરોગ્યનો શોષપ્રદ અભાવ છે; પણ તે દુર્ગતિ તો ભારતવાસીઓમાં પકાવેલો અતિ દુર વિચાર છે. ભારતવર્ષની બહાર સ્વનંત્ર રાજ્યસત્તા બોગવના કોઈ પણ મુસલમાન દેશમાં મેં એના બેટાની કોઈ વસ્તુ જોઈ નથી. આપણી મુશ્કેલી એ છે કે, આ દુર્ગતિને માટે આપણા સમાજને જ માત્ર જવાબદાર ગણવામાં આવશે. પરંતુ આ દુર્ગતિનું સ્વરૂપ શેજ શેજ કમર : ઉઠેલ બનતું જાય છે, તેને દિલના રાજ્ય-તાંત્રના ઉપતા ધરના કોઈ એક મુખ કેન્દ્રમાંથી મળતા ટેકાથી જે પોપણ ન મળતું હોય, તો ભારતવર્ષના દનિદાસનું આવું મોહું અપમાનજનક સંસ્કૃતિવીન પરિણામ કદી આવી શકત નહિ. ભારત-વાસી હુદિયક્ષિમાં અપાનીઓ કરતાં કોઈ પણ અંશે કમ છે, એ વાત માનવા જેવી નથી. પૂર્વના એ બંને દેશોમાં મુખ્યભેદ એ છે કે, હિંદુસ્તાન અંગ્રેજ રાજ્યસત્તા દ્વારા સર્વ પ્રકારે મિત્તાયક્ષ અને દબાયક્ષ છે : અને જાપાન એ રીતે કોઈ પણ પાશ્ચાત્ય પ્રગ્નની પાંખની ઊભાના આવરણથી મુક્ત છે. એ વિદેશી સંસ્કૃતિએ—જે એને સંસ્કૃતિ કહેતા હો તો—આપણું શું શું ઢરી લીધું છે, તે આપણે જાણીએ છીએ; તેના બદલામાં તેણે હાથમાં લાકી લઈને જેને એ લો એડ એડર—કાયદો અને વ્યવસ્થા—કહે છે, તેની સ્થાપના કરી છે, જે સંપૂર્ણત્વા બહારની વસ્તુ છે, જે કેવળ દરવાનનું જ કામ છે. પાશ્ચાત્ય પ્રગ્નના સંસ્કૃતિના અભિમાન પ્રત્યે અદા કાયમ રાખવી અશક્ય બની ગઈ છે. તેણે પોતાનું શક્તિરૂપ આપણને

બનાયું છે, પણ તે મનિષ્ય ગતારી રાખી નથી જોતાં અર્થ એ યોગે કે માત્ર માત્ર વચ્ચેનો જે મળવ મીથી દીમની છે, જેને નાચી સમૃદ્ધિ કદી થીજે, તેની કૃપાળુના જ આ ભાગનામીઓની ઉત્તરિતો માર્ગ સંપૂર્ણપણે રોદી ગતી છે અને હતા માગ વ્યભિગત સૌભા અગે લીધે પાઈ કોઈ વાર ન મહાશય અગ્રે તેને મળસ પાન્યો છુ એરી મદત્તા મે ખીજી કોઈ પણ પ્રજાના કોઈ પણ રામા નેઈ નથી એ વ્યભિગોગે માગ વિશ્વામને અગ્રે પ્રજા પ્રત્યે આગે પણ દ, ગમ્યો છે દષ્ટાત તર્કિ છે એ રૂઝુ નામ દર્શક તેમ નામા સાચા ગમેજને સાચા પ્રિયનીતે માચા માનરને મિત્રભાવે અત્યન્ત નિમ્મથી જોવાનું મને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું આગે મૃત્યુના દુરત્યને મગ્ગે અર્થના લેણ પણ વિનાની તેમની નિર્મોક મદત્તા વધારે તેજસ્વી બનીતે દેખા દે છે તેમની પ્રતે કૃતરાત્રા મેવવાના મને અને આપણી આખી પ્રજાને અનેક કાગ્ગો છે પરંતુ અભિગત રીતે તેમનો એક કાગ્ગથી વિગેરભાવે કૃતરા છુ તરુણ વયમા અગ્રેજી સાહિસના પશ્ચિમનદાગ જે અગ્રેજ પ્રજાને મે નિર્મલ શ્રદ્ધા એક સમયે સમય અત કાગ્ગથી નિરોદિન કરી દતી તેને હર્ષ થતી અને મુગિત બનતી અટકાવવામા તેમને મને ચારી અતિમ વયમા મદદ કરી દતી તેમની સમૃદ્ધિની માથે એ પ્રજાના અતગમા ગહેલી મદત્તા માગ મનમા કાયમ ગહેશે મે એમને નિમ્મતમ મિત્ર ગણ્યા છે અને સમસ્ત માનરબાનિના મિત્ર માનું છુ એમનો પરિચય મારા જીવનમા એક કોઈ સપત્તિરૂપે અચાઈ રહેશે અને લાગે છે કે એઓ અગ્રેજ પ્રજાની મદત્તાની નીકાને કોઈ પણ રીતે પી જતી બચાવશે એમને જો મે ન જોયા હોત અને ન જોયાખ્યા હોત તો પાશ્ચાત્ય પ્રજા સમધી મારી નિરાશાનો ક્યાય આશ ન ગહેત

દુઃખિવાન આપને જોઈએ છીએ કે સમસ્ત યુરોપમા જગતી પણ કેવું નખ અને દાત બનાવ મદીને લખ દેનાવવા તત્પર થયું છે આ માનર પીડનના રોગચાળાએ પાશ્ચાત્ય સમૃદ્ધિની મદદમાથી

જામન ધર્મને આજે માનવ આત્માના અપમાન વડે એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી વાનાવરણને કતુરિન કરી મૂક્યું છે. આપણી ભાવ્યદીપ્તી, લાચાર, બાદ કંગાલિયતમાં આપણને તેનો લગારે આભાસ મળ્યો નથી શું !

ભાવ્યચક્રના પરિવર્તનદ્વારા એક દિવસ તો અગ્નિજ્વેને આ ભારત-સામ્રાજ્ય ઝોડીને જલું જ પડ્યો. પરંતુ તેઓ પોતાની પાછળ કેવા શ્રીદીન કંગાલિયતના ઉકરડા સમા ભારતવર્ષને મૂકી જશે ! એક શતાબ્દીથી જે વધુ કાળનો એ શાસનપ્રવાહ ત્યારે સુકાઈ જશે, ત્યારે પોતાની પાછળ અમલ નિષ્ફળતાનો કેવો અફાટ કીચક મૂકતો જશે ! જીવનના પ્રારંભ કાળમાં મેં ગુરોપતી સપત્તિરૂપ અંતરની આ સરસ્વતિના ઘન ઉપર સમગ્ર અતરથી વિશ્વાસ રાખ્યો હતો. અને આજે માત્રી વિદાયને સમયે તે વિશ્વાસ ગિરકુલ ઊડી ગયો છે. આજે તો હું એવી આશા ગમી રહ્યો છું કે આપણી આ દાગિયજાહિત કુદિરમાં પરિત્રાણકનાના જન્મ થવાનો દિવસ પાસે આવતો જાય છે, અને હું એવી અપેક્ષા રાખું છું કે તે સરસ્વતિનો દેવી સદૈશ ધર્મને આપશે અને મનુષ્યના ચરમ આશ્વાસનની વાણી માણસને આ પૂર્વ દિશામાંથી જ સજાગવશે. આજે હું સામા કિનારાનો મુસાફર છું—પાછળના બાદ ઉપર શું જોતો આવ્યો, શું મૂકતો આવ્યો ? એક અભિમાની સરસ્વતિનાં ચારે કાર વેરાવલાં ખડિયેશ ! ઇતિહાસમાં એ કેટલું તુચ્છ ઉચ્ચિષ્ટ લેખાગે ! પણ માણસ પ્રત્યે વિશ્વાસ ખોઈ બેસવો એ પાપ છે, એ વિશ્વાસ હું આખર સુધી જાળવી રાખીશ. હું એવી આશા રાખીશ કે પ્રયત્ન પછી વૈરાગ્યના મેઘમુક્ત આકાશમાં ઇતિહાસ કદાચ એક નિર્મલ સ્વરૂપે પ્રગટ થવા માંડશે—અને તે આ પૂર્વાચવની સુરોદ્યની દિશામાંથી. અને ફરી એકવાર અપરાજિત મનુષ્ય પોતાની વિજયયાત્રાના પ્રયાણમાં પોતાની મહત્તા ફરી પ્રાપ્ત કરવાને માર્ગે જઈ મુશ્કેલીઓને વટાવીને આગળ વધશે, મનુષ્યત્વના પરાજયને અંતહીન અને ઉપાયહીન યાત્રી

BHAVAN'S LIBRARY

This book should be returned within a fortnight from the date
last marked below